

**СЪЮЗ НА ТРАКИЙСКИТЕ ДРУЖЕСТВА В
БЪЛГАРИЯ
ТРАКИЙСКИ НАУЧЕН ИНСТИТУТ**

ИЗВЕСТИЯ НА ТРАКИЙСКИЯ НАУЧЕН ИНСТИТУТ

КНИГА ДВАДЕСЕТА

**СЪЮЗ НА ТРАКИЙСКИТЕ ДРУЖЕСТВА В БЪЛГАРИЯ
ТРАКИЙСКИ НАУЧЕН ИНСТИТУТ**

**ИЗВЕСТИЯ
НА
ТРАКИЙСКИЯ
НАУЧЕН ИНСТИТУТ**

**КНИГА ДВАДЕСЕТА
(2023)**

© Съюз на тракийските дружества в България,
Тракийски научен институт, 2024
© Издателство „Захарий Стоянов“, 2024
ISSN 1312-6741

Издателство „Захарий Стоянов“
София

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Проф. д.ф.н. Васил Проданов – Главен редактор
Доц. д-р Ваня Стоянова – Научен секретар

и членове:

Проф. д.и.н. Светлозар Елдъров
Проф. д.и.н. Илия Тодев
Проф. д.с.н. Таня Неделчева
Доц. д-р Геновева Михова
Доц. д-р Георги Митринов
Доц. д-р Валентина Ганева-Райчева
Доц. д-р Наталия Рашкова
Доц. д-р Борислав Градинаров

Отговорни редактори на тома:

Проф. д.ф.н. Васил Проданов и доц. д-р Ваня Стоянова

УВОД

ОТ ВЪСТАНИЕТО ЗА СВОБОДА ПРЕЗ СЪБДНАТИЯ БЛЯН ДО ПРОГОНВАНЕТО, ГЕНОЦИДА И БИТКАТА ЗА ПАМЕТТА И ИСТИНАТА НА ТРАКИЙСКИТЕ БЪЛГАРИ

ВАСИЛ ПРОДАНОВ¹

Читателите имат поредния том от научните трудове на ТНИ, написан от водещи наши изследователи и активисти на тракийската кауза. В същото време следва да имаме предвид, че това не са само научни изследвания на хора, които се занимават с определени аспекти на българската история, а имат важната функция да поддържат, възстановяват, засилват нашата памет за станалото с десетки хиляди българи в края на XIX и XX век, които са преживели нещо, което е характерно за големите, разпадащи се империи през последните два века, когато огромно количество хора са били насилствено преселвани, прогонени, унищожавани в процеса на формиране на национални държави. Това е особено силно изразено на Балканите – т.н. „барутен погреб на Европа“, където са се водили най-много войни през последните два века и са извършвани най-много преселвания и прогонвания. Тази памет е особено важна, защото благодарение на нея ние се чувстваме част от една общност, имаме усещане за корени, правим си изводи от миналото за бъдещето, знаем кои сме, защитаваме общи ценности.

¹ *Чл. кор. проф. д.ф.н. Васил Проданов* – Директор на Тракийския научен институт. E-mail: vkprodanov@gmail.com

ТНИ и СТДБ имат своя кауза да поддържат силна тази памет и единството на българите, които са много важни днес в разпадналото се, разделено на отделни противопоставени идеологически и политически лагери, на ненавиждащи се едни други части на българското общество. Ние сме организация, която се стреми да обединява, а не да разединява българското общество, което е недоволено от настоящето, няма ясна визия за бъдещето и се нуждае от общи корени, за да съществува и да оцелее.

Именно затова и основна дейност на ТНИ е ежегодното свързване на неговата научна дейност с годишните от паметните събития, които не само се честват, но са и повод за нови проучвания, нови данни, нови обяснения, които да поддържат и засилват нашите корени, нашите възприятия за това кои сме, какво е общото помежду ни, защото трябва да живеем на тази земя и да се борим за оцеляването на българския народ във време, в което той намалява със скорост по-голяма, отколкото в трагичните години на прогонването и изстребването на тракийските българи.

Честването на тези паметни събития в тракийската история е свързано с отношението между сакрално и профанно – едно разделение на реалността, в която сме включени, направено най-напред от френския социолог от XIX век Емил Дюркем, според който в религиозните общества имаме различието между обикновения, ежедневен, профанен живот и сакралността на религията, нейните дейци, празници и събития, които в секуларните национални държави приемат форма на разделение между прозаичното всекидневие, от една страна, и празниците и събитията, свързани с националната идентичност и националните герои, които ни вкарват в един по-висш свят,

който ражда нашата идентичност и съзнание, че сме единна общност, от друга страна. Както в религиозния свят хората са готови да умрат за своята вяра, така и в светския свят има по-висши ценности, за които умират хората. Празниците ни вкарват в атмосферата на тези ценности. СТДБ е организация, която пази и чества сакралното в историята на тракийци и на всички българи. Основна част от нейната дейност са честванията на водещи събития и фигури, свързани с историята на тракийските българи и на българите изобщо.

Нашите конференции и свързаните с тях научни трудове са посветени на един национален, но в същото време и свързан с геополитически събития проблем – разпадът на империите в Европа през XX век (Австро-Унгарска, Османска, Руска) и възходът на национални идентичности и национализми, свързани с това, че във всяко от разпадналите се парчета има и етническо различно население, а войните и вътрешните въстания и битки са свързани с етнически чистки и прогонване на хора, което често пъти е свързано с геноцидни проблеми. Европа е континентът, където най-напред се разгръща капитализмът, но с него се утвърждава най-напред и идеята за национални държави от Френската революция насам. На него започва просвещението, появяват се новите медии, образователни системи, формиращи национални идентичности, преди това да стане на другите континенти. Тук възниква най-напред голямо количество интелигенция, която е главният носител на тези идентичности. И в България Възраждането е свързано със създаване на училища, читалища, вестници и появата на интелектуалци – учители, писатели и поети, които поставят в центъра на творчеството си българското и българската идентичност, основни субекти са в създаването на единни нации от

отделни региони, диалектни групи и пр. Затова в Европа през XIX и XX век са водени най-много войни, включително и две световни, а победата на Запада в студената война със СССР доведе до разпадни процеси и удвояване на държавите на Балканите, както и тяхното рязко умножаване в постсъветското пространство. България води войни и стига до национални катастрофи в опита си да обедини всички българи в една държава, но това го имаме навсякъде на Балканите и в Европа, която поради формирането на множество национални идентичности е най-раздробеният на отделни държави континент, чийто брой през XX век е нарастнал няколко пъти. В Европа днес има 50 признати и 7 непризнати от всички държави. Ние сме между най-пострадалите от етнически чистки не само от разпадащата се Османска империя и прогонените тракийски българи, но и от Гърция. В Западна Тракия българите са били преобладаващата етническа група, която е прогонена от гърците – над 70 000 българи са били изселени от там. От България също са се изселили на множество вълни стотици хиляди етнически турци. Известно е, че сред тези, които помагат активно на турците в прогонването на тракийските българи от Одринска Тракия, има и гърци, т.е. нещата са много сложни.

Две хиляди двадесет и трета година бе особено интензивна на научни прояви, провеждани от ТНИ и посветени на събитията, които играят водеща роля в живота на нашите прадеди и нашата съдба. Те, както и статиите в следващия брой от Известията на ТНИ са свързани с четири, проведени от него конференции, посветени на кръгли годишнини от времето на най-важните събития в историята на тракийци – 120 години от Илинденско-Преображенското въстание, 110 години от Одринската епопея, 110 години от Лондонския мирен договор,

който като че събдваше мечтата на тракийските българи, 110 години от разорението на тракийските българи и 90 години от създаването на Тракийския женски съюз. В този брой на Известията на ТНИ са включени 19 изследвания по тези проблеми, които ще бъдат продължени в следващия брой.

Конференцията, проведена на Петрова нива през август 2023 г., с която са свързани публикации в този брой на научните известия, бе посветена на 120-годишнината от върховия етап в борбата на тракийските българи – Илинденско-Преображенското въстание. То е резултат на една вълна от промени, началото на които дава Френската революция от 1789 година. Тя преименува още в началото своите генерални щати в Национално събрание и дава тласък на идеята за нацията като суверен, от името на който се управлява държавата. Нациите възприемат себе си като общности с единна история, култура, език. И тъй като светът по това време се състои от различни империи, вътре в тях започват борби за национално освобождение, разпадане на империите, поява на нарастващо количество национални държави. През 1848 г. в цяла Европа, започвайки от Сицилия и разпространяващи се във Франция, Германия, Италия, Австрийската империя, има въстания, които ще се превърнат в модел и стимул и за българите след това. Така се раждат Германия, Италия, Полша, Унгария, Чехословакия и т.н. Най-голямо количество различни етнически и религиозни общности има на Балканите и затова има най-големи битки за историята, най-много въстания и най-много войни, а и висока зависимост от битката на различни геополитически сили. Тук имаме румънското въстание през 1821 г., въстанието за гръцката независимост, започнало също през 1821 г. и

продължило до 1832 г. с лозунга, възприет и от българите след това, „Свобода или смърт“.

С приемането на забраненото до края XVIII век книгопечатане в Османската империя става възможно разпространението на книги и вестници на единен език и формиране на общо съзнание на затворените преди това в регионални общности българи, като това е особено типично за бързо формиращата се градска буржоазия и интелигенция. В България идва от Западна Европа и такава ключова характеристика на либералното мислене и възхождащите национални държави като свободата. Свободата на отделния индивид и свободата на нациите стават висша ценност, за която хората са готови да се бият и да си дадат живота. Това навсякъде в европейските империи и разкъсаните в различни региони етнически общности ражда идеята за революциите, бунтовете и въстанията и XIX век в Европа като борба за свободата на народите. Априлското въстание води до Руско-турската война и Освобождението на част от българските земи, но след това имаме различни други въстания, както национални, така и социални – Горноджумайското, Кресненското, Войнишкото, Юнското, Септемврийското. Илинденско-Преображенското въстание е върховият етап на борбата за освобождение и обединение на българите от различните региони. В него неслучайно се включват не само тракийци и македонци, но и българи от други краища на страната. Във въстанието участват над 26 000 въстаници от два големи географски региона, които водят 236 боя с турските войски. Над 50 български офицери напускат неофициално съзнанието на ръководителите си армията по време на въстанието и отиват да ръководят въстаниците. Неслучайно то получава огромна популярност в света. Има над 8000 дописници

от различни страни, които отразяват това въстание и всички те го наричат „българско“. Над 9000 европейски и руски и над 1700 американски публикации във вестници и списания най-широко, обективно и добронамерено, с изключение на някои германски и австрийски издания, отразяват това първо и най-важно международно събитие в Европа в началото на XX век. Във всяка от тях се подчертава българският характер на въстанието. „Ню Йорк таймс“, „Индипендънт“, „Детройт нюз“, „Детройт фри прес“ подробно информират за героизма, храбростта и готовността за саможертва на въстаналите българи в името на свободата. А французинът Жак Бюске, след като с очите си вижда ужасите, на които е подложено българското население, пише разтърсващо писмо: „Не за една празна дума този доблестен народ понесе тези жестокости. Той не би могъл да ги понесе, ако не носеше в себе си неукротимото съзнание за своята българска народност.“ Според международния печат опожарени са 221 населени места, загиват около 1000 въстаници, убити са 4696 души от мирното население, но в същото време жертвите от страна на турската армия достигат 6000 души. За два месеца след въстанието над 30 000 българи от Одринска Тракия и Македония търсят спасение в България.² Народното събрание гласува кредит от над 500 милиона лева за подпомагане на бежанците.

² Величков, Й. Световната през 1903 година: Илинденско-Преображенското въстание е дело на българите, В: <https://trud.bg/%D1%81%D0%B2%D0%B5%D1%82%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%B0%D1%82%D0%B0-%D0%BF%D1%80%D0%B5%D1%81%D0%B0-%D0%BF%D1%80%D0%B5%D0%B7-1903-%D0%B3%D0%BE%D0%B4%D0%B8%D0%BD%D0%B0-%D0%B8%D0%BB%D0%B8%D0%BD%D0%B4%D0%B5%D0%BD%D1%81%D0%BA%D0%BE-%D0%BF%D1%80%D0%B5%D0%BE>

Важен е въпросът и за различните интерпретации на Илинденско-Преображенското въстание и необходимостта да казваме истината за станалото. Неслучайна е знаменитата фраза на Чърчил, че „Балканите произвеждат повече история, отколкото може да понесат“, но тя има допълнението, че навсякъде отделните части на Балканите произвеждат своя история, която в редица отношения се различава от тази на другите, още повече, че обединението на българите не се осъществява, съседните държави преди нас получават автономия и български общности са включвани в тях. С подкрепата на Великите сили и на първо място на Русия преди България получават автономия Румъния, Гърция и Сърбия, което им дава предимство във възможностите за включване на части, които са с доминиращо друго население. Неслучайно Христо Ботев пише във в. „Знаме“ на 28 март 1875 г.: „Сърбия, със своята идиотическа пропаганда в северозападните страни – която пропаганда за срам и укор на сръбския народ се продължава и до днес – в продължение на десет години ни е уверила, че под булото на южнославянско единство тя иска да оплете своята собствена си кошница и не иска да знае за съществуването на българския народ. Гърция, тая традиционна неприятелка на сичко, щото е славянско, при сичката своя неспособност за държавен живот, употребява твърде ниски средства, за да простре своята народност чак до Балканът, и прави в това отношение доста

%D0%B1%D1%80%D0%B0%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D1%81%D0%BA%D0%BE%D1%82%D0%BE-%D0%B2%D1%8A%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D0%B5-%D0%B5-%D0%B4%D0%B5%D0%BB%D0%BE-%D0%BD%D0%B0-%D0%B1%D1%8A%D0%BB%D0%B3%D0%B0%D1%80%D0%B8%D1%82%D0%B5/, 26.08.2021

успешна конкуренция на сръбските патриоти. А Румъния, която в продължение на сичкото свое съществуване е хранила и подкрепяла своята народност чрез румънизацията [на] чуждите елементи, а особено българският, днес с още по-голяма енергия извършва това свое „назначение на изток“.³ Над 1 милион българи от Егейска Македония и Беломорието са обявени за „елини“. Българите от Поморавието, Нишко, Пиротско, Лесковец и Враня са обявени за „прави сърби“. Българското население от Бесарабия и Добруджа е обявено за румънско. Няма държава в Балканите, която изцяло да споделя нашите виждания за нея. Най-типична е Северна Македония. В Македония се говори само за Илинденско въстание, за освобождение на македонците и се отрича фактът, че е имало съвместна организация на тракийски и македонски българи за освобождение и съвместно въстание. Те са приели 2 август за свой национален празник, за който казват, че няма нищо общо с българите, техният премиер говори, че не е тяхна работа какво честват българите и то няма нищо общо с тях. Но и при другите наши съседи няма да намерим нашите интерпретации. В Сърбия се придържат към северомакедонската интерпретация. В Турция съвсем не виждат това въстание, както ние. В Гърция – също, и неслучайно и досега се мъчим да ги убедим да сложим паметна плоча в родното място на Петко войвода, който се е борил и за тяхното освобождение, но те отказват да направят това. Турция днес е много по-силна демографски, икономически и военно, отколкото Османската империя през 1903 г., Ердоган говори, че започва „векът на

³ Ботев, Хр. Събрани съчинения, С., Български писател, Том 2, 1971, с. 146-147.

Турция“, когато тя ще бъде част от десетте най-големи държави в света в политиката, икономиката, технологиите, дипломатията. Очевидно той разглежда този век неоосманистки, т.е. в никакъв случай не търпи нашите интерпретации и данни и за Илинденско-Преображенското въстание. В този смисъл и Илинденско-Преображенското въстание не е въпрос само на миналото, а е свързано и с това, което ще става в настоящето и бъдещето в нашите отношения с Турция, Северна Македония, Сърбия, Гърция. Затова и тези проблеми трябва да се обсъждат, да се анализират, да се правят и политики, и прогнози.

Втората конференция, с която са свързани настоящите Известия на ТНИ, е „Докоснатият блян: 110 години от освободението на Тракия“, проведена на 17 май 2023 г., посветена на първата Балканска война, в която българската армия побеждава армията на Османската империя в Одрин и Лондонският договор от 17 май 1913 г. води до една съвсем кратка реализация на мечтата на българите за обединение. Това за нас е сакралната дата на докоснатия блян, на сбъдването на идеала всички българи да сме заедно. Затова ние се събрахме на тази дата сто години по-късно не само да припомним за станалото и не само да правим научно събитие, при което докладите тук цитират и нови архиви, спомени, данни и съответни интерпретации на проблемите на тракийските българи. Това за нас бе и е поредната битка за българската история. Такава битка се води днес за всички етапи на българската история и особено за Балканската история.

Знаем, че у нас са преименувани през последния един век по няколко пъти хиляди градове, улици, училища и други обекти и едни исторически личности бяха сменени с други

поради пренаписването на историята. Бяха разрушени множество паметници. С всяка от съседните страни, особено с Турция, Гърция, Северна Македония, Сърбия имаме различни интерпретации на историята. За Турция не само не е имало арменски геноцид, но не съществува и геноцид над тракийските българи, но те говорят за жестокостите на българите през Балканската война, а през последните 34 години и за това какъв геноцид е бил Възродителният процес и как са били избивани деца. Да не говорим за северномакедонците, с чиито прадеди заедно се вдигнахме за въстание, за да бъдем част от единна България, а сега гледат на нас като на най-големите си врагове.

По случай 110-годишнината на Балканската война се проведе конференция и излизат материали от тях не само у нас, но и в Турция, Гърция, Сърбия, Румъния и там прочитът за станалото е различен. Да си спомним, че по случай 100-годишнината от Балканската война в университетите в Турция се провеждаха конференции със заглавия от рода на „Сто години от балканските войни и геноцида над турците“. И не само в тези страни. Да си спомним и скандала във връзка със 100-годишнината от освободението на Кърджали през Балканската война от генерал Васил Делов, командвал войските, освободили Източните Родопи, когато Кърджалийският общински съвет отказа да го направи посмъртно почетен гражданин на града, защото това име разделяло хората там. Оказа се, че българските турци и ДПС там имат различен прочит на неговата историческа роля. Това може да видим и в излизачи у нас публикации, в които се говори, че много по-голямо етническо прочистване, прогонване и унищожаване са били из-

вършени от България спрямо турско и българомохамеданско население, отколкото това става в резултат на втората Балканска война с тракийските българи. През 2005 г. бе публикуван първият том, през 2011 г. вторият том, а през 2014 г. третия том от тритомното издание на книгата „В името на името“ на българомохамеданина Салих Бозов от Рудозем, в които той обвинява християните, че са издевателствали срещу мюсюлмуните в Родопите. Подобни писания можем да открием у нас, написани от автори като Ефрем Моллов, Мехмед Дорсунски, проф. Хюсеин Мемишоглу, Никола Чуралски, Емел Балъкчи. През 2010 г. бе издадена преведената на български език книга на Джъстин Маккарти „Смърт и изгнание. Етническото прочистване на османските мюсюлмани 1821–1922 г.“, в която се говори за престъпления и прогонване на мюсюлманите от България. През 2012 г. бе публикувана работата на свързания с организацията Европомак Исмен Реджепов „Балканските войни в Родопите 1912–1913“, в която той твърди, че войната през 1912 г. не е била война на родопчани, не и за родопчани, а срещу родопчани и в Родопите те са извършили холокост и геноцид. В нашето публично пространство се подвизава със своите статии и Георги Зеленогора, който представя действията на българската армия през Балканската война като „едно от най-големите престъпления, които нашата държава някога е извършвала“. В своята статия „Масова смърт и етническо прочистване“ в сп. „Либерален преглед“ той пише за: *„неадекватна реакция на някакъв световно неизвестен писател-тракиец, който на страниците на вестник „24 часа“ разказа сърцераздирателна история за трагедията на своите предци по време на турското нашествие през лятото на*

*1913 г., но не обели нито дума за значително по-мощната трагедия на „омразните поробители“ от есента на 1912 г.“*⁴ Във връзка със 100-годишнината от Балканските войни Елена Алекова и Емилия-Боряна Славкова публикуваха в Известията на ТНИ критики на някои от тези пренаписвания на тяхната история. Срещу подобни пренаписвания са публикували свои работи и акад. Георги Марков, доц. Георги Митринов, доц. д-р Христо Гиневски, доц. д-р Лизбет Любенова, ст.н.с. д-р Игнат Минков, Зоя Начева, Александър Маринов. И наш дълг е да даваме достоен отговор на такива описания на историята на Балканската война у нас и в околните държави, в които станалото с тракийските българи е представено като нещо незначително, а много по-страшно е станалото с българските мюсюлмани.

Ние трябва да се връщаме към историята, ако искаме да ни има като народ и като държава. Балканската война започва с всенароден ентузиазъм за освобождението на всички българи. В нито една война в модерната история не е ставало така, че хиляди българи с радост да се завърнат дори от чужбина, за да участват във войната. Известно е, че първоначално в Балканската война се е предвиждало да бъдат мобилизирани 350 000 бойци, а на практика се явяват 606 600 души – нещо немислимо днес. Хиляди доброволци се стичат и от Одринска Тракия, и от Македония, за да се включат в борбата за освобождение на своите земи, и се създава специална военна структура, наречена „Македоно-одренско опълчение“. Да се бият за България. Сравнете го с днешната ситуация, когато

⁴ Зеленогора, Г. Балканската война – масова смърт и етническо прочистване, сп. *Либерален преглед*, <https://librev.com/index.php/discussion/bulgaria/2196-2013-10-15-09-58-22>, 15 Октомври 2013

българите не желаят да се бият за днешна България. Според глобално проучване на WIN/Gallup International в 64 държави днес едва 25% от българите са готови да се бият за страната си и този резултат поставя България на 54-то място, почти в дъното на класацията на държавите. Българите са на последно място на Балканите по готовност да защитават днес родината си. В същото време най-висока готовност да защитават държавата си в Европа имат турците – 74 %.⁵ Три пъти повече от нас те ценят държавата си и са готови да умрат за нея.

Това е свързано и с друг факт. По време на Балканската война от 1912–1913 г., когато освобождаваме Одрин, мобилизационният състав на Българската армия достига 639 567 души, а през Първата световна война от 1914–1918 г. (към 1 септември 1918) – 885 175 души. Сто и десет години по-късно състоянието в тази област е отчайващо. Съществува ежегоден Индекс на военна сила, който класира военните възможности на държавите по 60 показателя. Според този индекс през 2023 г. Турция е най-голямата военна сила на Балканите, класирана на 11 място в света, Гърция е на 30 място, Румъния – на 47, Сърбия на 58, а България е едва на 59 и сме най-силно уязвими при военни действия.⁶ Българите не желаят да се бият за държавата си, защото днешните политически елити, фалшифицирайки историята и служейки на чужди интереси, ликвидират българската идентичност. Българинът си казва: ако те не правят нищо по въпроса, а гледат да окрадат държавата,

⁵ Само 25% от българите готови за война, последни сме на Балканите, <https://www.vesti.bg/bulgaria/obshtestvo/samo-25-u-nas-sa-gotovi-da-se-biiat-za-bylgariia-6072884>, 27 август 2017.

⁶ 2023 Military Strength Ranking, In: <https://www.globalfirepower.com/countries-listing.php>, April 27, 2023.

какво бих могъл да направя аз за нея. Затова ние като една от малкото патриотични неправителствени организации виждаме в себе си призванието да накараме българите да ценят, обичат, да са готови да защитават българското, както са правели техните деди през Балканската война. Нямаме стотиците милиони, давани от външни сили за други неправителствени организации, наричани в САЩ „чуждестранни агенти“, защото служат на чужди сили. По думите на американския посланик тяхното правителство само през първите 20 години на нашия преход към капитализъм е дало 750 милиона на такива организации. СТДБ и ТНИ нямат тези стотици милиони, но служат на България. Водят битката за българската история, която е ключов елемент на националната ни идентичност и на националната ни сигурност.

Третата конференция, доклади от която се публикуват в Известията на ТНИ, се проведе в Хухла на 23 септември 2023 г. и бе посветена на последствията от Междусъюзническата война, която води до прогонването и геноцида над тракийските българи. Това е едно тежко ранено в историята и възкръснало място, останало в историята на тракийци като едно от седемте села, опустошени през 1913 година от турските войски. Известно е с драмата на тракийци – убийството на 42 хухленци-мъченици. В тази връзка там стартира тридневният празник „Мистериите на Хухла“, имаше и изложба на Националния исторически музей, имаше ден, посветен на „Камбаните на паметта 1913–2023 г“, гостува и изнесе концерт до параклиса „Свети Пророк Илия“ Националният фолклорен ансамбъл „Филип Кутев“.

Известно е, че през юни 1913 г. започва Междусъюзническата война и срещу България настъпват войски от Сърбия,

Гърция, Черна гора, Румъния и Османската империя използва това, за да окупира стотици български селища, като в някои от тях избива мъжкото население, изгаря трупите с газ и отвежда българските жени и деца в Мала Азия. В други български селища има частични убийства и частични арести. Затворите в Одрин и околията са препълнени с българи, ежедневно изтезавани в продължение на 3 месеца (юли, август и септември 1913 г.) и много от тях умират.

Османската империя изчаква събирането на реколтата и я конфискува. На 22-ри септември 1913 г. българите от стотици селища, сред които Османли, Ениджия, Урумбегли, Татарлар, Урумбегли, Ейлягюню, Башклисе, Еникьой, Чонгара, Курудере, Каваклия, Булгаркьой, Търново (Кешанско), Узункьопрю, Голям Дервент, Манастир, Съчанли, Доганхисар, Малък Дервент, Лъджакьой, Каледжикьой, Пенека, Дерекьой, Малък Самоков, Велика, Хухла, Керациново, Камила, Чаглаик, Каваклия, Лозенград са принудени, ако не приемат исляма на момента, да се откажат от имотите си, без да бъдат компенсирани, без да имат възможност да ги продадат и ако успеят да откупят живота си срещу пари или злато, да бъдат отведени насила, само по летни дрехи от родните си места в Одринска Тракия, пеш и изнасилвани по пътя в продължение на седмици до новата граница на Османската империя с царство България, договорена с Одринското споразумение и Цариградския договор на 22-ри септември 1913 г.

Над половин милион българско коренно население от Одринска Тракия става жертва на престъпление срещу човечеството, за което няма давност. Тридесет и шест години по-късно България и Турция ратифицират приетата от ООН конвенция

за преследване и наказване на престъплението „Геноцид“ и това би трябвало да ги задължава да осъдят Османската империя за извършването на това престъпление спрямо българи и арменци, което обаче не става.

За нас тези проблеми са важни и защото съществува разлика между това, което е правила и прави българската държава в своята политика и в обучението на младите поколения на история, и това, което СДБ и ТНИ смятат за важно и нужно. Нашата държава е грешила и не е правила нужното досега, както по македонския, така и по тракийския проблем. Знаем, че в резултат на престъпни грешни решения на монарха, стоящ начело на тази държава, се преминава от триумфа на Одринската епопея към прогонването, разорението и геноцида над тракийските българи през 1913 г., описани от Любомир Милетич по свидетелства на очевидци. Прогонените българи създават организираното тракийско движение да се бори за истината за станалото с тях и за правата им, но през 1934 г. държавата закрива организацията на тракийските българи. След като е възстановена след 1944 г., няколко десетилетия по-късно отново се взема решение да се закрие, което на два пъти се оспорва, но накрая това става. След 1989 г. тракийската организация възкръсна за нов живот по опазване на истината за тракийските българи, но и до днес парламентът не смее да приеме Декларация за геноцида над тракийските българи, а ние водим ежегодно битка за бюджет от страна на държавата, защото не сме някое от стотиците обслужващи чужди интереси и финансирано отвън НПО, налагащо пренаписване на нашите учебници по история, в които тракийският проблем все още не заема заслуженото място. Затова ние използваме всяко историческо събитие да говорим на висок

глас, да викаме и настояваме държавата най-после да започне да говори също със силен глас по въпроса.

Четвъртата конференция бе на 24 ноември 2023 г. в София и темата ѝ бе продължение на тази в Хухла. Заглавието ѝ беше „*Воля за живот, сила за памет, надежда за справедливост. Тракийските българи в изпитанията на националната катастрофа и след това (1913–2023)*“. Програмата ѝ се състоеше от две части. Първата бе посветена на националната катастрофа и трагедията с тракийските българи и последвалите събития. Втората част бе посветена на тракийското женско движение и 90-годишнината от създаването на Тракийския женски съюз. Известно е, че жените не са имали право да гласуват в освободена България, но са имали право да участват в борбите на тракийските българи.

Всичко, което пишем за станалото в миналото, е с ясното съзнание, че немалко проблеми не биха възникнали, ако не бяха съответните политики и действия на нашите политици, и затова това, което е важно да знаем за миналото 120 години след Илинденско-Преображенското въстание и 110 години след драматичната съдба на тракийските българи по време на двете балкански войни, е не само да помним миналото, но и да правим така, че то да не се повтаря. Защото, време е вече да започнем да се учим от миналото и да знаем какво е добре да правим за бъдещето.

Известно е, че една година след трагедията, прогонването, геноцида на тракийските българи и Първата национална катастрофа в Междусъюзническата война българското правителство сключва на 6 август 1914 г. Договор за приятелство с Османската империя и Конвенция за фиксация на границата с нея – все едно, че нищо преди това не се е случило. Някол-

ко години по-късно влиза в общ военен съюз с Турция срещу Русия през Първата световна война, все едно прогонването и геноцидът не са се състояли само няколко години преди това. След това Симеон Радев през 1925 г. подписва като представител на българското правителство Ангорския договор за приятелство между България и Турция, препотвърден през 1992 г., който на практика не защитава законните права на тракийските бежанци, изоставили 34 000 къщи, близо 2 млн. декара ниви и лозя, 213 000 декара гори и пасища, и предвижда парично обезщетение, което на практика не работи.

За нас е важно това връщане към миналото, защото, както гласи известната фраза на Джордж Оруел в неговия роман „1984“ г., написан през 1949 г.: „Който владее миналото, той владее и бъдещето. Който владее настоящето, той владее и миналото“. През социализма говорехме за „единство на минало, настояще и бъдеще“. Това единство искаме да осъществим ние днес и конференциите и публикациите по тези проблеми са инструмент за тази цел. Миналото, свързано с Балканската война и съдбата на тракийските българи, трябва да бъде в истинския смисъл част от настоящето, а оттук – и от бъдещето, а не маргинално и незабележимо събитие за много хора и политици. Ние се движим днес по-ускорено от всякога в историята към едно все по-неопределено и изглеждащо рисково бъдеще, на което голяма част от хората в Европа и САЩ гледат песимистично, но именно поради това са ни необходими твърди корени в миналото, за да можем да имаме устойчивост в този все по-неопределен, конфликтен и рисков свят.

Историята винаги е била място за битка на интерпретации и съхранението на една общност зависи от това доколко тя

успява да наложи своята колективна интерпретация. Ако тя се реинтерпретира, то съответната общност се разпада, както стана при съветския социализъм, при който започна пренаписване на фактите и оценките за миналото, като се започне от Хрущов и се стигне до Горбачов, в резултат на което предходната съветска и социалистическа система и идентичност се разпадна. Затова в последната „Стратегия за национална сигурност на Русия“ специално се отбелязва, че пренаписването на историята е свързано с националната сигурност и битката за историята е битка за държавата. В този смисъл и дейността на ТНИ и СТДБ е свързана и с националната сигурност.

В този контекст не трябва да пренебрегваме геополитическата битка на Балканите и в момента. Да вземем Турция, която има ключово значение като държава, наследник на Османската империя за нас, тракийските българи. Тя вложи огромни средства в своята турска версия на Холивуд, т.н. Тюркивуд да произвежда и да разпространява на Балканите и в Близкия изток сериали, чрез които провежда своята неоосманистка стратегия, ребрандираща образа на Османската империя и представяща го като добро и щастливо време за етническите общности, които са били включени в нея. Известно е също, че голяма част от сценариите и филмите на Холивуд се преглеждат от американските разузнавателни служби, които правят предложение за това как да бъдат коригирани с оглед американските интереси. За съжаление, като се изключи сериалът за Петко войвода, българската държава досега не е финансирала филм или художествено произведение за съдбата на тракийските българи, не провежда достатъчно политика в подкрепа на тяхната кауза.

Историците и философите още от древността са изказвали съмнения относно справедливостта на тезата, че историята учи хората, и са подчертавали, че те не ползват достатъчно историческия опит на предишните поколения и често повтарят трагичните грешки от миналото. Именно за това Г.В.Ф.Хегел подчертава, че „народите и правителствата никога и нищо не научават от историята и не действуват съгласно поученията, които биха могли да извлекат от нея“.⁷

Ние в ТНИ имаме предвид тези думи на Хегел и се опитваме да се учим от историята. Имаме предвид също, че който не се учи и забравя историята, е обречен да я повтаря. Затова ключова задача на ТНИ е не само да пази историята, свързана с тракийските българи, да чества исторически събития, да събира нови данни, но и да се бори за нея, не само да знаят за нея все повече хора у нас, но и да се учат от нея, за да не повтарят грешките от миналото. В същото време за нас е изключително важно това, което казваме, да не остане само в нашите глави или тези на тракийци, а и да стигне до тези, които управляват България, защото станалото с тракийските българи може да бъде повторено в нови форми при сегашни геополитически, геостратегически, геоикономически тенденции. А нашите политици отдавна са доказали, че трудно се учат от историята, и затова ние трябва да правим всичко възможно това, което говорим, да стига и до тях.

Намираме се в условия на война близо до нашите граници. Преди 110 години трагедията в Одринска Тракия става по времето на разпада и предсмъртните гърчове на Османската империя. Сега живеем в точно обратната епоха – във

⁷ *Гегел*. Сочинения, М., 1935, Том VIII, с. 7-8.

време, в което неоосманистка Турция има най-голямата армия в Европа, демографски е във възход и има повече население, отколкото целият Балкански полуостров, докато България и повечето останали балкански държави са с най-бързо намаляващото население в света. Във време, когато наследницата на Османската империя технологически е във възход и нейното индустриално производство е по-голямо от това на останалите балкански народи, когато чрез нейните филми и телевизионни канали тя демонстрира огромна мека сила. В тази ситуация се извършиха промени в българската Конституция, даващи право на двойни граждани да бъдат български президенти, премиери, министри, депутати, и утре от Турция може да ни пратят ръководител на България, като се има предвид и това, че заменихме нашата енергийна зависимост от Русия с енергийна зависимост от Турция.

Османската империя се завръща на Балканите в неоосманиски вид – много по-мощна икономически, военно, демографски, отколкото беше преди 120 години по време на Илинденско-Преображенското въстание и преди 110 години по време на етническата чистка и геноцида над тракийските българи. Тогава нашата съдба беше свързана с една умираща империя, сега – с една възхождаща империя, чийто БВП е по-голям, отколкото този на всички останали балкански държави, взети заедно, чието население е по-голямо, отколкото на всички останали балкански държави, взети заедно, и чиято армия е много по-голяма, отколкото на всички останали балкански държави, взети заедно.

По Индекса на военна сила, чрез който от 2006 г. насам организацията Global Firepower ежегодно класира военните

възможности на държавите по 60 показателя, Турция е най-голямата военна сила на Балканите, класирана на 11 място в света, Гърция е на 30 място, Румъния – на 47, Сърбия на 58, а България е едва на 59 и сме силно уязвими при военни действия.⁸ България е страната на Балканите, която в най-висока степен ликвидира своята армия и въоръжаване по време на прехода на капитализъм, в размери по-големи, отколкото след Ньойския мирен договор. В най-висока степен ликвидира своето разузнаване и контраразузнаване, предаде по същество своите разузнавачи и контраразузнавачи.

Затова ние се борим за истината, за миналото, защото сме убедени в истината на тезата, че който владее миналото, владее и настоящето, и бъдещето. Защото има много тревожни и значими проблеми, които са и ще бъдат непрекъснато държани под внимание от Тракийския научен институт и СТДБ.

⁸ 2023 Military Strength Ranking, In: <https://www.globalfirepower.com/countries-listing.php>, April 27, 2023

ПЪРВА ЧАСТ

БАЛКАНСКАТА ВОЙНА И ОСВОБОЖДЕНИЕТО НА ТРАКИЯ 1912-1913 Г.

ДЕЙНОСТТА НА ГЕНЕРАЛ ГЕОРГИ ВАЗОВ КАТО ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОР В ОДРИНСКА ТРАКИЯ ПРЕЗ 1912-1913 ГОДИНА

ТРЕНДАФИЛ МИТЕВ¹

Резюме: По време на Балканската война Първа и Трета български армии спират в края на месец октомври пред Чаталджанската укрепена позиция. На 29 октомври правителството на Османската империя предлага примирие. Така започват преговорите между представителите на султана и държавите от Балканския съюз за мир в Лондон. В резултат възниква проблемът за мирновременното управление на освободените земи в Югоизточна Тракия. Българското правителство обявява създаването на нова административна единица – „Лозенградско губернаторство“, а за негов пръв началник – губернатор, е назначен генерал Георги Вазов. В настоящата статия са изследвани въпросите, свързани с официалната регламентация на правата и задълженията на новоустановената българска власт; принципите, въз основа на които е гарантиран животът и имотът на всички хора, които населяват територията на губернаторството, независимо от тяхната национална и верска принадлежност; конкретните мерки, реализирани от страна на българската ад-

¹ Проф. д.ист.н. Трендафил Митев – Университет за национално и световно стопанство; Македонски научен институт. E-mail: trendafil_1950@abv.bg

министрация за разрешаване на най-важните въпроси, възникнали пред хората в хода на водените военни действия. В резултат, на базата на официални исторически извори, се доказва, че от октомври 1912 до юли 1913 година България прилага последователно в новоосвободените земи ценностите, заложили в текста на Търновската конституция, и разрешава успешно демократичните задачи на националноосвободителната и обединителна революция за своя народ. Новоустановената власт се различава коренно от деспотичната, султанска система за управление, съществувала до тогава в Югоизточна Тракия. Една реалност, която е наложена за цяла Одринска Тракия след 13 март 1913 година.

Ключови думи: губернатор, Лозенградско губернаторство, окръг, околия, демокрация.

Обявяването на Балканската война на 5 октомври 1912 година заварва ген. Георги Вазов на длъжността „Началник на военните съобщения и етапите“ в българската армия.² Поради това през първите три седмици от началото на настъпателните операции той организира най-сложната дейност в тила: осигуряването на войските с всичко необходимо – храни, боеприпаси, медикаменти и др. Генералът се справя отлично със задачите, което позволява на Втора армия да завърши успешно обсадата на силната Одринска крепост. Трета армия, командвана от ген. Радко Димитриев, да атакува и превземе Лозенградския укрепен район. А след тази решителна победа на бойното поле Първа и Трета армии да продължат устремното си настъпление на юг по посока на Цариград, преодолявайки още няколко военноотбранителни линии на османската армия. Към края на октомври двете български съединения се изправят пред Чаталджанската укрепена позиция. Близостта

² Митев, Тр. Генерал Георги Вазов. (Биография). С., 1983, с.137.

на столицата Истанбул принуждава турското главно командване на 29 октомври 1912 година да поиска примирие. Българското правителство приема идеята.³ Така започва първият етап на българо-турските преговори за изясняване на резултатите от водената война.

Тогава, зад официалната дипломатическа сцена, на дневен ред изпъква и проблемът за организация на администрацията и управлението на освободената територия в Югоизточна Тракия с център Лозенград. За целта е взето решение от българска страна да се излъчи началник на установяващата се нова власт в областта с длъжност „генерал губернатор“. На този пост е предложен ген. Георги Вазов. Така положението, считано от него до тогава за недостатък – по време на войната да не командва бойно подразделение на фронта, се превръща в преимущество. Генерал Вазов не е пряко на бойната линия, поради което той сдава длъжността „Началник на военните съобщения“, и от 30 октомври 1912 година поема изпълнението на задачите, стоящи за разрешение пред мирновременната власт в Югоизточна Тракия. Дейността, която той реализира там в продължение на около половин година, илюстрира най-ясно мисията на българската армия и на новата администрация около завършването на буржоазнодемократичната и националноосвободителна революция от Странджа до Мраморно море.

Генерал Вазов пристига в Лозенград на 31 октомври 1912 г. Там той се залавя най-напред с устройството на Губернаторската администрация. Тя се настанява в сградата на дотогавашното Митническо управление в града. Като първи подструктури на местната българска власт са изградени: полицейската

служба, финансово-данъчното отделение, санитарна служба и отделът по административни услуги. От този факт е видно, че целта на новата българска администрация е да се наложи ред и спокойствие за населението в новоосвободените градове и села. Усилията по устройството на Губернаторската администрация приключват към 9 ноември 1912 г. Тогава е издададен и Указ № 25, подписана от цар Фердинанд, с който генерал Вазов окончателно встъпва в новата си длъжност.⁴ Най-важните задачи, които стоят пред тиловите служби, вследствие спирането на армиите пред Чаталджа, са разрешени в основни линии през периода до средата на декември. Това позволява на губернатора да пристъпи към реализирането и на първите практически дейности, свързани с мирновременното административно управление на губернаторството. Два документа, издадени през месец декември 1912 г., подписани от ген. Вазов, имат най-голямо значение за разбиране характера на промените, настъпили в административно и политическо отношение в Югоизточна Тракия след нейното освобождение от османска власт. Първият от тях носи названието „Положение за управлението на военния губернатор в Лозенградско, с приложения към него щат“.⁵ Той влиза в сила от 12 декември 1912 година. С него се очертават географските граници на губернаторството, регламентира се устройството на представителната власт в новата област и се определят правата и задълженията, които има военният губернатор.

Според този основополагащ държавен акт новоприсъединената територия към България е наречена „Лозенградско губернаторство“. Начело на областта стои „губернатор“. Той се

⁴ ЦВА – В.Търново (ЦВА), ф.020, оп.1, а.е. 27, л.7.

⁵ Пак там, а.е.58, л.6.

³ Пак там, с. 142.

назначава лично от българския цар по предложение на Началник щаба на армията. Неговото седалище е в гр. Лозенград. Лозенградското българско губернаторство обхваща районите: Лозенградски, Одрински, Дедеагачки, Родоски, Галиполски и Гюмюрджински. Тези шест санджака се групират в три самостоятелни окръга – Лозенградски, Родоски и Дедеагачки. Те обхващат в своите граници общо 22 каази (преименувани в околии). Така в Югоизточна Тракия е въведена българската държавноадминистративна система – окръзи и околии. Главната задача на върховния администратор – губернатора, е да „поддържа реда и безопасността“ и да „облекчава службата на органите, които са натоварени със снабдяването“ на воюващите армии. Защото войната реално все още не е приключила (т.1). Военният губернатор освен това е началник на цялата цивилна администрация, която му е подчинена пряко по всички въпроси, докато трае военното положение (т.7). Той командва запасните войсковы части и резервните помощни команди, които не влизат в състава на действащата армия (т.11). Губернаторът упражнява върховния надзор върху санитарното дело и се грижи за запазването на природните богатства от разпиляване (т.15). На него принадлежи правото да определя кои от данъците и в какъв размер ще се събират от местното население (т.18). Той се грижи за подобряване „благосъстоянието на жителите и производителността на страната, чрез покровителство на местното земеделие, търговия и промишленост“ (т.16).

Губернаторът носи лична отговорност и за това „войските и населението да не бъдат подложени на експлоатация“ (т.19). За тази цел начело на трите новосъздадени окръга, според

„Временните правила“, се назначат окръжни управители, поддържащи постоянна връзка с губернатора. Под тях – в новите 22 околии, се предвижда назначаването на „околийски началници“, които са подчинени пряко на окръжните управители. Те всички имат подобни правомощия и задължения като тези на губернатора, отнасящи се обаче само за техния окръг или околия (т.3). Чиновниците в окръжните и околийските управления се назначават от Министерството на вътрешните работи в София, но се въвеждат в длъжност лично от губернатора.⁶ Целта е очевидна – новопостъпилите българи в местната администрация из Югоизточна Тракия да бъдат информирани възможно най-подробно за положението в новоосвободените земи и задачите, които се разрешават там. От тази информация, която е извлечена от анализирания основополагащ документ, става ясно, че още преди да е сключен окончателно мирен договор с Османската империя, България полага сериозни усилия, за да устрои и мирния живот на населението в новоосвободените земи. Прави впечатление също така, че на мястото на заварената османска административна реалност е възприета и приложена българската държавноадминистративна терминология (окръзи, околии, окръжни и околийски началници) със съответните им присъдружни служби. Така по същество е обозначена извършената интеграцията на тези наскоро освободени земи с държавната територия на Царство България. Анализираният документ очертава същността и съдържанието на разгърнатото ново, демократично държавно устройство, в което хармонично е структурирана новата, местна българска власт, с една основна задача – бързо нормализиране на живота по населените места.

⁶ Митев, Тр. Цит. съч., с. 144.

Вторият важен документ с регламентираща стойност при функционирането на Лозенградското българско губернаторство в Югоизточна Тракия носи название „Временни наредби на гражданското управление“. Той влиза в сила на 26 декември 1912 година.⁷ С него в новоосвободените територия е обявено въвеждането на пълна политическа свобода за всички хора, живеещи в Лозенградското губернаторство, независимо от тяхната народностна принадлежност. Поради това „Временните наредби“ по същество се явяват нещо като военно-временен заместител на конституцията в Югоизточна Тракия до официалното мирновременен уреждане на българското управление там чрез подписването на един окончателен договор за мир. Ще споменем някои от важните положения в този документ: „Т.1. Целта на това управление е да обезпечи реда и спокойствието в страната, да запази държавните, обществени и частни имоти... Т.5. Да обезпечи вероизповедната свобода на всички живеещи в страната населения, както и свободата на функционирането на всички заварени културно-просветни учреждения. Т. 6. Да упражнява необходимия контрол в правилното разпределение и събиране на данъците и налозите“.

Във втората част „Временните наредби“ се съдържа програмата за извършването на най-необходимите мероприятия с оглед нормализиране на живота в току-що освободената Югоизточна Тракия. На първо място е посочена необходимостта от бързо въвеждане на гражданското управление в окръзите и околиците, за да се възстанови мирновременният ритъм на живота там. След това вниманието на властите да се насочи върху формиране на органите за поддържане на обществения ред – преди всичко на полицейската стража и чиновническия апа-

рат; да се уреди правилното функциониране на пощенските и други видове съобщения като ж.п. транспорта и телеграфа. В същото време да се разработи проект за постепенно въвеждане на подобрения в определянето и събирането на данъците. Точка 5 от вторият дял на „Временните наредби“ задължава изрично администрацията: „да настанява и улеснява участието на онова население, което се връща в старите си места и което прибегва там от съседни страни“.⁸ В случая се имат предвид главно мюсюлмани, които при започването на войната мигрират временно от селата в по-големите градове, поради което през декември те започват да се завръщат по родните си места.

Всички приведени до тук факти доказват, че политиката, която българското правителство провежда в Югоизточна Тракия след нейното освобождение от османска власт през есента на 1912 година, действително се въодушевява от принципите на законността, справедливостта, демократизма и хуманизма. Тази политика отговаря напълно на национално освободителните и буржоазно демократични задачи, в името на които е обявена и се води Балканската война. Не е известен нито един документ, подписан от българския цар (или Лозенградския губернатор), за принудително изселване или прогонване на мюсюлмани от техните родни места. Или за облагането им с извънредни данъци или трудови повинности, различни от тези на българите там. Не е известно и някакво фаворизиране само на българите в областта или други тенденциозни и несправедливи дейности като: палежи на мюсюлмански селища, отвлечането на жени, грабежи на турска собственост и пр. Практики, които са неизменен спътник на всяка военна операция, реализирана в миналото от армиите на султана из

⁷ ЦВА, ф.020, оп.1, а.е. 58, л. 1.

⁸ Пак там.

българското землище. По този начин българите демонстрират по безспорен начин цивилизационното превъзходство на новоустановената от тях власт в Югоизточна Тракия в сравнение с онази от периода преди обявяването на Балканската война.

Пряката ежедневна дейност на ген. Вазов в изпълнение на задълженията му като губернатор – главен ръководител на администрацията в Югоизточна Тракия, също се основава на такива принципи. Неговите усилия в началото, както се спомена, са насочени към комплектуването на държавния апарат в повереното му губернаторство. Тъй като всички новоназначени на управленските постове задължително преминават през губернаторството, за да получат заповедите си за встъпване в изпълнение на длъжността, генералът се среща и инструктира почти всеки от новоназначената гражданска администрация. Дава им екземпляри от „Временните правила“ с конкретни указания за практическото им приложение по места. Специално пред новите окръжни и околийски началници Вазов изрично настоява те да обърнат най-голямо внимание върху разрешаването специално на проблемите на хората по градовете и селата, които са възникнали по време на военните действия; препоръчва да се реагира бързо на призови от страна на граждани за отстраняване на конкретни трудности – независимо от народността им.⁹

Тази дейност съдейства в основни линии редът в Югоизточна Тракия да се установи още до края на декември 1912 година. Въпреки че самата война не е приключила, Първа и Трета армии са пред Чадалджанската укрепена позиция, а Втора армия обсъжда Одрин. Доказателствата за положителната оценка на губернатора са много: в докладите на ок-

ръжните началници до губернатора към края на декември се съобщава вече изрично, че: „няма донесения от околийските началници нито оплаквания от частни лица за обири, буйства и убийства на мирни граждани“.¹⁰ Нещо повече – към края на декември 1912 година окръжните управители започват за обявяват вече и официални публични благодарности към свои подведомствени за добрия ред и спокойствието, които царят в околиците им. На 26 декември 1912 г. самият губернатор отбелязва в бележка върху доклада на Лозенградския окръжен управител, че донесенията от подобно естество доказват, че „откакто органите на администрацията са поели управлението, благодарение на бързите, енергични и строги мерки, със своя авторитет, те са успели да въздворят спокойствие, ред и тишина“.¹¹

Културно-историческата мисия на българската армия и администрация в Югоизточна Тракия се следи с много голям интерес и от външния свят. Генерал Вазов получава поздравителни писма за успешното изпълнение на възложената му трудна задача. Те са доказателство, че външнополитическият авторитет на България в цялост и този на губернатора в частност нарастват. „Аз си позволявам“, пише например един негов приятел от Петербург на 20 декември 1912 г., „да се обърна към вас, съчувствайки на великата радост, по случай блестящите победи на ... доблестната българска армия за ус-

¹⁰ Дъщерята на генерал Г. Вазов – Вера Вазова, пише по този повод в спомените си: „Един месец след започването на войната получихме съобщение, че баща ни е назначен за лозенградски военен губернатор. Той с голяма енергия и настойчивост сложи ред в новозавзетата от нашата войска територия. Там се проявили неговите организаторски способности“. – В: Вазова, В. Иван Вазов и неговите близки. С., 1981, с. 8..

¹¹ ЦВА, ф.020, оп.1, а.е. 58, л. 1.

⁹ Митев, Тр. Цит. съч. с. 146.

пехите, които аз следя със съчувствие, както и за успехите на родната руска армия“.¹²

Обстановката по фронтовете обаче все още не е трайно изяснена. Първа и Трета армии не успяват да превземат Чаталджанската укрепена позиция. Втора армия блокира успешно силната Одринска крепост, но не я овладява напълно. Тези реалности дават основания на турското главно командване да протака преговорите за мир с надеждата, че османските дивизии ще преминат отново в настъпление срещу българите. Затова на дневен ред пред главното военно командване на България изпъква основният въпрос – да се извърши траен прелом в хода на войната. За целта е разработен план за превземането на Одринската крепост. А след това Втора армия да подкрепи Първа и Трета на Чаталджа, за да се наложи пълна капитулация на Османската империя. В тази обстановка съдбата отрежда нова – може би най-важната роля, изпълнена от генерал Георги Вазов по време на войните за национално обединение. На 17 януари 1913 г. той е назначен за началник на Източния сектор на блокадата около Одрин. Неговата задача е: да организира атаката и извърши пробив в турската отбрана, който да доведе до капитулацията на одринския гарнизон.¹³

Генерал Вазов се заема с възложената му нова, историческа мисия с цялата енергия на своята творческа натура. Разработен е конкретен план за атаката в зоната на Източния сектор. В продължение на два месеца е осигурено всичко необходимо на войските и е повдигнат техният боен дух. В резултат, чрез перфектно организирано настъпление по Източния сектор, между 11 и 13 март 1913 година полковете, командвани

от генерал Вазов, извършват решителния пробив. Превзети са най-важните укрепителни съоръжения около крепостта. Поради това Шукри паша вдига бялото знаме. На 13 март около обяд турският главнокомандващ връчва сабята си на ген. Никола Иванов – ръководител на обсадата около Одрин.¹⁴ Управляващите в Истанбул разбират, че преломът във войната е извършен, поради което продължават временно прекъснатите преговори за сключването на мирен договор с България.

Докато преговорите се водят в Лондон, усилията за организирането на мирния живот в цяла Южна Тракия продължават. На 16 март 1913 година с височайша заповед, подписана от цар Фердинанд, „одринският герой“ – генерал Вазов, е преназначен вече на длъжността „Тракийски военен губернатор“.¹⁵ Това повишение в длъжност означава, че му е възложена една още по-машабна задачата – да организира мирновременното управление в цяла освободена Южна Тракия. Заедно с това, в продължение на един месец Вазов изпълнява и длъжността „комендант“ на Одринската крепост. В резултат, когато световната общественост реагира възможно най-ласкаво в своите оценки за историческата победа на българите на Тракийския военен театър¹⁶, името на ген. Вазов неизменно присъства в много статии и коментари на журналисти, военни експерти и политици, посетили прегазения от българите „непревзимаем Одрин“! „Аз тая най-чуден и симпатичен спомен за офицерите от вашата армия, с които имах връзка при Одрин – пише, например, един френски офицер, адютант в 15-а Тулонска дивизия....Но как да не си спомням, особено за

¹⁴ Пак там, с. 158.

¹⁵ Пак там.

¹⁶ В. „Свет“, (Петербург), г. XI, № 60, 15 март 1913 г.

¹² Пак там, ф.020, оп.1, а.е. 156, л. 152.

¹³ Митев, Тр. Цит. съч., с.140.

тогава, който беше душата на атаката и който спечели пред крепостта най-голямата слава....генерал Вазов! И аз, който не принадлежа към вашата армия, но който съм от вашия род оръжие – от инженерните войски, имам струва ми се право да се гордея със славата, с която вие се сдобихте!“¹⁷

Ежедневието на генерал Вазов в Одрин от втората половина на март 1913 година се подразделя на две части – официална и служебна. Първата включва посрещането и изпращането на многобройните военни, дипломатически и кореспондентски мисии от чужбина, които посещават бившата турска твърдина, за да проучат българския опит във воденето на крепостната война. Губернаторът придружава из укрепленията и десетки групи от България с министри, народни представители, видни общественици и журналисти, които идват там на поклонение пред подвига на загиналите, както и да засвидетелстват своята почит към останалите живи. Генерал Вазов разговаря с всички в продължение на часове, дава им изчерпателни обяснения за „чудото“ – как е прегазена считаната от света за „непревзимаема“ Одринска крепост. По този начин той доказва убедително логиката на победата, която според него е заложена върху две фундаментални ценности. Първо, великата и справедлива цел, която въодушевява българската нация и нейната армия по време на Балканската война. И второ, професионалната зрялост и опит на главното българско военно командване. Благодарение на тях става възможно да се довърши делото за освобождението и обединението на насилствено разпокъсания български народ.

Въпреки времеядството на тази неизбежна представителна дейност, генерал Вазов не допуска да изостане и работата му

¹⁷ ЦВА, ф.020, оп.1, а.е. 187, л. 4.

по административното устройството и ефективното управление на цяла Южна Тракия. Натрупаният опит като Лозенградски губернатор позволява на Тракийския военен губернатор да се справи отново добре със задачите. Тъй като след 13 март функциите на генерал Вазов не се променят принципно – увеличава се само географският обхват на дейностите, които той трябва да направлява, след превземането на Одрин не е било необходимо въвеждането на нови регламентиращи документи за дейността на мирновременната администрация. Прилаганите успешно „Временни правила“ от декември влизат в сила за цяла Южна Тракия. Защото те вече са доказали своята ефективност. Така че генерал Вазов продължава успешно функцията си на първостроител на новия живот сред освободените българи, само че вече върху една много по-широка територия.

Наличните документи свидетелстват, че едно от главните направления, в което са съсредоточени усилията на губернатора, отново са грижите за подобряване положението на мирното население независимо от неговата национална принадлежност. Бившият окръжен управител на гр. Родоста – Иван Строгов, например, има непосредствени впечатления за това и разказва за генерал Вазов следното: „Той знаеше... че всяка война носи след себе си и мизерия... и затова неговите грижи, всекидневни и непрестанни, бяха да се намалят мизерията и ужасите на войната, въодушевен от принципа, че войната свършва за мирното население на победената страна, след подвига на армията, (и) че то трябва да се приобщи към законите....и да бъде взето под закрилата на тия закони“.¹⁸

¹⁸ *Строгов, Ив.* Генерал Вазов като администратор. В: Аграриндустрия, №3, 14 януари 1935 г.

Строгов привежда и конкретен пример, как губернаторът изпраща в гр. Родосто голямо количество сухари за временно-то изхранване на населението там, които са взети направо от складовете на българската армия. При това става дума за град, където българите не са мнозинство от населението: „Ефектът от този жест на тракийския главен управител генерал Вазов беше огромен, допълва Строгов, сред всички народности в гр. Родосто – гърци, турци, арменци“.¹⁹

Генерал Вазов държи подчинените да му донасят постоянно точна и пълна информация за обстановката по места. Той обаче не се задоволява само с официалните сведения, изпращани от регионалните български власти, а обикаля и лично отделните окръзи. В средишните им градове той престоява по няколко дни. Там губернаторът приема и изслушва депутации от местните общности – без изключение, като иска те да го запознаят с всички свои специфични проблеми и желания. Тази негова дейност също издига постоянно авторитета на новата българска администрация в Южна Тракия. Тя съдейства и за безконфликтното приобщаване на цялото местно население към целите и задачите на наскоро извършената буржоазно-демократична революция в тези земи.

Генерал Вазов се отнася много внимателно и към бившата турска администрация, оказала се в превзетия Одрин, след преминаването на града под българска власт. Всички турски чиновници са събрани на гарата заедно със семействата им „под надзора и закрилата на нашите (българските – б. м.) офицери и се изпратиха със специален трен...за Цариград, на наши средства“²⁰, пише изрично в доклада на един от служителите в

обкръжението на губернатора. Вазов полага сериозни грижи и за военнопленниците на бившия одрински турски гарнизон. Защото той знае отлично, че тяхната съдба може най-лесно и най-гръмогласно да се използва от заинтересувани фактори за изопачаване на великото историческо дело, извършено от българската армия през Балканската война. Пленените турски войници и офицери са настанени на подходящи за живеене места, като и там те са изхранвани от военните запаси на българската армия до подписването на договора за мир.

Тези факти разкриват генерал Вазов като голям държавник и изключителен администратор. В този смисъл особено точна е оценката на споменатия по-горе окръжен управител на гр. Родосто – Иван Строгов, въпреки че той принадлежи на политическа партия, на която Вазов не симпатизира: „Като пряк подчинен на тракийския генерал-губернатор Г. М. Вазов – пише той на друго място, аз съм имал възможност да констатирам големите му и редки административни способности, неговата строга законност и дълбокия политически смисъл, който той влагаше във всяка своя административна разпоредба... Генерал Вазов беше голям политик!.... Той даваше заповеди до своите подведомствени управители да прилагат строго законите на България в новоосвободените земи на неговата губерния, така че българското управление да остави светли спомени там“.²¹

Дейността на генерал Георги Вазов на длъжността „Тракийски военен губернатор“ продължава до края на май 1913 година. Тогава той е повикан от правителството в София, за да бъде включен в състава на една държавна делегация, която

¹⁹ Пак там.

²⁰ ЦВА, ф.020, оп.1, а.е. 114, л. 1.

²¹ *Строгов, Ив.* Цит. съч., № 3, 14 януари 1935 г., с.10 и сл.

трябвало да проведе преговорите с представители на Румъния за отстъпването на гр. Силистра и неговата околност на румънската държава. Тази корекция на северната българска граница е била договорена по силата на един „Петербургски протокол“, подписан на 25 май 1913 г. Вазов сдава длъжността си в Одрин на ген. Велчев, пристига в столицата, а от там се отправя за преговорите. Те започват на 2 юни 1913 г. и се провеждат в румънската кралска яхта „Стефан Челмаре“ на Дунава. Вазов дебатира текстовете на споразумението много детайлно, като по този начин съдейства за това румънците да не постигнат незабавна победа, така че българската делегация да отстъпи прибързано и безусловно тази изконно българска земя.²²

Междувременно, в средата на юни 1913 г. избухва Междусъюзническата война. Българо-румънските преговори са прекъснати, а делегацията, в която е и генерал Вазов, се завръща в София. На 25 юни 1913 година, когато Втора и Четвърта български армии вече водят активни бойни действия с цялата гръцка и сръбска войски, Вазов е поканен във Военното министерство, за да му се връчи орденът „Св. Александър“ II степен. Това високо отличие му се дава в израз на одобрение за високите резултати от неговата дейност начело на губернаторството в Тракия. След церемонията по награждаването началникът на Оперативния отдел на армията – полк. П. Нерезов, му връчва и Указ № 65, подписан от цар Фердинанд. С този документ на 25 юни 1913 г. Вазов е назначен за военен министър на България. По същото време длъжността помощник на главнокомандващия е поета от ген. Радко Димитриев. Така че те двамата организират отбраната на София през Вто-

рата балканска война, за да не допуснат гръцката, сръбската, румънската и турската армии да навлязат дълбоко в българска територия, както и да не нанесат удар върху столицата София.²³

Съотношението на силите по фронтовете обаче е такова, че поради грешката, допусната от цар Фердинанд и предишния помощник-главнокомандващ – ген. М. Савов, за провокирането на този военен конфликт, българското правителство е принудено да иска примирие. Така се стига до подписването на жестокия Букурещки мирен договор от 28 юли 1913 година. С него България преживява първата си национална катастрофа. От войната между бившите съюзници се възползват управляващите в Истанбул и турската армия безпроблемно си връща Югоизточна Тракия до южните склонове на Странджа и течението на р. Марица. Така е ликвидирана българската власт в Югоизточна Тракия.

Първата национална катастрофа провокира дълбока политическа криза в България. Страхувайки се от възмездие, главният виновник за катастрофата – цар Фердинанд, реализира поредица от уволнения на онези висши български военни, които бяха изнесли на своите плещи победоносната Балканска война от октомври 1912 до март 1913 година. Защото монархът се страхува от техния висок авторитет, да не последва реакция от тяхна страна за търсене на отговорност от дворе-

²³ Вазов, Г. Спомени от Балканската война, С., 1926, с.4 и сл.; „Назначиха баща ми за военен министър, пише Вера Вазова в спомените си. Той не беше доволен, че го слагат на този пост...Не се съгласи да поставят стражарска будка пред къщата ни. Парите, които получаваше от безотчетните фондове, той даваше на майка ми да ги раздава на ранените войници в болниците. Никой от семейството ни не се качи да се вози и на министерския автомобил“. – Вазова, В. Цит. съч., с.84.

²² Митев, Тр. Цит. съч. с.166-167.

ца. Сред изпратените в запаса е и генерал Георги Вазов. Макар че със съответния устав той е повишен в чин „генерал лейтенант“ от запаса! Поради това той не се завръща повече в Западна Тракия, която все пак остава в български ръце и след Междусъюзническата война.

Остава обаче незаличимият спомен, че в още в хода на великия освободителен поход на българската армия в Тракия през есента на 1912 година мирновременната власт, установена в освободената територия, изпълнява блестящо функциите на една истинска националноосвободителна и демократична революция. В Южна Тракия, чрез серия от военновременни документи, по същество е въведена демократичната, българска държавноадминистративна система. Започва прилагането и на управленските принципи, прокламирани от Търновската конституция. Практиката, реализирана въз основа на тези документи, позволява да се установи последователно една толерантна и съзидателна държавноуправленска дейност сред местното население, което има пъстър национален състав.

Промяната в окръзите и околиците е посрещната радушно от хората по градове и села, независимо от националната принадлежност на жителите. А генерал Георги Минчов Вазов със своята дейност като губернатор на новоосвободените земи в Южна Тракия най-пълно заслужава оценката „бележит строител на модерната Българска държавност“ там. Въпреки несъмнените положителни резултати от българското военновремененно управление на Одринска Тракия, след нейната реокупацията от младотурците през лятото и есента на 1913 г. новоустановената османска власт налага най-голямата и трагично проведена етническа чистка на българите. Тя е съпроводена с много човешки жертви и огромни материални

загуби. За поколенията обаче остава светлият цивилизаторски спомен, оставен от дейността, реализирана в Тракийското българско военно губернаторство от Георги Минчов Вазов между декември 1912 и май 1913 година.

БИБЛИОГРАФИЯ

1. *Митев, Тр.* Генерал Георги Вазов. (Биография). С., 1983.
2. *Вазова, В.* Иван Вазов и неговите близки. С., 1981.
3. *Строгов, Ив.* Генерал Вазов като администратор. – В: Аграриндустрия, №3, 14 януари 1935.
4. *Вазов, Г.* Спомени от Балканската война, С., 1926.

THE ACTIVITY OF GENERAL GEORGI VAZOV AS GOVERNOR GENERAL IN ARDRIANOPE THRACE IN 1912-1913

TRENDAFIL MITEV

Abstract: During the Balkan War, the First and Third Bulgarian armies halted at the end of October in front of the Chataldzha fortified position. On October 29, the government of the Ottoman Empire proposed an armistice. Thus the negotiations between the representatives of the Sultan and the countries of the Balkan Alliance for peace in London began. As a result, the problem of the peacetime management of the freed lands in Southeast Thrace arose. The Bulgarian government announced the establishment of a new administrative unit – „Lozengrad Governorship“, and General Georgi Vazov was appointed as its first head - governor. This article examines the issues related to the official regulation of the rights and obligations of the newly established Bulgarian government; the principles that guaranteed the life and property of all people who

inhabit the territory of the governorate, regardless of their national and religious affiliation; the concrete measures implemented by the Bulgarian administration to resolve the most important issues facing the people in the course of the hostilities. As a result, on the basis of official historical sources, it is proven that from October 1912 to July 1913, Bulgaria consistently applied the values laid down in the text of the Tarnovo Constitution and successfully solved the democratic tasks of the national liberation and unification revolution for its people. The newly established power differed radically from the despotic Sultan's system of government that had existed until then in Southeast Thrace. A reality that was imposed throughout Adrianople Thrace after March 13, 1913.

Keywords: governor, Lozengrad governorate, district, subdistrict, democracy.

ОЩЕ ДАННИ ЗА СФОРМИРАНЕТО НА ДОБРОВОЛЧЕСКА ЧЕТА ОТ С. КАРЛУКОВО (ДН. СЛАВЕЙНО, СМОЛЯНСКО) И ЗА УЧАСТИЕТО Й В БАЛКАНСКАТА ВОЙНА (1912-1913)

ГЕОРГИ МИТРИНОВ¹

Резюме: Публикацията е посветена на сформиранието на доброволческа чета от с. Карлуково, Ахъчелебийско (дн. Славейно, Смолянско) и участието ѝ в Балканската война. Описан е личният състав (доброволци, които са от други краища на Среднородопието и на българската етническа територия). Проследен е бойният път на четата от границата с Османската империя в Среднородопието до гр. Гюмюрджина (дн. Комотини в Гърция).

Ключови думи: Балканска война (1912–1913), Средни Родопи, доброволци, освобождение на Родопите, антропоними

Темата за участието на големи групи доброволци от отделни селища в подразделенията на българската армия по време на Балканската война не е разработена цялостно. Още повече, че има доброволчески подразделения, в които личният състав преобладаващо е от едно селище. Такъв е случаят с участието на доброволци от с. Карлуково, Ахъчелебийско (дн. Славейно, Смолянско) в части на българската армия. Актуалността на темата е свързана и с опитите да се публикуват неверни данни от недобросъвестни автори за насилия от страна на българската войска, в частност на доброволческите подразделения, над мирното местно българско население в Родопите, изповядващо мюсюлманска религия. В книгата на С. Бозов

¹ Доц. д-р Георги Митринов – Институт за български език „Любомир Андрейчин“, Българска академия на науките. Е-mail: g_mitrinov@abv.bg

„В името на... името“ се споменава и населението на с. Славеино сред извършителите на зверства над българите, изповядващи мюсюлманска религия, без да се посочват никакви конкретни факти за извършени такива зверства!² Важно е също, че в капитални изследвания, каквото е Енциклопедия Тракия, материалите, посветени на историята на борческото с. Карлуково, Ахъчелебийско (дн. Славеино, Смолянско), не включват никакви данни за участието на карлуковци в Балканската и в Междусъюзническата война (1912–1913).³ От изложените по-горе факти е видна нуждата от поява на нови разработки по темата.

В предишна публикация бяха представени данни за сформирането на доброволческа чета от с. Карлуково, Ахъчелебийско с войвода Пею Шишманов, която взема участие в Балканската война (1912–1913 г.), придадена като 5-ти взвод на 4-та погранична рота към 21-ви Средногорски пехотен полк.⁴ Според направлението, в което действа, тя е назовавана Гюмюрджинска чета.⁵ Текстът беше посветен на участ-

² Бозов, С. В името на... името. София. Фондация Либерална интеграция. 2005, с. 8.

³ Енциклопедия Тракия. Т. 1. Българското национално движение в Тракия. София. Съюз на тракийските дружества в България, Тракийски научен институт. 2022, с. 407-409.

⁴ Митринов, Г. Доброволци от с. Карлуково, Ахъчелебийско, в в Македоно-Одринското опълчение по време на Балканските войни за освобождение на родния край (антропонимични данни). – В: Сб. 100 години Балканска война, 100 години свобода за Родопите. Сборник студии и доклади от национална научна конференция Смолян, 15–17 октомври 2012 г. София. РИМ „Стою Шишков“. 2013, с. 189-203.

⁵ Македоно-Одринското опълчение 1912–1913 г. Личен състав по документи на Дирекция „Централен военен архив“. Главно управление на архивите при Министерския съвет. София, 2007, с. 894

валите в Балканската война доброволци от с. Карлуково като цяло, а немалка част от карлуковските доброволци, явили се в мобилизационния център в Пловдив, впоследствие са насочени към подразделенията на Македоно-Одринското опълчение и към други доброволчески подразделения на българската армия, каквото е четата на Стефан Калфа, придадена към Родопския отряд. В настоящата публикация е представен антропонимен материал за четниците, несвързани със с. Карлуково като родно място и местоживееене. Проследява се пътят на четата от началото на Балканската война до достигането на гр. Гюмюрджина в Беломорието, където със заповед № 1283 на щаба на Родопския отряд от 29.11.1912 г. тя е разформирана.

Още сведения за създаването на четата

Към данните в цитираната предишна публикация по темата трябва да се допълни, че карлуковци, подканени от мобилизирания в редовете на българската войска войвода Пею Шишманов с писмо от 17.09.1912 г., се организират и се стичат към Пловдив. Наемат в града голямо кафене в района на Станимашката капия, което станало притегателен център за желаещите да се включат като доброволци в редовете на българската армия. Било ушито знаме от две карлуковки с извезан лъв и надпис „Свобода или смърт“. Избраните временни ръководители на четата – войвода Вълко Ст. Бручев и секретар Добри Т. Добровски, се явили при тогавашния военен комендант на Пловдив генерал Илюв с молба четата да бъде настанена в казармите на 9-ти полк, където да премине обучение. Комендантът поискал да види доброволческото формиране. Четниците се явили под строй със знамето. След направения

преглед молбата била удовлетворена от страна на военачалника. В казармата четниците преминали две-триседмично обучение. Желанието им било да бъдат изпратени за действие в района по границата с Османската империя между Роженския и Тополовския проход, който добре познавали. За тази цел се обърнали за съдействие към своя влиятелен земляк, и общественик Стою Н. Шишков, който изготвил две молби от тяхно име. Едната била за желанието на доброволците да воюват в указания среднородопски район, а втората – да бъде назначен Пею Шишманов за командир на бъдещото войсково подразделение. Със заповед била сформирана чета с войвода Пею Шишманов, придадена като 5-ти взвод на 4-та погранична рота към 21 Средногорски пехотен полк. За район на действие на четата била определена територията по границата с Османската империя между Тополовския и Роженския проход. Войсковата бойна единица била разположена в местността „Имарет дере“ (дн. „Хайдушки поляни“)⁶, където от 1902 до 1908 г., с редки изключения, било седалището на щаба на ВМОРО за Ахъчелебийски район.

Данни за доброволците в четата от други краища на Среднородопието и на българската етническа територия.

В списъка на личния състав от общо 108 души 39 са от с. Карлуково, Ахъчелебийско (дн. Славейно, Смолянско). Някои карлуковци са посочени с друго местожителство: войводата Пею Ив. Шишманов⁷ – Станимака (дн. Асеновград); подвойводата Вълко Райчев и Вълко Ст. Бручев, Стойчо Ко-

лев, Коста Стойчев – с. Манастир, Станимашко; Дичо Ст. Бручев – с. Тополово, Станимашко. Така общият брой на карлуковските доброволци е 45.

Има доброволци от съседни на Карлуково села в Ахъчелебийско (дн. Смолянско). Най-многобройна е групата на доброволците от с. Петково – 28: Ангел В. Гюрджилов, Вълчо Г. Шюкяров, Вълчо Петров Минювски, Георги М. Ушев, Дечо Марков Монеv, Димитър Кирчев Митев, Иван Ан. Шопов, Иван Костов Чуфадарски, Киряк Георгеv, Коста М. Ушев, Кръстю Велков, Милчо Тодоров, Митю Хр. Дойновски, Пею Ив. Кралчовски, Славу Митрушев, Стефан Т. Инжов, Стою Т. Коровски, Ташо Д. Парчярски, Тодор В. Добрински, Тодор Василев Тодоров, Тодор Гочев Жечкин, Тодор П. Видювски, Тодор Хр. Каймакам[ов], Томо Колев Куровски, Томо Д. Парчарски, Трифон Славчев, Христю М. Мюдюря, Христю П. Михалев. От с. Давудево (дн. с. Давидково) има двама доброволци: Панчо Русинов Гажалов и Стоян Пеев Петров. Участие в четата вземат четирима жители на с. Долно Дерекъой (дн. с. Соколовци): Георги Ст. Жайгаров, Илия Ник[олов] Жайгаров, Георги Ник[олов] Тунев, Георги Христев Парев; трима от с. Горно Дерекъой (дн. с. Момчиловци): Иван Т. Арнаудов, Марко Ил. Гайдаров, Тома Кост. Карапаунев; и един от с. Долно Райково (дн. квартал на гр. Смолян): Насо Янев.

В четата се включват и българи от други краища на българската етническа територия в Тракия и Македония, останали в границите на Османската империя след Руско-турската освободителна война (1877–1878).

От Македония 2: Николай Мартинов – гр. Битоля; Янко Ат. Тозев – с. Дряново (Дреновени), Костурско.

⁶ *Каранетков, П.* Славейно. Принос към историята на Средните Родопи. София. ИК „Иван Вазов“, 1991, с. 234-236.

⁷ Запазено е изписването в оригиналния списък – ТДА Смолян, ф. 30К, оп. 1, а.е. 34, л. 4-6.

От Западна Тракия (Гюмюрджинско) 4: Георги Н. Гиневски и Георги Ангелов Димитров – с. Карачкьой; Петър Д. Грудев – с. Денизлер; Георги Иванов – с. Сачанли.

От Източна Тракия 9: Апостол Сотиров, Атанас Терзиев, Георги Панайотов, Пандази Дам. (или Дом.) Пандази – гр. Малгара; Атанас Ст. Диманов, Момчил Станев, Тодор Дамянов, Яню Д. Палето – с. Теслим, Малгарско; Мирчо Д. Черкезов – с. Булгаркьой, Кешанско.

От свободна България доброволците са 6: Димитър х. Г. Кузманов и Митко Алексов Казанжи – Станимака (дн. Асеновград); Желязко Д. Добрев – Бургас; Коста Демиров – Пловдив; Иван Хр. Трайчев – София; Иван Т. Дежуновски – Брезник. Към тази група се включват и доброволци от родопски села в Станимашко (дн. Асеновградско), разположени в близост до границата с Османската империя – 10: Георги П. Куроски, Панайот В. Арнаудов, Пею Т. Шишманов – с. Джурково; Васил Харитев Карапачов, Коста Стойчев, Пею Маринов Митовски, Стойчо Колев – с. Манастир; Вълко Ст. Бручев, Дичо Ст. Бручев, Сотир Ив. Монеv – с. Тополово; Коста Янков – с. Куклен. Както бе посочено по-горе, някои от тези доброволци били българи християни от Ахъчелебийско, преселили се в свободна България.

Според възрастовите показатели на личния състав в четата 79 четници са на възраст от 20 до 30 г.; 21 – от 30 до 40 г.; 4 – от 40 до 45 г. Двама са на възраст над 60 г.: Панайот В. Арнаудов от с. Джурково, Станимашко – 71 г.; Митко Алексов Казанжи от гр. Станимака (дн. Асеновград) – 63 г. Един четник е на 18 г.: Иван Т. Дежуновски от Брезник, Брезнишка околия. Видно е, че основното ядро четници са на възраст от 20 до 30 години,

което е характерно за личния състав на Македоно-Одринското опълчение като цяло.⁸

За бойния път на четата

С началото на бойните действия на 05.10.1912 г. четата, дислоцирана в местността „Имарет дере“, получава задача да участва в атакуването и превземането на близките турски гранични постове по границата. Наредено било да се атакува турският пост на връх Курбан ери (старо Св. Иван), който бил добре укрепен. На призива от страна на войводата за доброволци, които да осъществят атаката, пръв се отзовал най-възрастният четник Дели Панайот (Панайот В. Арнаудов) от с. Джурково. Бил едър и снажен, въпреки годините си.⁹ Явили се и други, по-млади доброволци. При атаката се оказало, че постът е напуснат от турските войници, и той бил превзет безпрепятствено. Четата в състава на 4-та погранична рота продължава настъплението си, като освобождава с. Карлуково (дн. Славеино) и околните села, след което настъпва по поречието на р. Малка Арда. Прехвърля се в поречието на р. Арда при с. Сойчук (дн. Върбина, Маданско). От селото се открива стрелба срещу приближаващата българска войска. Един български войник бил ранен. Командирът на 4-та погранична рота издал заповед да бъдат запалени къщите. Бързата намеса на войводата Пею Шишманов преустановява паленето. Причина за намесата на войводата била, че в с. Сойчук имало сподвижни-

⁸ Македоно-Одринското опълчение 1912–1913 г. Личен състав по документи на Дирекция „Централен военен архив“. Главно управление на архивите при Министерския съвет. София, 2007, с. 895.

⁹ *Каранетков, П.* Славеино. Принос към историята на Средните Родопи. София. ИК „Иван Вазов“. 1991, с. 238.

ци на ВМОРО в Ахъчелебийско (1902–1908). Един от тях, С. Чорбаджиев, бил назначен за временен кмет. Като такъв той настигнал побягналото население на селото и го уговорил да се върне.¹⁰ Този епизод е показателен за действията на четата при настъплението ѝ към Беломорието. А за дисциплината, спазвана от личния състав, може да се съди от текста на заповедта на командира на 4-та погранична рота към 21 Средногорски пехотен полк поручик Михайлов с дата 11.10.1912: „Всички заповеди на командира на взвода Пею Шишманов да се изпълняват точно и навреме. Не се разрешава напускането на взвода или ротата, изоставане, отбиване вкъщи или в село без разрешението на командира на взвода и ротата. Не се разрешава да се палят къщи и села или вземат и най-дребни неща, дори със заплащане. Абсолютно се забранява употребата на алкохол. Отклонението от войската и четата и неподчинението на началството се наказва със смърт без съд“.¹¹

В района на действие на четата не се осъществяват големи въоръжени сблъсъци с противника. Тя е разположена на левия фланг на 21-ви Средногорски пехотен полк. Личният ѝ състав участва в настъплението на българската войска и превземането на селищата Топоклу (дн. Средногорци) и Мадан, в чийто район били съсредоточени турски войски, командвани от Евер паша. Част от четата е насочена към с. Ак бунар (дн. Бял извор, Ардинско), където, в съдействие с други български военни подразделения, влиза в сражение с турско военно формирование, командвано от егридеренския деребей

Хаджи Енузоолу, и го разбива. Пленени били 80 турски реди-фа (запасни войници).¹²

По пътя си на юг четата освобождава селищата, през които минава, в района на с. Ак бунар (дн. Бял извор, Ардинско), на с. Узундере (дн. гр. Неделино) и през Буковския връх и Петровица се насочва към казалийския център Даръдере (дн. Златоград). Даръдеренци посрещнали възторжено освободителите си, четници и войници. Войводата Пею Шишманов отседнал в къща на фамилията Хекимови, едни от християнските първенци на градеца, а войниците и четниците се настанили в опразнените турски казарми. Пред казармите се извило голямо хоро, а четникът Марко Христов хвърлил две бомби. Така се ознаменувало освобождението на Даръдере. На 8.11.1912 г. новоназначената временна местна управа се събира да уточни датата на освобождението му и да определи нейното празнуване. С протокол №5, точно на Архангеловден е отбелязано: „В днешното си заседание тричленната комисия остана много доволна от извършеното велико за Даръ дере събитие – осветяването на първото българско трицветно знаме, реши за назидаване на бъдното поколение и за вечен спомен на освобождението ни от петвековното робство да назначи нарочен ден, в който всяка година да се празнува от всички даръдерци като местен народен празник“. Така и до днес в Златоград се отбелязва денят на освобождението му през 1912 г., по време на Балканската война (1912-1913).

След Даръдере пътят на четата продължава на юг през селата Менково, Шахин, Угурли, Коюнкой, Булаткой в Ксантийско и Гюмюрджинско, за да стигне до Гюмюрджина. Със

¹⁰ Каранетков, П. Славеино. Принос към историята на Средните Родопи. София. ИК „Иван Вазов“. 1991, с.241.

¹¹ ТДА Смолян, ф 30К, оп. 1, а.е. 40, л. 4.

¹² Каранетков, П. Славеино. Принос към историята на Средните Родопи. София. ИК „Иван Вазов“. 1991, с.243.

заповед от 29.11.1912 г. четата била разформирана, като голяма част от участниците в нея се прехвърлили в редовете на Македоно-Одринското опълчение.¹³

Важна роля в настъплението на българските войски в Среднородопието четата играе с разузнавателната дейност, която извършва. Доброволците, в болшинството си от селата Карлуково (дн. Славейно) и Петково, Ахъчелебийско (дн. Смолянско), познавали добре районите в направление на настъплението по поречията на реките Малка Арда, Черна и Арда, а също в Бялизворско, Неделинско, Златоградско и по южните родопски склонове. През тези райони преминавал пътят на многобройните занаятчии от двете села към Гюмюрджинското поле, както и на стадата с овце, карани ежегодно на зимна паша там. В архива на четата са запазени писмени документи – писма до войводата Пею Шишманов от командири на други български войскови части, да осигури разузнавачи, които да проучат дислокацията и придвижването на османските войски, както и какви са настроенията на местното българско население, изповядващо мюсюлманска религия.¹⁴

Заклучение

Славейновци дават свой съществен принос за освобождението на родния край по време на Балканската война (1912 – 1913) и за опазване на българското християнско население в Среднородопието през Междусъюзническата война (1913) от унищожение. Карлуковската чета, известна и като Гюмюрджинска, придадена като 5-ти взвод към 4-та погранична рота на 21-ви Средногорски пехотен полк, участва по

време на Балканската война в освобождението на селищата по поречието на р. Малка Арда и отчасти по поречията на реките Черна и Арда, а също на селищата в района на с. Бял извор, Ардинско, в Неделинско, Златоградско, Ксантийско и Гюмюрджинско. Важно е да се отбележи, че след разформирането ѝ голяма част от четниците се вливат в редовете на Македоно-Одринското опълчение и продължават участието си във военните действия на българската армия.

¹³ Пак там, с.244.

¹⁴ ТДА Смолян, ф. 30К, оп. 1, а.е. 23, 27, 40.

Част от четата в Гюмюрджина - 1912 г.

От ляво на дясно: I ред: Илчо Ст. Ташонкин - славеиновец, 2. Марко Христов - славеиновец, 3. Тодор Н. Дангалов - славеиновец;

II ред: Христо В. Сюлемеза - славеиновец, 2. Георги Д. Илчоски - славеиновец, 3. Георги И. Тасмалиев, 5. Георги Жайгара - соколовец;

III ред: 1. Васил Н. Шопоски - славеиновец, 2. Георги Т. Доброски - славеиновец, 4. Богдан Метексов - славеиновец, 6. Стоян П. Шишманов - славеиновец, 7. Никола К. Костаски - славеиновец,

8. Стоян Пеев - давитковец;

IV ред: 1. Христо Муржесв (неучаствувал) - славеиновец, 2. Вълко

Ст. Шишманов - славеиновец, 3. Коста Ст. Мариноски - славеиновец, 4. Дичо Бурмав (не участвувал) - славеиновец, 5. Пею Т. Шишманов - славеиновец, 6. Драгни - петковец и Никола Хр.

Митроски (не участвувал) - славеиновец, 10. Илчо Д. Илчоски (не участвувал) - славеиновец.

БИБЛИОГРАФИЯ

1. Бозов 2005: *Бозов, С.* В името на... името. Т. 1. София. Фондация Либерална интеграция.

2. Енциклопедия 2022: Енциклопедия Тракия. Т. 1. Българско национално движение в Тракия. София. Съюз на Тракийските дружества в България. Тракийски научен институт.

3. Карапетков 1948: *Карапетков, П.* Славеино минало. Пловдив. Печатница Братско слово.

4. Карапетков 1991: *Карапетков, П.* Славеино. Принос към историята на Средните Родопи. София. Издателска къща „Иван Вазов“.

5. Митринов 2013: *Митринов, Г.* Доброволци от с. Карлуково, Ахъчелебийско, в Македоно-Одринското опълчение по време на Балканските войни за освобождение на родния край (антропонимични данни). – В: Сб. 100 години Балканска война, 100 години свобода за Родопите 1912-2012. Сборник студии и доклади от Националната научна конференция Смолян, 15-17 октомври 2012 г. София. РИМ „Стою Шишков“, Смолян. 2013. с. 189-204.

6. МОО ЛС 2007: Списък на партизанските и други формирования към Македоно-Одринското опълчение 1912–1913 г. – В: Сб. Македоно-Одринското опълчение 1912-1913 г. Личен състав. По документи на Дирекция „Централен военен архив“. София. Главно управление на архивите при Министерския съвет. с. 894.

**MORE DATA ON THE FORMATION OF A VOLUNTEER
BAND FROM THE VILLAGE OF KARLUKOV
(TODAY'S SLAVEYNO, SMOLYAN REGION) AND ON ITS
PARTICIPATION IN THE BALKAN WAR (1912-1913)**

GEORGI MITRINOV

Abstract: The publication is dedicated to the formation of a volunteer detachment from the village of Karlukovo, Akhachelebi region (now Slaveyno, Smolyan region) and its participation in the Balkan War. The personnel is described (volunteers who are from other parts of the Middle Rhodope and the Bulgarian ethnic territory). The battle route of the squad was traced from the border with the Ottoman Empire in the Middle Rhodopes to the town of Gyumurjina (today's Komotini in Greece).

Keywords: Balkan war (1912-1913), Middle Rhodopes, volunteers, liberation of the Rhodopes, anthroponyms

**ВЛИЯНИЕТО НА ХОЛЕРАТА ВЪРХУ БОЙНИТЕ
ДЕЙСТВИЯ В ТРАКИЯ ПО ВРЕМЕ НА БАЛКАН-
СКАТА ВОЙНА**

СЛАВИ СЛАВОВ¹

Резюме: През есента на 1912 г., още в първите седмици на Балканската война, българската армия в Източна (Одринска) Тракия е обхваната от масова холерна епидемия. Пренесена от отстъпващите турски войски, епидемията трагично белязва съдбата на десетки хиляди български войници. Независимо от противоречивите оценки за мащабите и жертвите на болестта, нейното отражение върху хода на военната кампания е безспорно. Холерата драстично снижава бойните качества на успешно настъпващата до този момент българска армия, съдейства за загубата на стратегическата инициатива и в значителна степен предопределя застой във военните действия след неуспешната атака на Чаталджанската укрепена линия.

Ключови думи: холерна епидемия, българска армия, Балканска война, Източна Тракия

Епидемиите съпътстват военните конфликти още от зората на човечеството. Към началото на XIX в. поне за Европа времето на големите и унищожителни чумни вълни отминава, но основен проблем за армиите си остават тифът (наричан често „военната чума”)², едрата шарка, маларията, дизентерията.

¹ **Доц. д-р Слави Славов** – Институт за исторически изследвания, Българската академия на науките. E-mail: slavslavus@abv.bg

² На тифните епидемии се дължи най-голямата смъртност от заразна заболяемост в почти всички европейски войни, водени през XIX в. Тифът е причината и за най-много смъртни случаи в Руско-турската война от 1877–1878 г. От пламналата тифна епидемия, чиито най-известни жертви вероятно са милосърдната сестра баронеса Юлия Вревска и американският журналист Джанюариъс Макгахан, вероятно умират повече руски войници, отколкото в сраженията.

Към тях се прибавя и един новопоявил се фактор – холерата.

До XIX в. холерата, чиито традиционни огнища са в Азия, е непозната за европейския континент. Още с първата си поява в Западна Европа през 30-те г. на века болестта предизвиква опустошителна пандемия сред цивилното население, засегнала най-вече Франция. Въпреки първоначалната масова психоза, породена от множеството смъртни случаи, постепенно се установява, че независимо от силно заразни си характер новото заболяване може да бъде ограничавано и контролирано относително лесно – чрез преваряване на водата, термична обработка на храните и спазването на основни хигиенно-битови правила. В началото на XX в., с постепенното повишаване нивото на личната и обществената хигиена и благоустрояването на градовете (изграждането на модерно водоснабдяване и канализация), холерата престава да бъде проблем за по-голямата част от Европа. Болестта обаче остава традиционна на Изток. В европейската част особено засегнати са териториите на Руската империя. В арабските провинции на Османската империя съществуват постоянни тлеещи огнища на холера с локален характер, които периодично се активизират.

Последният конфликт преди Балканската война, който протича в близост до Европа, а в своята периферия дори се докосва до нея, е Итало-турската (Триполитанската, Либийската) война от 1911–1912 г. По обясними причини конфликтът се следи с повишено внимание в България и в крайна сметка ускорява и нейния път към войната. Медицинските аспекти на италианската военна кампания в дн. Либия обаче като че ли изцяло остават извън полезрението на официална София. А те са следните: около половината от смъртните случаи и сред италианската, и сред турско-арабската армия, защитаваща от-

далечената североафриканска провинция на Османската империя, се дължат на масово инфекциозно заболяване – холерна епидемия, засегнала приблизително в еднакви параметри и двете воюващи страни.³ Нещо повече – вероятно и в двете армии умрелите от болестта надвишават загиналите в сражения и починалите вследствие на раняване.⁴

В контекста на ясно очерталата се по време на Триполитанската война клинична картина появата само няколко месеца по-късно на масова холерна епидемия – първоначално в турската, а впоследствие и в българската армия, вече не изглежда толкова случайно, инцидентно и екзотично явление. Подготвяйки страната за дългоочаквания сблъсък с Османската империя обаче, коалиционното правителство на Иван Евстратиев Гешов, който е и председател на Българския червен кръст, като че ли недооценява опасността от възникване на заразна заболяемост в критично големи мащаби. Фактите за наличието на постоянни холерни зони на територията на бъдещия противник и печалната статистика от току-що приключилата Итало-турска война или въобще не стават известни, или са

³ След направени клинични изследвания италианските лекари от Триполитанския експедиционен корпус установяват, че холерата се предава основно чрез заразената вода и масово консумираните от войниците финикови плодове (фурмите). Вземите мерки за дезинфекция и наложените ограничения бързо снижават количеството на болните и починалите.

⁴ Choate, M. *Emigrant nation. The making of Italy abroad*. Harvard University Press, 2008, p. 176; Beehler, W. *The history of the Italian-Turkish War 1911-1912*. Annapolis, Md., 1913, p. 34, 92, 96.

лековато пренебрегнати от управляващите.⁵ Докато за снабдяването на армията с оръжие, боеприпаси и обмундировка, въпреки множеството проблеми, се полагат максимални усилия, финансовите средства, предвидени за санитарно и медицинско обслужване, са силно редуцирани.⁶ Броят на лекарския и обслужващия медицински персонал си остава крайно ограничен, независимо от мобилизацията на почти всички лекари и преустройването на гражданските болници за военни цели.

Командването на българската армия също подценява възможността от възникването на масова епидемия по време на предстоящата кампания. Напълно основателно акцентът се поставя върху военно-тактическата и моралната подготовка на войската (фактори, които ще се окажат решаващи за българските победи), но санитарно-хигиенното ѝ възпитание е оставено на втори план. Заложената в оперативния план на Щаба бърза война с Турция като че ли от само себе си изключва избухването на масова епидемия, още повече на такава, която да повлияе осезаемо на хода на военните действия. За това има известни основания. Обикновено тифът, който е и най-очакван, се появява на малко по-късен етап – най-вече в общите болнични помещения при натрупването на критична маса от ранени и болни войници, а дотогава се смята, че

⁵ Вероятно значение има и обстоятелството, че последните няколко войни на Балканите са съпроводени основно със заболяемост от тиф, малария, шарка, докато периодичното разпространение на холерата в региона в много по-малка степен е свързано и повлияно от военната обстановка. В този смисъл нарастването на рисковете от холерна епидемия с очакваното прехвърляне на турски контингенти от Азия и доскоро влизащата в Османската империя Триполитания, не са отчетени.

⁶ *Марков, Г.* България и Балканския съюз срещу Османската империя 1912–1913. София, 1989, с. 105.

войната ще е приключила или най-малкото ще бъде към своя финал.

Холерната епидемия в османската армия избухва още в първите седмици от войната – в средата на октомври 1912 г., в разгара на катастрофално развиващата се за турците кампания в Източна Тракия. Първоначално заразата е пренесена от редифски (запасни) дивизии, придвижени към театъра на бойните действия от Северна Сирия.⁷ Силно инфекциозната болест се разраства с бързи темпове и скоро обхваща по-голямата част от отстъпващите в безпорядък турски войски. Разпространението ѝ е улеснено от факта, че оттеглящите се части се концентрират и смесват в тясното пространство при Чаталджа.⁸ Общият брой на починалите от холера и дизентерия в османската армия не може да бъде установен дори с

⁷ Балканската война 1912–1913. Военните действия в Тракия до Чаталджанското примирие. Генерален щаб на германската армия. Военно-историческа секция. София, 1914, с. 153. Според ген. Радко Димитриев заразата е била донесена от редифската дивизия „Амасия“, успяла да достигне едва до гр. Виза и отстъпила след това заедно с всички оцелели османски части в посока Чаталджа. – Вж. Димитриев, Р. Трета армия в Балканската война 1912 година. София, 1922, с. 312–313.

⁸ *Hall, R.* The Balkan Wars 1912–1913. Prelude to the First World War. London-New York, 2000, p. 31. Въпреки усилията на турското правителство за противодействие на холерната епидемия, пренаселените палаткови лагери в района на Чаталджанската укрепена линия твърде дълго остават лошо оборудвани в санитарно и хигиенно отношение. Сред войнишкия и дори сред част от офицерския състав липсва хигиенна дисциплина. Умрелите често са погребвани в непосредствена близост до палатките. Нерядко отсъстват места за тоалетни, или доколкото съществуват, се намират в опасна близост до жилищните помещения. В началото на ноември обаче, въпреки огромния брой болни и умиращи, епидемията в османската армия започва постепенно да стихва. Това е по-скоро резултат от естествените фази в развитието на болестта, отколкото от целенасочените мерки на турското командване.

приблизителна точност, но вероятната цифра за периода октомври-ноември, когато епидемията е най-масова, е около 15 000 души.⁹ От болестта не е пощаден дори комендантът на Чаталджанската позиция Риза паша.¹⁰

При повсеместното отстъпление на османските части холерата бързо обхваща и българската армия. Разпространението на болестта се ускорява от използването на напуснатите от турците казармени помещения, на вече заразени водоизточници, кухни, хранителни припаси, от наличието на множество изоставени по пътя болни и умиращи османски войници и непогребани трупове на животни и хора. От решаващо значение за бързото развитие на епидемията в българската армия е масовото използване на непреварена вода за пиене и битови нужди, неспазването на необходимата при такива условия елементарна санитарна хигиена, както и консумирането на „трофейни“ храни. Показателно по отношение на последното е становището на главния лекар на участвалата в сраженията при Люлебургаз-Бунархисар 5-а Дунавска дивизия. Според него „заразата беше предадена на нашите войски още по време на Бунархисарските боеве. Нашите войници станаха жертва на своето лакомство. Бъркаха в раниците на убитите турци

⁹ Балканската война 1912–1913. Военните действия в Тракия до Чаталджанското примирие..., 154–155.

¹⁰ Балканската война 1912–1913. София, 1961, с. 266. Командващият десния фланг на турската позиция при Чаталджа – енергичният Махмуд Мухтар паша, пише в своите спомени: „На Чаталджанската линия нашата войска срещна един противник, който беше много по-опасен от българите – холерата“. – Вж. Махмуд Мухтар паша. Моята дейност през Балканската война 1912 г., София, 1913, с. 123. И при представителите на османското командване обаче се забелязва тенденция, която е характерна и за част от българските генерали – обясняване на военните неуспехи изключително с влиянието на холерната епидемия.

и ядяха намереното в тях: суджуци, варена царевица, сирене и пр.”¹¹

Първите заболявания от холера в българската армия са констатирани официално в края на октомври. Почти едновременно болестта обхваща настъпващите в общо оперативно направление Първа и Трета армия. Само Втора армия, получила заповед да обсади Одрин, остава встрани от холерната зона, поради което е и практически незасегната от епидемията за целия период на войната.

През нощта на 27 срещу 28 октомври в Чорлу е регистриран първият случай на холера в командваната от генерал-лейтенант Васил Кутинчев Първа армия. Заболелият е от разположения в града 4-ти конен полк. Установено е, че полкът е нощувал в района на турска полева болница, сочена за най-вероятния източник на заразата. По нареждане на началника на санитарната част на Първа армия болните и проявяващите съмнителни симптоми незабавно са поставени под карантина. Последва бърза заповед и от командващия армията, с която на частите се предписват редица мерки за предпазване и ограничаване разпространението на болестта: забранява се използването за нощуване на изоставени турски казарми и спални помещения; нарежда се преваряването или дезинфекцирането на водата за питейни и домакински нужди, както и поставянето на всички заловени османски пленници под 10-дневна задължителна карантина. По отношение на храната също са дадени конкретни инструкции – забранява се консумацията на сурови зеленчуци и плодове, а на походните кухни се препоръчва често готвене на ориз.

¹¹ Войната между България и Турция 1912–1913 г., Т. IV. Сражението при Чаталджа. София, 1932, с. 593.

Въпреки предприетите действия, през следващите няколко дни епидемията обхваща изключително бързо и едновременно всички полкове и дивизии на Първа армия, което на практика парализира дейността на санитарните служби.¹² Мерките се затрудняват от липсата на достатъчно количество съдове за преваряване на водата, както и от факта, че войниците масово не разполагат с индивидуални съдове за вода (манерки).¹³

Почти по същото време – на 28 октомври, са констатирани и първите случаи на холера в Трета армия. Заболените са от 11-ти Сливенски полк от 3-та Балканска дивизия. За целия период на епидемията тя е най-пострадалото военно подразделение. Само за първите десет дни над 1000 войници от дивизията умират от холера и дизентерия, а общият брой на заболялите е близо 10 000 души.¹⁴

Командващият Трета армия генерал-лейтенант Радко Димитриев детайлно описва драматичната ситуация през първите дни от развитието на болестта: „Вечерта (на 28 октомври – б.а.) старшият лекар се яви и ни доложи със силно вълне-

¹² Войната между България и Турция..., 574–575.

¹³ Някои източници свидетелстват за сериозното разминаване между спусканите от командването заповеди и реалното противодействие на епидемията. Подпоручикът (по националност поляк) Отон Барбар, служещ в Първа армия, е категоричен: „Борба с холерата почти не съществуваше: лекарите не разполагаха даже с необходимото количество йод, нито с някое друго дезинфекционно средство да си измиват ръцете след прегледа на болните. Даже сапун няхаме достатъчно. Войниците бяха нечисти, храната не беше добра и водата за пиене сега чак (седмица след Чаталджанските боеве – б.а.) почнахме редовно да преваряваме”. – Вж. *Барбар, О.* Моите спомени от войните 1912–1918. Ч. I. Спомени от Балканската война 1912–1913, София, 1923, с. 39.

¹⁴ *Димитриев, Р.* Цит. съч., Сведения за санитарното състояние на Трета армия (приложение).

ние, че по някои признаци нас ни е посетила холерата. В 3-та Балканска дивизия били констатирани около 60 заболявания с всички симптоми на холера. Като не ни се искаше да вярваме на това ужасно известие, ние разпоредихме да се направят най-внимателни изучавания и сутринта да ни се доложи за резултатите. Изглежда, че предположенията на лекарите бяха верни. Сутринта на 29-то число количеството на болните достигаше вече 400, при което нямаше вече никакво съмнение, че имаме работа с типична азиатска холера... Само сега нашият медицински персонал си обясни факта, че пътят между Виза и Сарай беше осеян с трупове, без да сме имали там сражения”.¹⁵

В качеството му на върховен главнокомандващ Фердинанд е информиран за появата на болестта още в първите часове след нейното клинично констатиране. В телеграма до помощник-главнокомандващия генерал-лейтенант Михаил Савов от 28 октомври царят споделя: „Ужасен съм от холерата, най-страшен враг на войските”. Въпреки тези първи обезпокоителни известия обаче монархът отхвърля направеното по същото време предложение за посредничество на Великите сили за започване на преговори за сключване на примирие с Турция и настоява за решително настъпление към Цариград.¹⁶

Информацията за холерната епидемия бързо изменя приповдигнато-еуфоричните настроения в средите на Главно-то командване, породени от първоначалните военни победи. След първите известия за болестта започват неизбежните опасения и съмнения. Появата на холерата оказва силно въздействие и лично върху поведението на Фердинанд. Царят,

¹⁵ *Димитриев, Р.* Цит. съч., с. 312.

¹⁶ *Марков, Г.* Цит. съч., с. 110.

въпреки склонността да налага авторитарно мнението си, вкл. и по военните въпроси, в тези решителни моменти проявява колебливост, нервност и дори емоционална нестабилност. Потискащата и тягостна атмосфера от „холерните“ новини сред близкото обкръжение на монарха е осветлена от някои неофициални източници, различни от обилната за периода служебна документация. В писмо от Стара Загора (където в първите седмици от войната се помещава Главната квартира на армията) френският граф Робер дьо Бурбулон, бивш секретар на Фердинанд и дългогодишен служител в българския дворец, споделя на съпругата си: „Скъпа моя, така треперя, че едва държа перото... Не само страшната холера е издигнала бариера от ужас пред Константинопол, но и според една размяна на шифровани телеграми, които ме държаха нащрек цялата нощ, нашите войски са заразени и съсипани от страхотния бич. Не мога да ти опиша мъките ни и мъките на този (Фердинанд – б.а.), който ми телеграфира. Царят е блокиран в Кърклисе (Лозенград – б.а.) и не може да мръдне ни напред, ни назад. Положението е трагично. Поразените войски няма да могат да форсират Чаталджа. Тогава? Вече не става дума да се влиза в Константинопол и в „Света София“, а да се оцелее.”¹⁷

¹⁷ Бурбулон, Р. Български дневници. София, 1995, Съст. З. Маркова, 479–480. Писмото е от 9/22 ноември 1912 г., т.е. непосредствено след Чаталджанските боеве. Предния ден графът за първи път дава информация на съпругата си за холерната епидемия: „Адрианоупол още устоява и Чаталджа още не е преминала – споделя той. – Но най-новата ни грижа е холерата в турската армия и главно ужасната, страховитата информация, че заради нея [църквата] „Света София“ е преобразена в болница”. – Пак там, с. 479.

Оскъдните и строго цензурирани от Щаба на армията сведения пораждат не само закъсняла и фрагментарна, но често и съвсем противоречива информация. Дори сред дворцовите и политическите среди данните за мащабите и разпространението на холерната епидемия циркулират във вид на неясни и в много от случаите преувеличени слухове. Още в следващото си писмо от Стара Загора, успокоявайки своята съпруга за собственото си здраве, дьо Бурбулон отбелязва: „Има, както винаги, огромни преувеличения в това, което казва царят за заразената ни армия”. Графът пояснява, че няма никаква вероятност да се зарази от холера, „защото заболелите войници се лекуват на място, т.е. не по-далеч от Чорлу, и че ще бъде изграден строг санитарен кордон, за да не се разпростре епидемията в страната”. Като допълнително уверение за личната си безопасност, но и с ясно доловима ирония по отношение слабостите на Фердинанд, Бурбулон коментира: „Известно ти е какви предпазни мерки взема царят в подобни случаи и колко прекалени са те”.¹⁸

Несъмнено епидемията от холера оказва сериозно влияние върху боеспособността и настъпателните възможности на българските войски. Командването на двете български армии, разположени пред Чаталджанската линия, се стреми да ограничи болестта, но мерките са недостатъчно ефективни. Липсват медикаменти, средства за дезинфекция, подходящи помещения, които да бъдат пригодени за болнични нужди. Тежките метеорологични и битови условия, от които страдат българските войски, затрудняват усилията в тази насока. Лекарите и санитарите полага максимални усилия, но техните

¹⁸ Бурбулон, Р. Цит. съч., с. 480.

действия дават само частичен резултат.¹⁹ На 31 октомври началникът на санитарната част на Трета армия инспектира войсковите части в с. Ерменикьой (пред Чаталджа), определено за щаб на армията. В подробен доклад лекарят описва покъртителното състояние на войниците от разположения в селото 43-ти пехотен полк. Според документа половината от състава на полка страда от диария, а броят на тежкоболните е не по-малко от 500 – 600 души. В доклада е отбелязано: „Лекарите от полка, макар че да работеха денонощно, не успяваха да отделят холерните от другите болни. Имаше с десетки болни, които стояха още из дворовете, повръщаха, ходеха постоянно по нужда, а някои даже бяха в агония. И в квартирите имаше такива войници; имаше и умрели”.²⁰

В първите дни на ноември епидемията от холера придобива масов и повсеместен характер, като окончателно излиза от контрола на българските военномедицински служби. Според признанието на началника на санитарната част на Трета армия „на санитарния персонал, който беше твърде ограничен, бе абсолютно невъзможно да прибере болните от полето и селата, да ги сортира, изолира и даде необходимата медицинска помощ. Санитарният персонал не успяваше даже да погребва умрелите, а камо ли да помисли и за дезинфекция на полетата, биваците и жилищата”.²¹ Пикът на болестта фатално съвпада с боевете при Чаталджа на 4–5 ноември и съществено допринася за неуспеха на атакуващите Първа и Трета армия.

Влиянието на холерната епидемия върху все по-комплицираната се ситуация при Чаталджа в навечерието на боевете там

има и други измерения. Болестта оказва съществено влияние върху самото взимане на съдбоносното решение за атакуване на турските укрепления. Въпреки че се опитва да игнорира проблема, българското командване е смутено. Неконтролираното разпространение на заразата и основателните опасения от пълно обезсилване на войските притискат генералите да форсират атаката на укрепената линия. В атмосферата на все по-голяма изнервеност аргументът да се избърза, докато частите все още са запазили своята боеспособност, като че ли се налага от само себе си.

Без никой от меродавните военни фактори да отхвърля по принцип продължаването на офанзивата към Цариград, сред българския генералитет се очертават две диаметрално противоположни мнения. Споровете придават допълнителна острота и нови нюанси на напрежението, което вече се е създало между различните субекти във висшето командване от началото на войната. Началникът на Щаба на Действащата армия ген.-майор Иван Фичев посочва холерата като аргумент да се изчака, докато не се овладее нейното разпространение или поне ситуацията не стане малко по-ясна. Помощник-главнокомандващият ген. М. Савов и командващите армии Радко Димитриев и Васил Кутинчев са склонни да ускорят проектираната атака – именно защото се опасават от още по-голямото и неконтролно разрастване на епидемията.

На 1 ноември вечерта се провежда съвместно съвещание на щабовете на Трета и Първа армия, което излиза с позиция „да се побърза с атакуването на Чаталджанската позиция, додето болестта не е взела големи размери, понеже ще се от-

¹⁹ Димитриев, Р. Цит. съч., с. 313.

²⁰ Войната между България и Турция..., с. 577.

²¹ Пак там, с. 578.

рази върху духа на войските”.²² Командващите армии обаче изчакват мнението на Главната квартира по този въпрос. На 3 ноември пристигналият оттам ген. Савов, получил от Фердинанд необходимите пълномощия за провеждането на атаката, макар и с твърде обтекаемата и предпазлива формулировка „ако се окаже възможно”, свиква съвещание в щаба на Третата армия (действащ и като общ щаб на съединените армии).²³ Отново се обсъждат очерталите с две основни възможности – спиране на военните действия с оглед започване на преговори за примирие или атакуване на Чаталджанските укрепления. След като изслушва доводите на Димитриев, ген. Савов обобщава аргументите в полза на атаката, заявявайки, че за да се принудят турците да подпишат примирие при исканите от България условия, превземането на позицията се налага като военна необходимост. Формално атакуването на Чаталджа е заповядано с писмена директива, издадена на място, но от името на Главната квартира в Лозенград.²⁴

Същевременно на 2 ноември само в Трета армия броят на официално регистрираните болни от холера възлиза на 7000, но картината се изменя динамично буквално с часове. На 3 ноември заразените вече надхвърлят 10 000. Първоначално на ден умират по няколко десетки, впоследствие по няколкостотин, но далеч по-голям е броят на негодните да извършват

²² Марков, Г. Цит. съч., с. 122.

²³ Първа и Трета армия за втори път (както и при Люлебургаско-Бунархисарската операция) са поставени под общото оперативно командване на ген. Радко Димитриев, но това обединение е до голяма степен формално. Двете армии са без единен щаб и на практика действат почти самостоятелно една от друга, а поради деликатността на въпроса Димитриев избягва да се намесва пряко в дейността на ген. Кутинчев.

²⁴ Пак там, 126–127.

каквато и да е дейност, свързана с военната служба.²⁵ Епидемията драстично снижава числото на войниците, които реално могат да вземат участие в боевете. До 5 ноември от холера заболяват около 14 500 български войници. От тях над 1000 умират, 8 000 са категоризирани като „оздравели”, но са толкова изтощени, че присъствието им в строя е само номинално.²⁶ Общият брой на болелите в началото на ноември възлиза приблизително на около 15 – 20% от състава на съсредоточените при Чаталджа съединени (Първа и Трета) армии.

Наличието на огромна маса от болни обезсилени войници действа потискащо на останалите и рязко снижава бойния дух в частите непосредствено преди атаката.²⁷ В хода на ожесточените боеве на 4 ноември, които не дават решително предимство на нито една от воюващите сили, ситуацията с холерно-болните продължава да се влошава. Сумарните загуби през деня (убити, ранени, регистрирани нови заболяли) възлизат на около 15 000 души. „Цели върволици войници, – пише ген. Радко Димитриев – бледни, посинели, изнемощели, едва си вдигаха краката и се прибираха назад. Чувстваше се вече, че ние прекарваме страшен кризис, с който мъчно ще се справим”.²⁸ Влошените за пореден път метеорологични условия (дъждът, мъглата, застудяването в началото на ноември) допълнително усложняват ситуацията. Обобщавайки причините за неуспешната атака на Чаталджанската линия, Димитриев

²⁵ Димитриев, Р. Цит. съч., с. 316, 318.

²⁶ Войната между България и Турция..., с. 578.

²⁷ Подобно е влиянието на епидемията и върху висшите офицери. „Дружинният командир се боеше много от заразата; колкото беше смел в боя, толкова сега се пазеше: с някаква вода постоянно пръскаше из палатката си”. – Вж. Барбар, О. Цит. съч., с. 41.

²⁸ Димитриев, Р. Цит. съч., с. 326.

заклучава: „Състоянието на времето и огромната заболяемост се отрази силно на духа на войниците. Изтощените и изморени войници, след като прекараха нощта (на 4 срещу 5 ноември – б.а.) по студа и в окопите, напълнени с вода, станаха апатични и инертни”.²⁹

Въздействието на холерната епидемия върху офанзивните качества на българските войски категорично се потвърждава и от чуждите наблюдатели. Германският военен кореспондент (и бивш действащ офицер) Рихард фон Мах, изключително добре познаващ ситуацията на Балканите, коментира във връзка с отразяването на българските атаки при Чаталджа: „Възможно и дори почти сигурно бе, че въпреки огромните загуби, българските дружини щяха да продължат настъплението, ако не се бе появил един нов страховит враг – холерата. Още вечерта на 18 ноември (5 ноември ст. стил – б.а.) началник-щабът на една армия заяви, че вече хиляди воители са се разболели от дизентерия. Тази дизентерия се превърна в холера. Не се знае броят на падналите в нейна жертва българи; няма никакво съмнение, че са били хиляди. Същият враг взе далеч повече жертви от турска страна”.³⁰

Изключително бързото разрастване на холерната епидемия в началото на ноември ускорява и решението за спиране на Чаталджанската настъпателна операция. Болестта оказва силно въздействие върху поведението на командващия Съединените армии, поставяйки на сериозно изпитание неговата самоувереност, хладнокръвие и традиционен оптимизъм. Под непосредственото впечатление от състоянието на войските

ген. Димитриев преминава от едната крайност в другата. На 5 ноември вечерта, позовавайки се основно на холерата, той телеграфира на Фичев, че е необходимо незабавно преустановяване на атаките: „Опасявам се поради това, че няма да бъдем в състояние да се удържим малко-много продължително време, особено ако противникът премине в настъпление. Даже ако не бъдем атакувани, болестта ще ни разложи в най-скоро време окончателно, особено след настъпилите от вчера влага и студове”.³¹ Малко по-късно Димитриев отново телеграфира до Главната квартира с настойчивото искане да се започнат веднага сондажи за сключване на примирие, „тъй като духът е паднал до крайност поради страшно увеличаващата се болезненост”. Той добавя, че счита положението за „безнадеждно, щом не сме в състояние да извадим здрави и пресни войски”.³²

През следващите няколко дни след спирането на атаките на Чаталджа, от 6 до 10 ноември, заболяват нови 6000 души. Зад мрачната статистика обаче е налице и едва забележима успокоителна тенденция. Има лек спад – както в броя на заболяелите, така и на починалите.³³ През следващите седмици

³¹ *Марков, Г.* Цит. съч., с. 149.

³² Пак там, 149–150. В по-късните обяснения на ген. Радко Димитриев относно холерната епидемия присъства и известен оправдателен елемент. Командващият е склонен да преекспонира влиянието на болестта, за да намали относителната тежест на собствените си пропуски и грешки при организацията и провеждането на атаката на Чаталджанската позиция.

³³ Същата тенденция се наблюдава и в османската армейска групировка, отбраняваща Чаталджа. Донякъде това се дължи на усилията на турските медицински служби и на подобреното снабдяване на войниците с провизии, отчасти е и резултат от естествения ход на болестта. Както отбелязва с мрачно чувство за хумор един от чуждите военни кореспонденти, санитарното състояние в османската армия бавно започвало да се подобрява, но главно поради „постепенното измиране на болните от холера и на изгладнелите”. – Цит. по: Балканската война 1912 – 1913. Военните действия в Тракия до Чаталджанското примирие..., с. 174.

²⁹ Пак там, с. 335.

³⁰ *Фон Мах, Р.* Писма от Балканската война 1912 – 1913. Велико Търново, 1998, с. 215.

тази тенденция непрекъснато се усилва. В средата на ноември умират по няколко десетки, а в края на месеца – само по няколко души на ден. Броят на новозаболените също спада драстично.³⁴ В началото на декември епидемията, без да е напълно преодоляна, престава да бъде основен фактор, определящ състоянието на войските пред Чаталджа.

Въпреки че информацията за холерата от самото начало не дава никакви поводи за оптимизъм, правителството е информирано от военните с няколкодневно закъснение. Едва на 3 ноември ген. Фичев изпраща шифрована телеграма до Гешов. Но дори и тогава на кабинета са предоставени преднамерено занижени (или остарели) данни за броя на заболялите и жертвите: „Холерата взема големи размери в редовете на армията – гласи съобщението от Фичев. – Трябва да се дойде на помощ на войската с всички възможни санитарни и подкрепителни средства. Необходимо е да се изпрати по-скоро чай и захар. Негово Величество покани един професор от Виена, за да организира борбата против този бич. В цялата Трета армия заболяли от холера 566 души; умрели 128. Освен това има заболяли 7726 души от гастроентерит.”³⁵

Отговорът на министър-председателя едва ли се нуждае от допълнителен коментар: „Съкрушени сме от ужасното известие. Вземаме всичките възможни мерки за санитарни и подкрепителни средства. Пет вагона захар тръгват от Русе. Един вагон чай мина вече през тук (София – б.а.) за Стара Загора. Коняк търсете в Стара Загора, Лозенград и Мустафаша (дн.

³⁴ *Димитриев, Р.* Цит. съч., Сведение за санитарното състояние на Трета армия, (приложение).

³⁵ Централен държавен архив (по-нататък ЦДА), ф. 176К, оп. 2, а.е. 1194, л. 59.

Свиленград – б.а.)”. Гешов препоръчва на първо време да се привикат от „вътрешността българи лекари, тъй като от Русия и другаде ни идат нови отряди. От Холандия ще дойдат седмина лекари, снабдени с прибори за инжектиране [на] физиологически серум. Ако трябва още лекари, телеграфирайте ни колко, като явите какво още е нужно да направим”. Министър-председателят завършва телеграмата с настойчивия призив, в който не е трудно да се долови и неговата критика към Главната квартира за своеобразното информационно затъмнение, на което е подложен кабинетът: „Моля, дръжте ни в течение на хода на това ужасно бедствие.”³⁶

Трудно е да бъдат установени с точност мотивите, които карат Главното командване да задържи с няколко дни информацията за избухналата епидемия. Вероятно водещото съображение е да се предотврати разпространението на вестта в по-широки (включително и чужди дипломатически) среди, което би отслабило българската позиция при евентуални преговори за примирие. Известно е, че учредената към Щаба на армията Цензорна секция работи усърдно и отстранява от обширната военна кореспонденция всички сведения, съдържащи каквито и да е по-конкретни данни за разположението и дислокацията на българските войски. Информацията за появата на холерната епидемия е сред най-стриктно цензурираните. Несъмнено в първите дни командването подценява както мащабите, така и необичайно бързите темпове на разпространение на болестта. То разчита да се справи с проблема вътрешно – с военновременните щатове от лекари и с оборудването и медикаментите, налични в армейските санитарни служби.

³⁶ ЦДА, ф. 176К, оп. 2, а.е. 1194, л. 61.

Забавяйки съобщението за появата на холерата в армията, командването на Действащата армия „пропуска“ да информира правителството и за друго – самото решение за атакуване на Чаталджанската линия. Едва след като окончателно се потвърждават данните за неуспеха при Чаталджа, Фердинанд лично информира, в качеството си на върховен главнокомандващ, министър-председателя за възникването и бързото разпространение на епидемията. Без да споменава за двудневните кръвопролитни боеве, монархът посочва разрастването на болестта като основен аргумент за започването във възможно най-скоро време на преговори за примирие с Турция. На 8 ноември Фердинанд изпраща шифрована телеграма до Гешов с внимателно подбраната информация: „Според последните донесения на генерал-лейтенант Димитриев, благодарение на холерата, положението на полковете се намалило на две хиляди души и според както се развива болестта, тая цифра ще намали още повече [полковете] и армията не ще бъде в положение да покаже каквато и да била бойна готовност“. „Предвид на това, – припряно дава инструкциите си царят – настояйте енергически пред руското правителство да интервенира немедленно за спирането на военните операции; ако трябва дори да прибегне до най-крайна мярка“.³⁷

На 9 ноември премиерът Гешов получава шифрована телеграма и от председателя на Народното събрание д-р Стоян Данев, делегиран като пратеник на управляващите при Главната квартира. Озадачаващото в случая е, че Данев неглижира почти напълно резултатите от сражението при Чаталджа, поставяйки му, меко казано, странната оценка, че „сам по себе си този неуспех не важи“. В същото време той посочва и ос-

новния според него проблем: „Обезпокоително е санитарното състояние на армията. Разпространени са тифус, дизентерия и холерина (по-лека форма на холерата – б.а.). Констатирана е холера. Сведенията за размера и [броя] заболели от холера са противоречиви“. Подобно на Фердинанд, председателят на Народното събрание също разглежда въпроса за разрастването на епидемията в непосредствена връзка с необходимостта от незабавно преустановяване на военните действия. „Изобщо положението, без да бъде тревожно, – предпазливо обобщава своите първи впечатления Данев – изисква да направим възможното за сключването на примирието.“³⁸

Липсата на достатъчно категорична информация за реалната заболеваемост в българската армия, намираща се пред Чаталджанската линия, обяснява и видимите различия в няколкото донесения на Данев от този период. Същия ден (9 ноември) правителственият представител изпраща втора телеграма до Гешов, която е издържана в сравнително по-спокоен и дори оптимистичен тон. Българският парламентарист обяснява тревожните сигнали в предното си известие така: „Снощната телеграма на Царя е диктувана под впечатлението на последните сведения на генерал Димитриев. В действителност положението не е дотам влошено, ако и да е вярно, че Първа армия е доста пострадала. Сведенията от Първа армия гласят, че холерическите заболявания намаляват и че смъртността е много малка.“³⁹

На 11 ноември, след като посещава щабовете на Трета и Първа армия, д-р Ст. Данев вече е готов с предоставянето на една по-обобщена картина за състоянието на българските вой-

³⁸ Пак там, л. 169-170.

³⁹ Пак там, л. 156

³⁷ ЦДА, ф. 176К, оп. 2, а.е. 1194, л. 148.

ски пред Чаталджа. Макар и сравнително лаконични, това са първите цялостни сведения, които премиерът Гешов получава. В заключенията на председателя на Народното събрание, резултат от непосредствените му наблюдения, отново преобладават песимистичните нюанси. „Твърде поверително” той съобщава на Гешов: „Имаме около 18–20 000 болни, преимуществено от холера, и лошото е, че нямаме средства да се борим ефикасно против тоя бич, когато войниците са на първите позиции, в нездрав местност; изложени всички на стихийни несгоди, редовете на армията са поразени редовно и от загуби в боевете”. „При тая неблагоприятна обстановка, – минорно заключава Данев – която е повлияла и на духа на армията, ние почваме утре преговорите за примирие.”⁴⁰

Най-характерната отличителна черта на епидемията от 1912 г. е необичайно интензивният ѝ (дори за холерата) темп на разпространение. Само за около седмица болестта достига абсолютния си максимум, след което бавно, но в относително къси срокове утихва. Според данните на санитарните служби на Трета армия, за около месец и половина, в периода 29 октомври – 11 декември 1912 г., заболялите войници и офицери са 33 035. От тях умират 2264. Над половината от фаталните случаи за целия период са през първите десет дни от констатирането на епидемията.⁴¹

Сведенията за общия брой на заболялите и починалите от холера и други инфекциозни заболявания са противоречиви. Според издадения по-късно фундаментален труд на Военно-историческата комисия общото количество на войниците

⁴⁰ Пак там, л. 201.

⁴¹ Димитриев, Р. Цит. съч., Сведение за санитарното състояние на Трета армия (приложение).

от Трета армия, заболели до 20 ноември 1912 г., е 35 854. От тях официално регистрираните смъртни случаи в резултат на епидемията са 4 514, като към тази цифра би следвало да се прибавят и още около 500 души, евакуирани във вътрешността и починали по-късно в тиловите болници.⁴² Причините за сериозното разминаване в данните следва да се търсят преди всичко в хаоса (включително и по отношение на отчетността), който епидемията предизвиква. Направеното заключение за една от дивизиите на Първа армия вероятно в една или друга степен е валидно и за останалите военни подразделения: „Санитарните власти, поради борбата с епидемиите и поради многото ранени и болни, не са водили установените отчети”.⁴³ Липсват цялостни санитарни сведения и за 3-та Балканска дивизия, която е най-сериозно засегнатата от холерната епидемия. Поради факта, че смъртните случаи невинаги са констатирани от достатъчно квалифицирано медицинско лице, често не е възможно да бъде установено категорично дали те са резултат от холерата, сродни като симптоматика заболявания или допълнителни усложнения вследствие на раняване или изтощение.

През втората половина на ноември епидемията от холера в българската армия постепенно стихва. Благоприятно въздействие за окончателното овладяване на болестта има и сключването на Чаталджанското примирие на 20 ноември 1912 г. Преустановяването на военните действия дава възможност за по-мощно, системно и ефективно прилагане на мерките по дезинфекция, както и за специализирано медицинско обслужване на болните войници. Частите са разсредоточени

⁴² Войната между България и Турция..., с. 578.

⁴³ Пак там, с. 583.

и разквартирувани в сравнително подходящи и дезинфекцирани помещения. Откритите в тила на армията военнополови болници са преместени по-близо до Чаталджанската позиция, което улеснява транспортирането и своевременното осигуряване на медицинска помощ. Повечето от тях започват да обслужват само холерноболните войници, като е извършено окончателно разделяне на инфекциозните от ранените и страдащите от други заболявания. Открити са нови болнични заведения, а в Лозенград е създадена специализирана инфекциозна болница. Увеличен е медицинският персонал, като пристигат голямо количество милосърдни (медицински) сестри и доброволки (самарянки), помагачи на ранените и болните войници. Огромна е ролята и на пристигналите чуждестранни мисии по линия на Червения кръст, немалка заслуга за което има и лично премиерът Иван Гешов.⁴⁴ Променената в благоприятна посока ситуация дава основание на ген. М. Савов на 12 декември да съобщи с увереност на министър-председателя: „Здравословното състояние на армията (в Източна Тракия – б.а.) почти се поправи. Днес ние броим в редовете [си] повече от 240 000 щика”.⁴⁵ Помощник-главнокомандващият дори застъпва становището, че в случай на подновяване на бойните действия войските са готови за повторно атакуване на Чаталджанската укрепена линия.

До края на продължилата още половин година война (както и в следващите две, които скоро ѝ предстоят) българската армия не е засегната от друга масова епидемия, подобна на холерната. Разбира се, със затагането на военните действия не закъсняват да се появят и типичните (поради което и много

по-очаквани) болести като коремен тиф и едра шарка.⁴⁶ Те са значително по-смъртоносни от холерата, но като абсолютни стойности нанасят много по-малки поражения от нея, защото благодарение на взетите мерки разпространението им не придобива повсеместен характер. Заболеваемостта от тиф нараства най-вече след като преминава максимумът на холерната епидемия – в периода на примирието и през втория етап от войната. В началото на 1913 г. от тиф и жълтеница са поразени няколко хиляди души от 4-та Преславска и 10-а Сборна дивизия.⁴⁷

Масовата холерна епидемия през късната есен на 1912 г. оказва съществено влияние върху операциите на българската армия в Източна (Одринска) Тракия. Независимо от противоречивите оценки за мащабите и жертвите на епидемията, отражението ѝ върху хода на военната кампания е безспорно. Без да бъде абсолютизирано нейното значение, холерата е сред основните фактори за прибрзаното провеждане, а и за бързото преустановяване на Чаталджанската настъпателна операция. Болестта драстично снижава бойните качества на успешно настъпващата до момента българска армия, съдейства за загубата на стратегическата инициатива и в значителна степен предопределя застоя във военните действия след неуспешната атака на Чаталджа. На фона на тези първи военни неуспехи, в по-дългосрочен план епидемията увеличава песимистичните нагласи сред висшия генералитет, сковава действията му и окончателно ревизира неговите намерения да завърши военната кампания с бърза и решителна офанзива.

⁴⁶ Войната между България и Турция..., с. 590; Борова, Д. Другото лице на войната. – В: В търсене на националния идеал 1878–1913. Благоевград, 2009, Съст. Д. Тюлеков и др., с. 382.

⁴⁷ Марков, Г. Цит. съч., с. 286

⁴⁴ Балканската война 1912–1913. София, 1961, с. 376.

⁴⁵ ЦДА, ф. 176К, оп. 2, а.е. 1196, л. 162.

Макар и от дистанцията на времето, може да бъде направена констатацията, че при осъществяването на някои основни, относително евтини и дори тривиални по своята същност превантивни мерки, холерната епидемия е можело, ако не да бъде избегната, поне ограничена до степен да не влияе съществено върху хода на военните операции. За съжаление, общото санитарно състояние на българската армия и слабата ѝ подготовка за подобни ситуации придават на болестта съвсем други мащаби. Епидемията предизвиква мъчителната смърт на хиляди и продължително страдание на още десетки хиляди български войници, оказали се неподготвени и недостатъчно защитени от тази неотчетена навреме опасност.

БИБЛИОГРАФИЯ

1. Балканската война 1912–1913. София, 1961.
2. Балканската война 1912–1913. Военните действия в Тракия до Чаталджанското примирие. Генерален щаб на германската армия. Военно-историческа секция. София, 1914.
3. *Барбар, О.* Моите спомени от войните 1912–1918. Ч. I. Спомени от Балканската война 1912–1913, София, 1923.
4. *Берова, Д.* Другото лице на войната. – В: В търсене на националния идеал 1878–1913. Благоевград, 2009. Съст. Д. Тюлеков и др.
5. *Бурбулон, Р.* Български дневници. София, 1995, Съст. З. Маркова.
6. Войната между България и Турция 1912–1913 г., Т. IV. Сражението при Чаталджа. София, 1932.
7. *Димитриев, Р.* Трета армия в Балканската война 1912 година. София, 1922.
8. *Марков, Г.* България и Балканския съюз срещу Османската империя 1912–1913. София, 1989.

9. *Махмуд Мухтар паша.* Моята дейност през Балканската война 1912 г., София, 1913.

10. *Фон Мах, Р.* Писма от Балканската война 1912 – 1913. Велико Търново, 1998.

11. *Beehler, W.* The history of the Italian-Turkish War 1911 – 1912. Annapolis, Md., 1913.

12. *Choate, M.* Emigrant nation. The making of Italy abroad. Harvard University Press, 2008.

13. *Hall, R.* The Balkan Wars 1912 – 1913. Prelude to the First World War. London-New York, 2000.

THE IMPACT OF CHOLERA ON FIGHTING IN THRACE DURING THE BALKAN WAR

SLAVI SLAVOV

Abstract: In the autumn of 1912, in the first weeks of the Balkan War, the Bulgarian army in Eastern (Adrianople) Thrace was struck by a massive cholera epidemic. Carried by retreating Turkish troops, the epidemic tragically marked the fate of tens of thousands of Bulgarian soldiers. Despite conflicting estimates of the extent and casualties of the disease, its impact on the course of the military campaign was undeniable. Cholera drastically reduced the fighting qualities of the hitherto successful Bulgarian army, contributed to the loss of the strategic initiative and to a considerable extent predetermined the stalemate in military operations after the unsuccessful attack on the Chataldja fortified line.

Keywords: cholera epidemic, Bulgarian army, Balkan War, Eastern Thrace

БАЛКАНСКАТА ВОЙНА И ОСВОБОЖДЕНИЕТО НА ТРАКИЯ НА СТРАНИЦИТЕ НА ВЕСТНИК „МИР”, 1912-1913

ВИОЛЕТА КОСТОВА¹

Резюме: Настоящата статия представя Балканската война през погледа на журналистите и военните кореспонденти на вестник „Мир” – един от най-авторитетните вестници в България и орган на управляващата Народна партия. Хронологически изложението обхваща времето непосредствено преди обявяване на мобилизацията (17 септември 1912 г.) до подписването на Лондонския мирен договор (17 май 1913 г.). Акцентът е върху дипломатическите, политическите и военните аспекти. Особено внимание на страниците си вестникът отделя на Тракийския фронт и освобождението на Тракия. Войната е представена в различните ѝ измерения, атмосферата и настроенията, които владеят цялото българско общество от мобилизацията до подписване на мирния договор. Идеята на управляващата Народна партия за значението на Балканския съюз не само като военен, а и като политически фактор за решението на проблемите на Балканския полуостров се прокарва на страниците на вестника през целия период, но се оказва нетрайна в по-далечна перспектива.

Ключови думи: Балканска война, Тракия, Вестник „Мир”

Балканската война през 1912 г. е историческо събитие в началото на XX в. не само за държавите на полуострова, но и за европейския континент. Тя започва буквално в края на Итало-турската война (11 септември 1911 г. – 18 октомври

¹ Д-р Виолета Костова – Тракийски научен институт, филиал Хасково. E-mail: violeta_haskovo@abv.bg

1912 г.) в условия на назряващ мащабен военен конфликт. Източният въпрос, Балканите и България са във фокуса на европейската дипломация, обществото и европейския печат. Балканските съюзници и по-специално България привличат много военни кореспонденти на водещи издания от Великите сили и редица други страни. Най-много са чуждестранните кореспонденти в Цариград и София. Както чуждестранните (110), така и българските (12) журналисти са с надлежни документи от създадената цензорна комисия. В Щаба на Втората армия в Свиленград пристигат 80 военни кореспонденти и 20 военни аташета. Балканската война е централната тема и в българските вестници, които продължават да излизат през военния период. Свои военни кореспонденти на фронта изпращат вестниците „Утро”, „Народни права”, „Вечерна поща”, „Дневни новини”, „Дневник”, „Камбана”, „България” и „Мир”.² Българският периодичен печат през военния период е един от източниците за всеки изследовател на Балканските войни. Специално внимание на този въпрос обръщат внимание и отделни автори.³

Един, може би най-авторитетният в българската преса, е вестник „Мир”. Създаден през 1894 г. като печатен орган на Народната партия (НП) на д-р К. Стоилов, а от 1905 г. се превръща в национален ежедневник. Финансирането му е осигурено от създаденото през 1899 г. АД „Мир” с капитали на едни от най-богатите и видни фамилии, водещи фигури в

² Шипчанов, Ив. Вестители на бойна слава, С., 1983, 22-26, 39-45, 49-52.

³ Кишиклова, П. Балканските войни по страниците на българския периодичен печат, С., 1999, УИ „М. Дринов”; Шипчанов, Ив., цит. съч.; Златков, Р. С перо и слово – воини! – В: Между три века, съдби, илюзии и свидетелства за чудото, наречено журналистика. С., 2004, 83-96.

НП – Бурови, Гешови, Теодорови, Маджарови, Губиделникови, Яблански и др., което осигурява стабилност на вестника. Изданието привлича и много от най-добрите журналисти в страната, а също и сътрудници. До 1912 г. главен редактор е Михаил Маджаров, който е изпратен за български посланик в Лондон през 1913–1914 г. За дълъг период главен редактор на вестника е и Иван Пеев – Плачков (1901–1935 г.). Сътрудници на вестника през годините са Иван Николов, Л. Харизанов, С. Донеv (Добриянов), Претекста Леконт (кореспондент в Цариград), Илия Гологанов (Струмски, Блок – спец. кор. от Македония), С. С. Бобчев. На страниците на вестника публикуват Ив. Вазов, А. Страшимиров, А. Карима и др. Излиза всеки ден в голям формат на 4 страници, като статиите са поместени в съответните тематични рубрики. От 9 април 1911 г. всяка събота вестникът е на 8 страници.⁴

След като Народната партия в коалиция с Прогресивно-либералната партия идва на власт (16 март 1911 г. – 4 юли 1913 г.), „Мир” се превръща фактически и в българския официоз. Той е единственият български вестник по това време с кореспонденти в чужбина. Повечето изследователи на българския печат го определят като българския „Таймс” за целия половинвековен период на съществуването му.⁵ Именно по тези причини отразяването на Балканската война на страниците на вестника има особено значение.

⁴ Стателова, Ел. Политика, партии, печат на българската буржоазия 1909–1912 г., С., 1973, 24–27.

⁵ Иванчев, Д. Български периодичен печат, 1844–1944, т. 1–3, С., 1962 – 1969; Стателова, Ел., цит. съч.; Панайотов, Т. Акционерните дружества „Мир” и „Издателство вестник „Мир” (1899–1947 г.). – Архивен преглед, бр. 3–4, 2005, 117–133; Топенчаров, Вл. Българската журналистика 1903–1917 г., т. 2, С., 1984.

Настоящата статия има за цел да представи Балканската война през погледа на журналистите и военните кореспонденти на вестник „Мир”. Хронологическите рамки на изложението обхващат времето непосредствено преди обявяване на мобилизацията (17 септември 1912 г.) до подписването на Лондонския мирен договор (17 май 1913 г.).

В първите си септемврийски броеве вестникът се спира на няколко основни въпроса в уводните си статии. На първо място е неотложността на реформи в европейските провинции на Турция и подобряване положението на християнските народности. Все по-ясно се подчертава нежеланието, а и невъзможността на Високата порта да ги осъществи, както показват фактите, като се започне от неприлагането на чл. 23 от Берлинския договор (1878 г.) до конституционния режим на младотурците (1908 г.). И, разбира се, отговорността на Великите сили да настояват и осигурят прокарването на действителна реформна политика. Любопитно е да отбележим по този повод уводната статия в отговор на публикация на френския вестник „Le Temps” (от 15 септември н.ст. 1912 г.) във връзка с това, че България би се възползвала от трудностите на Турция в настоящия момент, както и направения коментар за враждебните отношения между балканските държави. Авторът пише, че за България по-подходящото време да тръгне към Цариград е било през 1908 г. (предвид младотурския преврат). „Днес, ако няма формални съглашения между тия (Балканските – б.м.) държавици, то поне не се намират в непримирима вражда едни спрямо други: техните сънародници в Турция са спрели да се колят поне едни други. ... Решени ли са ония, които сега се занимават с Балканския въпрос, не само да разменят мисли, а да действуват, т.е. да наредят ефикасно,

под техен контрол, да се създаде един сносен живот за страдалците християни в Турско? – Ето въпросът!”⁶

Конституционните реформи на младотурците според вестника са постигнали само един положителен резултат и това е смирението и сближението на християнските народности. „Ако това сближение продължава да се развива и уякчава, то без съмнение ще стане един могъщ фактор на международната политика.”⁷

Темата за сътрудничеството на балканските християнски народности и държави присъства и в следващите броеве на вестника на фона на информацията за поведението на Турция и поредните обещания за реформи от нейна страна чрез оповестения протокол на Министерския съвет за удовлетворяване на справедливите искания на различните народности в империята.⁸ Недоверието в обещанията на Високата порта, от една страна, и бездействието на Великите сили, от друга, са факторите, довели до сближение на малките балкански държавици, за да извоюват правата на християнските народи в империята. Това съгласие, според автора, е един важен фактор и същевременно изпитание за балканските народи.⁹

„Новият фактор на Балканите, това е сближението на малките Балкански държавици помежду им, което съставя и първата крачка към избавянето на тия държавици от чуждо опекунство, от опекунството на Великите държави. На Турция

остава, ако иска да запази своите владения в Европа, сама да се присъедини към тия държавици и с тяхна помощ да нареди она ред и онова управление в европейските области, чрез които едничко и тя ще бъде в състояние да запази своето съществуване.”¹⁰

Относно действията на Великите сили, вестникът отделя специално внимание на Австро-Унгария. Прави впечатление публикуваният пълен текст на изявленията на граф Берхтолд пред комисията по външна политика на унгарската делегация и коментарна статия в два поредни броя.¹¹ В последната са изразени огромните резерви в дипломатическите опити на Австро-Унгарската империя предвид опазването на собствените ѝ интереси и стремежа ѝ за предотвратяване на военен конфликт.

На 17 септември 1912 г. в Царство България е обявена обща мобилизация. В броя си от 19 септември с.г. „Мир” публикува пълния текст на Указите за обявяване на мобилизацията, на военно положение, за военните съдилища и за забрана на износа на зърнени храни, брашно и храна за добитък.¹² Уводната статия е под заглавие „Нашият отговор”, в която четем: „Българското правителствено, подкрепено от цял народ, показва на дело своето миролюбие. ... И, когато цяла Турция е обзета от анархия... тогаз именно Турция прибегна към дръзка провокация, докато, от една страна, повтаря баналните вече празни приказки за реформи на думи, от друга страна, на дело мобилизира армията си и я трупа на българската граница. ...

⁶ Мир, XVII, бр. 3646, 3 септември 1912 г., с. 1.

⁷ Пак там, бр. 3649, 7 септември 1912 г., с. 1.

⁸ Пак там, бр. 3652, 11 септември 1912 г., с. 1; бр. 3653, 13 септември 1912 г., с. 1.

⁹ Пак там, бр. 3649, 7 септември 1912 г., с. 1; бр. 3653, 13 септември 1912 г., с. 1.

¹⁰ Пак там, бр. 3653, 12 септември 1912 г., с. 1.

¹¹ Пак там, бр. 3654, 13 септември 1912 г., с. 3; № 3655, 14 септември 1912 г., с. 1.

¹² Пак там, № 3659, 19 септември 1912 г., с. 1.

Нашият отговор се съдържа в указите, подписани вчера от Негово Величество Царя на българите Фердинанд I, които печатаме тук. Тоя отговор се посреща с възторг от всички българи и с страх и трепет от агонизираща Турция. Официална Европа каза, че мирът е в зависимост от въвеждане на дело на ефикасни реформи в Турция. Дошло е време да се действа.”¹³ В същия брой вестникът публикува още една статия „Дългът на силите”, в която проследява всички реформени акции до този момент, и заявява: „Настанал е вече последният час. На силите предстои последният шанс да запазят мира чрез една немедлена и ефикасна намеса в европейските области на Турция. ... Не сторят ли това, нека не чакат освен най-гибелни последици не само за мира на Балканите, а и за всеобщия мир.”¹⁴

На следващите си страници вестникът пространно отразява настроението в столицата – манифестациите по улиците на града, пред сръбската и гръцка легации, пред дома на министър-председателя Ив. Ев. Гешов, активизирането на македонско-одринските дружества, образуването на първият дамски комитет, който да се грижи за болните. „Та това не е мобилизация, това е най-веселото тържество – това е стара „спартанска сватба”¹⁵ – заключава авторът. В следващите си броеве вестникът ще даде място и на мобилизацията и тържествата по този повод в редица други градове на Царството. Пространно се отразява и обявената обща мобилизация в Сърбия и Гърция и общото въодушление, включително и в Черна гора.”¹⁶

¹³ Пак там, бр. 3659, 19 септември 1912 г., с. 1.

¹⁴ Пак там, с. 2.

¹⁵ Пак там, с. 3.

¹⁶ Пак там.

А в броя си от 20 септември 1912 г. публикува уводна статия под заглавие „Един труден подвиг извършен”, с която заявява официално създаването на Балканския съюз. На фона на ретроспективно изложение относно предложението на Балканския комитет в Лондон през 1907 г. и статията на „Таймс” относно прекратяване на враждите между християнските балкански държави и обединението им с оглед на намиране на общо решение и изразеното недоверие във вероятността това да се случи, авторът възкликва: „Трудният подвиг е извършен. Балканските държавици не само престанаха да се карат помежду си, а вече се намират в пълен съюз. И те предлагат вече едно общо решение на въпроса.”¹⁷ До този момент вестникът прокарва идеята и значението на сближението на балканските държави, но тук вече ясно заявява съществуването на Балканския съюз и неговите цели.

Обявяването на мобилизацията в балканските държави поставя полуострова и в центъра на вниманието на Виена, Лондон и Петербург. Уводната статия по отношение на Великите сили е под заглавие „Мир или война” и в нея се казва следното: „Мирът е в ръцете на Великите сили. Ако те не се съгласят да турят край на хроническата война, ние ще въдворим мир чрез една обща война.”¹⁸ Така Балканският съюз, мобилизацията във всички съюзни държави и направените заявления демонстрират категоричните намерения на България и съюзниците ѝ да извоюват „сносен живот на християните в европейските провинции” на Турция.

Мобилизацията на армията в царството е придружена и от редица публикации на видни български учени на страниците

¹⁷ Пак там, бр. 3660, 20 септември 1912 г., с. 1.

¹⁸ Пак там, бр. 3661, 21 септември 1912 г., с. 1.

на вестника. Като един първи пример ще посочим статията на проф. Беню Цонев под заглавие „Величието на момента”, в която авторът, отчитайки общото въодушление и настроеността в съюзените балкански държави, коментира значението и евентуалните перспективи на Балканския съюз: „Рано е отсега да предвиждаме последиците от тая балканска дружба, но за общо добро на всички балканци ще пожелаем тая военна дружба да се превърне в постоянен балкански съюз, който да стане твърда основа за мир и напредък на Балканския полуостров, та да престанат сички досегашни ежби и раздори между народи с толкова близки връзки и еднакви интереси.”¹⁹

На 24 септември 1912 г. се открива сесия на Народното събрание, която гласува указите, издадени от Царя. Вестник „Мир” публикува подробен репортаж с пълен текст на речите на лидерите на основните политически партии и подрепата, която дават на правителството. „Вчерашният ден, 24 септември, бе Велик ден за България и за християните на Балканския полуостров. Защото за пръв път по един високо тържествен и най-формален начин се прокламира пълното единодушие на България, на целия български народ, с нашите съюзници – с Сърбия, Гърция и Черна гора.”²⁰

Вестникът отделя специално внимание на мобилизацията в съюзните балкански държави Сърбия, Гърция и Черна гора, както и в Турция. Няколко дни след обявяването ѝ е разкрита специална рубрика „Обща мобилизация на Балканите”, която скоро преминава на първо място в раздел под заглавие „Последни новини“ (Телеграми на Българската телеграфна аген-

ция и специални съобщения на в. „Мир“).²¹ Рубриката се запазва през целия период, като след обявяване на войната вече е с подзаглавие „Освободителната война на Балканите” и помещава най-новите получени сведения за развоя на военните действия на всички фронтове.²²

Уводните статии са посветени на най-важните въпроси: последните опити на Великите сили да спрат войната и да въздействат на Турция за прилагане на чл. 23 от Берлинския договор, позициите и нюансите при всяка от тях, общественото мнение в европейските държави по отношение на предстоящите събития. Общият извод по този въпрос е, че след 30 години на безмълвие пред издевателствата над християнското население в империята вече това не само е невъзможно, а и безмислено. Естествено се преминава към темата за създаването на Балканския съюз като военен и политически фактор и значението му за решаване на източния въпрос от самите балкански държави. Темата за обединението на балканските държави присъства и в публикациите от чуждия печат, поместени на страниците на вестника, като се отчита първостепенната роля на България и евентуалното му превръщане в дълготраен и важен политически субект в бъдеще. „Мир” е най-последователен защитник на идеята за общобалканско разбирателство и за балканска конфедерация и това ясно проличава както в уводните статии, така и в другите публикации. Народната партия и съответно в. „Мир” запазват относително дипломатичен тон до обявяване на мобилизацията, но ведна-

¹⁹ Пак там, бр. 3662, 22 септември 1912 г., С. 1.

²⁰ Пак там, бр. 3664, 25 септември 1912 г., с.1-2.

²¹ Пак там, бр. 3662, 22 септември 1912 г., с. 2; бр. 3665, 26 септември, 1912 г., с. 3.

²² Пак там, № 3672, 2 октомври 1912 г., с. 3.

га след това защитават Балканския съюз до края на военните действия и началото на последвалите преговори в Лондон.²³

В началото на войната и започване на военните действия вестник „Мир“ обявява на страниците си своите трима военни кореспонденти: Ал. Кипров е на тракийския фронт (той е в състава на цензорната комисия), Георги Т. Пеев – в Кюстендил, и д-р Нейчо Иванов, който е в Родопите.²⁴ В следващия брой са и първите кореспонденции от театъра на военните действия: от Кюстендил Георги Пеев съобщава за тържествения молебен на градския площад и превземането на Бараково. В същия ден идва и новината от Тракия: ”Първата победа – Любимец (Хебибчево), 5 октомври, 10 ч. в. Днес стана първото сериозно сражение в похода към Одрин. Преди да настъпят към Мустафа-паша, нашите войски нападناха височините при с. Курт-къой, наречени Курт-кале (дн. Шейновец), където турците бяха укрепени. След много умело нападение и непродължително сражение, турската войска се разбяга в безредица, като остави един убит офицер и трима войници. От наша страна убити няма. Ранени са само 14 войници от Шейновския полк, почти всички леко. Веднага те бяха отправени с железницата във вътрешността за лечение. Царят, уведомен за храбростта им, ги награди с ордени за храброст. Сам престолонаследника ще им окачи ордените. След това сражение без никакво повече препятствие нашите войски, начело с музики завзеха Мустафа-паша, възторжено посрещнати от населението. Турците бягат. Въодушевлението у нашите е го-

лямо.”²⁵ Съобщението е подписано с псевдоним „Ной”. Следват официалните новини от Главния щаб в Стара Загора: В Македония войските са минали границата и са завзели Царево село и Горна Джумая. Войските от Родопската армия също са минали границата и напредват в турска територия. Действащите срещу Одрин войски са отблъснали неприятеля по цялата линия и са завзели на Мустафа паша.²⁶ Така е описано началото на освобождението на Тракия. Следват пространни репортажи и съобщения от първите свободни дни на Мустафа паша и въвеждането на българска администрация – „учредяване на български власти и простиране на българските закони в новозавладените места – в Свиленград (Мустафа паша) и Горна Джумая от вчера българските власти прилагат българските закони.”²⁷ Официалната информация е в рубрика „Българските победи – официална, Стара Загора, 8 октомври”: българите настъпват, турското население напуска жилищата си, намерени изоставени деца, прибрани от българските войници. Предните части на българската армия са достигнали до околностите на Лозенград и пред фортовата линия на Одрин.²⁸ Следваща кореспонденция на Ал. Кипров съобщава за сражението при Кадъкъой, при което са убити 73 и са пленени 64 турци, а нашите войски са завзели две от първите укрепления около Одрин. Рано същата сутрин са превзети Малко Търново и градеца Василико (дн. Царево), турските войски се оттеглят от граничните покрайнини към Одрин. „След като са изгорили селата, турските войски оттеглени до Хаварас (Аваръз), на

²⁵ Пак там, бр. 3676, 7 октомври 1912 г., с. 3.

²⁶ Пак там.

²⁷ Пак там, бр. 3677, 8 октомври 1912 г., с. 1.

²⁸ Пак там, бр. 3678, 9 октомври 1912 г., с. 3.

²³ Стателова, Ел., цит. съч., с. 105, 149.

²⁴ Мир, XVII, бр. 3675, 6 октомври 1912 г., с.3

7 км северно от Одрин. Уверяват, че 8000 турска войска е отеглена на юг от Одрин към Димотика. ... В Родопите са превзети всички турски постове от Чил тепе до Карлък паднаха. Български войски са завладели Разлог.”²⁹

Подробно се описва движението на цар Фердинанд и свитата му от главната квартира в Стара Загора през първите освободени селища до театъра на бойните действия. Публикувани са и първите телеграми от временния кмет на Свиленград Разбойников до Царя и министър-председателя. Вестникът помещава историко-географски и стопански очерци на първите освободени градове – Мустафа паша и Горна Джумая с данни за население, етноси, поминък.³⁰

От обявяването на войната в рубрика „Отзиви” вестникът публикува коментар на Манифеста за обявяване на войната, а от следващия брой – започва с „Първий ден”.³¹ Тя продължава да се списва до края на войната с коментар за хода на военните действия. Така детайлно се проследяват военните операции на Тракийския, Македонския и Родопския фронтове. Официалните съобщения, кореспонденциите и отделни писма от освободените селища пресъздават една богата картина на събитията. На страниците на вестника е отделено изключително място на Тракийския фронт, защото именно там се очаква и окончателното решение на войната. И след съобщенията за боевете при с. Юруш (9 октомври) и атака на укрепленията край Одрин, идва вестта за превземането на Лозенград:

²⁹ Пак там, бр. 3680, 11 октомври 1912 г., с. 3; бр. 3678, 9 октомври 1912 г., с. 3.

³⁰ Пак там, бр. 3679, 10 октомври 1912 г., с. 3; № 3681, 12 октомври 1912 г., с.1, 3.

³¹ Пак там, бр. 3675, 6 октомври 1912 г., с. 1.; № 3676, 7 октомври 1912 г., с.1.

„Ден седми, ден велик – Лозенград е превзет „най-модерната и най-добре въоръжената турска крепост след тридневна атака. Велико е значението на победата при Лозенград.” Следва съобщение и от военния кореспондент: Нови успехи край Одрин от военния кореспондент Кипров (11 окт., Мустафа-паша): „Успех по цялата бойна линия, трофеи, пленници, турското население бяга към Цариград.” Официалното съобщение от Стара Загора гласи: „Лозенград, след дълги и упорити сражения, е завзет от българските войски заедно с голямо количество важни военни трофеи и пленници. Малко Търново е под административното управление на българите.” А в статия „Освободените градове” се дава кратка историческа, стопанска и демографска информация за Лозенград, Малко Търново, Малко Самоково (Демиркьой), Люлебургас и Бабаески.³²

Няколко дни по-късно вестникът пише: „Бляскава българска победа – След тридневни опорити сражения край Люле Бургас и Сарай окончателно разбихме главните турски сили, командвани от военния министър Назъм паша.”³³

На 29 октомври 1912 г., когато българската армия е пред Чаталджанската отбранителна позиция, правителството в Турция е принудено да иска мир. Обръчът около Одрин се затяга, укрепленията Картал тепе и Папаз тепе са заети от части на Втора българска армия. На Македонския театър дни по-рано са завзети Струмица и Демир Хисар. Родосто, Ерегли и Силиврия на Мраморно море и Мидия на Черно Море също са завладени от нашите войски. Скоро, по информация на Рой-

³² Пак там, бр. 3682, 13 октомври 1912 г., с. 1, 3.

³³ Пак там, бр. 3688, 19 октомври 1912 г., с. 3.

терс от 31 октомври, се потвърждава решението на турското правителство „да влезе в преговори направо с България.“³⁴

„Ден двадесет и осми. Вчера писахме, че войната е към края си. Защото се решава при Чаталджа. Днес ще трябва да добавим, че сме в надвечерието на мир. Защото, както очаквахме, Турция се обръща за мир направо към Балканския съюз.“³⁵

На 4 ноември Цар Фердинанд дава заповед за шурмуване на Чаталджанската позиции. Това са и първите неуспешни боеве за българската армия. „Мир“ най-напред излиза с опровержение за сражения при Чаталджа на „наши и чужди вестници“, а в следващите броеве уточнява, че то е започнато на 4 ноември и официално се счита за подготвително към по-нататъшните операции.

Междувременно вестникът отбелязва, че в този момент българското правителство е ангажирано, освен с преговорите за мир, и с друга важна работа – уреждането на администрацията в най-широк смисъл в освободените земи. Назначени са администратори, полицаи, митничари, железничари и т.н. „Сведенията, които получаваме, гласят, че с ценното съдействие на военните власти в освободените земи бърже се въвежда ред и законност, че населението с доверие улеснява властите.“³⁶ На 10 ноември 1912 г. ген.-майор Вазов издава Позив към жителите на освободения Одрински край, който утвърждава правото на всеки, без разлика на вяра, народност и състояние да се ползва с всички права и облаги на поданиците на царство България. Вестникът публикува пълния текст

на позива, а по-късно и новото административно деление на Одринският вилает от три санджака вместо предишните шест. Родосто и Галиполи съставляват един санджак с център Родосто; Гюмюрджина е център на санджак, който включва и Дедеагач, Одрин и Лозенград са третият санджак с временно седалище Лозенград.³⁷ В следващите си броеве вестникът продължава с вестите за административното уреждане на новоосвободените земи, за изпратените околийски и окръжни управители в Тракия, както и други служители на разположение на Лозенградския военен губернатор.

По повод предстоящите преговори за примирие, „Мир“ излиза с уводна статия „Първи предвестници на мира“, в която изтъква ролята и значението, които Балканският съюз си е извоювал.³⁸ Дни по-късно уводната статия е със заглавие „Преговорите за мир“ и тя утвърждава целите на войната и съюзниците – освобождението на християнското население: „Цял свят знае, че когато почнахме войната, ние нямахме за обект Цариград Ние спираме и се съгласяваме да преговаряме по свършено други причини: а именно да дадем на цял свят още едно, и последно доказателство за нашето благоразумие, за нашето желание да не настъпваме там, дето се сплитат общоевропейски интереси по такъв начин, че въпросът за освобождението на християните да се обърне от въпрос на Балканските народи, на въпрос европейски.“³⁹

Преговорите са основна тема в следващите броеве, като редакцията публикува и редица статии и мнения от чуждия

³⁴ Пак там, бр. 3700, 1 ноември 1912 г., с. 3; бр. 3701, 2 ноември 1912 г., с. 3.

³⁵ Пак там, бр. 3702, 3 ноември 1912 г., с. 3.

³⁶ Пак там, бр. 3703, 4 ноември 1912 г., с. 3; бр. 3704, 5 ноември 1912 г., с. 1; бр. 3705, 6 ноември 1912 г., с. 1; бр. 3707, 8 ноември 1912 г., с. 1.

³⁷ Пак там, бр. 3724, 25 ноември 1912 г., с. 1; бр. 3726, 27 ноември 1912 г., с. 3.

³⁸ Пак там, бр. 3704, 5 ноември 1912 г., с. 1.

³⁹ Пак там, бр. 3709, 10 ноември 1912 г., с. 1.

печат. Интерес представлява уводната статия на „Мир” от 14 ноември под заглавие „Преговорите”, в която се изтъква следното: „Винаги сме заявявали, заявяваме и сега, ние имаме много общи с Турция интереси и желаем да останем добри съседи. ... Ние сме за мир, защото освободителната война е почти свършена. Но ние сме и готови за война, повече отколкото бяхме в началото на войната ... и ще продължим войната, вече унищожителна за Турция, ако това се наложи от турските управници.”⁴⁰

Показателна е публикуваната статия на в. „Таймс” по този повод: „Но, ако Турция сега принуди българите да форсират чаталджанските линии, нито един глас не ще бъде издигнат против окончателното изпъждане на турците от европейския континент.”⁴¹ Така отново се подчертава не само освободителната цел на войната, но също и готовността да се защити постигната победа.

В хода на първите преговори вестникът отделя и повече място на уредбата на новоосвободените земи от страна на всички съюзници. В уводна статия под заглавие „В освободените земи“ се казва следното: „На съюзните балкански държави предстои да издържат пред света още един и не по-маловажен изпит от онзи, който издържаха на бойното поле с неимоверни усилия и скъпи жертви.

„Думата ни е за уредбата на освободените земи, за обезпечаване живота, имота и свободата на населението там. ... Всичко това, убедени сме, отлично се съзнава от съюзниците, ... България е издържала този изпит: всички признават,

⁴⁰ Пак там, бр. 3713, 14 ноември 1912 г., с. 1.

⁴¹ Пак там, с. 2, Отзиви от чуждия печат.

че българските граждани, без разлика на вяра и народност, се радват на еднакви права и свободи.”⁴²

На страниците на вестника, на 47-я ден, е публикувано и официалното съобщение за подписването на протокола за примирието с приложен текст: „Протоколът за примирието биде подписан в Чаталджа снощи в 8 часът според предложеният от г. д-р Данев текст. Условието са: 1. Воюващите страни остават на позициите си. 2. Обсадените крепости не се снабдяват с храна. 3. Българските войски ще се снабдяват с храна по Черно море и през Одрин. Снабдяването ще почне 10 дни след подписването на примирието. 4. Преговорите за мир почват на 30 ноември в Лондон.”⁴³

В периода между подписването на примирието и започването на преговорите за мир вестникът излиза с няколко уводни статии, в които подчертава освободителния характер на войната, задължението на Европа за правилно разрешение на всички въпроси, за да се осигури траен мир на Балканите и в Европа, както и отговорността на съюзните държави да запазят отношенията си.⁴⁴ „Сега е ред на правителствата на съюзните държави да изпълнят своята тежка задача: с мирът, който ще се сключи, да запазят справедливо плодовете на победата, достигнати със скъпи жертви.”⁴⁵

След младоурския преврат в Цариград и прекратяването на преговорите „Мир” публикува уводна статия по този по-

⁴² Пак там, бр. 3717, 18 ноември 1912 г. с. 1

⁴³ Пак там, бр. 3721, 22 ноември 1912 г., с. 1.

⁴⁴ Пак там, бр. 3722, 23 ноември 1912 г., с. 1; бр. 3723, 24 ноември 1912 г., с. 1.

⁴⁵ Пак там, бр. 3723, 24 ноември 1912 г., с. 1.

вод „Скъсването на преговорите”, в която се казва следното: „Примирието от 21 ноември ще остане от редките в историята примирия, които не са били последвани от мир.“ Грешка ли е сключването на примирieto? – „Тук ще повторим още един път казаното няколко пъти от нас, че една от задачите на съюзниците беше и тая от уважение и почитание, към великите сили, да пазят Балканският въпрос да не се обръща в общоевропейски; и те никога не са имали за обект на своите действия, да слагат на разрешение трънливия въпрос за Босфора, за Цариград и Дарданелите.“⁴⁶

Следват отново вести от театъра на военните действия, победата при Булаир (26-28 януари 1913 г.), обсадата на Одрин и заедно с това работата на посланическа конференция по 4 основни въпроса: 1. Установяване границите на бъдещата Албания; 2. Подялба на егейските острови; 3. Решение на финансовите въпроси; 4. Бъдещето на Солун.⁴⁷

Падането на Одрин на 13/26 март решава изхода на войната на Балканския съюз срещу Турция и възобновяването на мирните преговори. Вестник „Мир” пространно отразява тази блестяща победа на българската армия в няколко поредни броя във всичките ѝ аспекти, както със своите статии, така и с оценките на редица чужди кореспонденти, военни специалисти и статии в европейския печат. Публикувани са също и съобщенията на информационните агенции „Ройтерс“ и „Хавас“. Разбира се, „Мир” специално отбелязва още по-благоприятното положение на България и Балканския

съюз в резултат на последните победи.⁴⁸ В уводната си статия „Пречките за мир” от 17 март 1913 г. се казва следното: „Ако Европа действително желае мир, достатъчно е да отбие всички надежди на турците, да признае фактическото положение на Балканите и мирът ще се сключи.“⁴⁹

Сключеният в Лондон мирен договор на 17 май 1913 г. между Балканския съюз и Турция легитимира победите на съюзниците. Определена е и границата между България и Турция по линията Мидия – Енос. „Мир” проследява преговорите и резултатите, но вече на фона на разгарящите се противоречия между съюзниците. Вестникът запазва до подписването на договора своя дипломатичен тон, но публикува редица материали за некоректно поведение от страна на вече бившите съюзници, с призив за запазване и изпълнение на договореностите. Два дни след подписването на мирния договор „Мир” публикува части от статия на „Таймс” под заглавие „Съдбата на съюзниците”: „Ние се отказваме да повярваме, че съюзниците сами ще унищожават доброто име, което си спечелиха, и ще рискуват с моралните и материалните преимущества, които придобиха, като изтеглят внезапно един срещу друг меча. Тяхната свобода в настоящия момент е в собствените им ръце тъй много, както никой други път.”⁵⁰

На 19 май 1913 г. е подписан договор между Сърбия и Гърция с антибългарска насоченост. Месец по-късно ще започ-

⁴⁸ Пак там, бр. 3828, 14 март 1913 г., с. 1, 3; бр. 3829, 15 март 1913 г., 1, 3; бр. 3830, 16 март 1913 г., с. 1, 3; бр. 3831, 17 март 1913 г., с. 1; бр. 3832, 18 март 1913 г., с. 3; бр. 3833, 19 март 1913 г., с. 3; бр. 3834, 20 март 1913 г., с. 2, 3.

⁴⁹ Пак там, бр. 3831, 17 март 1913 г.

⁵⁰ Пак там, бр. 3892, 22 май 1913 г., с. 2.

⁴⁶ Мир, XVIII, бр. 3775, 19 януари 1913 г., с. 1.

⁴⁷ Пак там, бр. 3785, 29 януари 1913 г., с. 3; бр. 3787, 31 януари 1913 г., с. 1.

не нова война – на бившите съюзници, неутрална Румъния и победена Турция против България с трагични последици. Балканските държави не успяват да издържат най-тежкия изпит след Балканската война – справедливо разпределение на освободените от Турция европейски територия с християнско население и запазване на съюзнически отношения.

Вестник „Мир” отразява подробно и многостранно Балканската война. От една страна, чрез собствените си публикации за военните действия, създаването на българска администрация в освободените градове и села и приема, който получават освободителните войски. Подробни са информацията и за действията на съюзниците. Значително място се отделя на статии от чуждия печат – „Таймс”, „Нойе фрайе пресе”, „Тан”, „Голос Москвы”, „Биржевые ведомости”, „Дейли телеграф”, „Дейли нюз” и много други. Съобщенията от Цариград обикновено идват през Виена.

Позициите, които „Мир” и управляващата Народна партия до края поддържат, са за запазване на отношенията между съюзените балкански държави, но в края на войната започват да излизат и материали за некоректните действия на Сърбия.

Освен военните и политически аспекти, на страниците на вестник намират широко място съобщенията за организирането и изпращането на санитарни мисии от различни страни и организации, помощите, даренията и редица благотворителни инициативи в страната и чужбина. Изключително място вестникът отделя на благотворителните и инициативни комитети в страната, действията на общините по места и на чуждестранните дарителски акции.

Още при започване на войната вестникът помества материали от такъв характер от различни държави. Например,

за образувания в Париж Балкански комитет за осветляване на „европейското общество за положението на Балканите”. Също решението на Австрийския Червен кръст за изпращане в България веднага на един походен лазарет с двама лекари, 10 болничари и необходимия санитарен материал, като предвижда и 150 000 крони за подпомагане на съюзените балкански държави във времето на военните действия.⁵¹ Оповестена е инициативата на руските кореспонденти в София, които отправят апел в руските вестници за помощ на българите чрез Червения кръст. За първите 6 месеца в помощ на славянските държави руският Червен кръст е осигурил 700 000 рубли за санитарни мисии и оборудването им. Славянското дружество в Петербург предприема и инициативата за учредяване на фонд за подпомагане на семействата на „погиналите във войната”.⁵² Славянският комитет в Москва възлага на дружество „Пирогов” подготовка на медицински отряди и събиране на дарения. В Анверс, Белгия, се подготвя също санитарен отряд за България.⁵³ Австрийският Червен Кръст изпраща санитарен отряд начело с проф. Клермон и д-р фон Фриш да поемат ръководството на Софийската дивизионна болница по искане на царицата (по сведения на в. „Цайт” – Виена).⁵⁴ Това са едни от първите предприети действия за подпомагане на воюващите държави, но те продължават и през следващите месеци. През целия период на войната в почти всеки брой се поместват информации по този въпрос.

⁵¹ В. Мир, XVII, бр. 3673, 4 октомври 1912 г., с. 3.

⁵² Пак там, бр. 3674, 5 октомври 1912 г., с. 2.

⁵³ Пак там, бр. 3678, 8 октомври 1912 г., с. 3.

⁵⁴ Пак там, бр. 3680, 11 октомври 1912 г., с. 3.

Дейността на българския Червен кръст, организирането на военни болници, благотворителни и инициативни комитети в столицата и в страната също са съществена част от публикациите на вестник „Мир”. Интересни са и отпечатаните карти: на първото сражение при Курт кале, карта на Лозенград и околностите му, карта на Одринските укрепления, на Чаталджанската отбранителна линия, план на град Одрин и др.⁵⁵

Вестник „Мир” представя на страниците си детайлна картина на Балканската война във всичките ѝ измерения. Умелото перо на журналистите пресъздава и атмосферата от мобилизацията, военните действия и победите на българската армия. Значително внимание е отделено на Тракийския фронт, освобождаването на Тракия и на въвеждането на българска администрация в новоосвободените земи. Идеята за сближението на балканските държави, създаването и значението на Балканския съюз и надеждите за превръщането му в дълготраен и важен политически фактор за разрешаване на конфликтите и противоречията на полустрова подчертано присъства в почти всеки брой на вестника през това време. Управляващата Народна партия и вестник „Мир” до последния момент запазват дипломатичния и съюзнически тон като привърженици на балканското единение и пряко ангажирани във формирането на Балканския съюз.

⁵⁵ Мир, XVII, бр.3676, 7 октомври 1912 г., с. 3; бр. 3682, 13 октомври 1912 г., с.3; бр. 3686, 17 октомври 1912 г., с. 3; бр. 3701, 2 ноември 1912 г., с. 3; бр. 3690, 21 октомври 1912 г.

БИБЛИОГРАФИЯ

1. *Златков, Р.* С перо и слово – воини! – В: Между три века, съдби, илюзии и свидетелства за чудото, наречено журналистика, С., 2004.
2. *Иванчев, Д.*, Български периодичен печат, 1844-1944, т. 1-3, С., 1962-1969.
3. *Кишкілова, П.* Балканските войни по страниците на българския периодичен печат. София: УИ „М. Дринов”, 1999.
4. *Панайотов, Т.* Акционерните дружества ”Мир” и „Издателство вестник „Мир” (1899-1947 г.). – Архивен преглед, бр. 3-4, 2005, 117-133.
5. *Стателова, Ел.*, Политика, партии, печат на българската буржоазия 1909-1912 г., С., 1973.
6. *Топенчаров, Вл.* Българската журналистика 1903-1917 г., т. 2, С., 1984.
7. *Шипчанов, Ив.* Вестители на бойна слава, С., 1983.

THE BALKAN WAR AND THE LIBERATION OF THRACE ON THE PAGES OF „MIR“ NEWSPAPER, 1912-1913

VIOLETA KOSTOVA

Abstract: This article presents the Balkan War through the eyes of the journalists and military correspondents of the newspaper „Mir“ – one of the most authoritative newspapers in Bulgaria and an organ of the ruling People’s Party. Chronologically, the exposition covers the time immediately before the announcement of the mobilization (September 17, 1912) until the signing of the London Peace Treaty (May 17, 1913). Emphasis is on diplomatic, political and military aspects. The newspaper pays special attention to the Thracian Front and the liberation of Thrace.

The war is presented in its various dimensions, the atmosphere and moods that dominate the entire Bulgarian society from the mobilization to the signing of the peace treaty. The idea of the ruling People's Party about the importance of the Balkan Alliance not only as a military, but also as a political factor for the solution of the problems of the Balkan Peninsula was promoted on the pages of the newspaper throughout the period, but proved to be short-lived in the longer term.

Keywords: Balkan War, Thrace, Newspaper „Mir“

КОМУНИКАЦИОННИ АСПЕКТИ НА ОДРИНСКАТА ЕПОПЕЯ ЗА ОСВОБОЖДЕНИЕ НА БЪЛГАРИЯ

ПАВЕЛ ДЕМИРОВ¹, ВЕСЕЛИНА АЛЕКСАНДРОВА²,
МИЛЕНА ИВАНОВА³

“Историята не прощава на никой, който я пренебрегва.”

Резюме: Комуникационните аспекти на формированията, участващи във военните операции на тракийския фронт за освобождение на България 1912-1913 г., се свързват със създаването и развитието на свързочните войски на българската войска. В разработката са посочени процесите по структуриране на свързочните войски от тяхното създаване през октомври 1878 г. до сега, като са обособени седем периода с подетапи. Отразени са началото за изграждането на свързочните формирования в българската земска войска, както и бойното използване на свързочните сили и средства по време на Балканската война. Разгледани са формиралите се свързочни специалности и други специалности и войски, произлезли от тях. Направени са препоръки за изучаване историята на българските свързочни войски във висшите военни училища, организиране и провеждане на срещи и конференции, както и изложения по темата.

Ключови думи: комуникация, свързочни войски, свързочни специалности, българска войска, бойно използване.

Комуникационните аспекти на формированията, участващи във военните операции на тракийския фронт за освобождение

¹ Проф. д-р Павел Демиров – ТНИ. E-mail: pdemirov@abv.bg

² Доц. д-р Веселина Гагъмова – Военна академия “Георги Стойков Раковски”. E-mail: alexandv@yahoo.com; v.gagamova@rmdc.bg

³ Милена Иванова – докторант – УНИБиТ. E-mail: milena.ivanova80@gmail.com

дение на България 1912–1913 г., се свързват със създаването и развитието на свързочните войски на българската войска. Това касае формирането на органи за управление и организацията на управлението, използването на комуникационните технологии и средства, възникването на различните комуникации и специалности, както и възможностите да се „пречи“ на радиообмена на противника и да се подслушва информацията в неговите мрежи. В началния период на своето създаване и развитие тези формирования са наименувани по различен начин. Войските са телеграфни, по-късно – свързочни, в съвременните условия – комуникационни и информационни войски. Първият самостоятелен орган за управление на свързките в Българската армия (БА) се нарича „Секция военни съобщения“, първообраз на съвременната Дирекция „Комуникационни и информационни системи“. Всички тези понятия са предмет на разглеждане в разработката. Понятието „комуникационни аспекти“ е избрано с цел по-съвременното му звучене в новите условия. Ще отбележим също, че създаването на свързочните войски в Българската армия е пряко свързано с инженерните войски. Самото създаване започва след Освобождението на България през 1878 г. и следва общия път на развитието на войската.

От създаването на войските през трудните години на войните за национално освобождение и обединение до участието на армията в заключителния етап на Втората световна война българският войник и офицер – свързочник, вървят напред с крилатия девиз „Умри, но свързка дай“. Жертвайки живота си, те осигуряват качествена и надеждна свързка на командването за непрекъснато управление на войските.

В научната и историческата литература, която изследва

процесите на развитие на инженерните войски в българската армия, е направена периодизация, която е съобразена с тяхната организация и подготовка, както и с политическите и историческите събития през този период. В тези изследвания тежестта се поставя върху развитието и дейността на инженерните войски, а развитието на подразделенията от другите специални войски е представено в рамките на тяхната периодизация, което не винаги съвпада.

С развитието на военнодоктриналните схващания на държавата се променя и организационният състав на армията и на свързочните ѝ войски като неразделна част от нея. Анализът на процесите на структурните промени на свързочните войски от тяхното създаване през октомври 1878 г. до април 2004 г., свързани с цялостното развитие на Българската армия, промените във военните доктрини, схващанията за водене на операцията и боя, настъпилите промени в системите за управление на войските, измененията в количеството и качеството на средствата за свързка и като се отчетат политическите и историческите събития след създаването на свързочните войски, могат да се определят **седем периода с подетапи, фиг.1:**

Първи период – от септември 1878 г. до края на 1903 г. Този 25 годишен период обхваща времето на създаване и укрепване на телеграфните части в Българската армия. Той може да се подраздели на два етапа.

Първи етап – от септември 1878 г. до септември 1885 г., от формирането на първия телеграфен взвод след Освобождението, формирането на първата телеграфна рота през юни 1885 г. и обявяване на Съединението на 6 септември 1885 г.

Втори етап – от мобилизацията през септември 1885 г.,

участието в Сръбско-българската война, формирането на телеграфния парк през 1900 г., до края на 1903 г.

Втори период – от началото на 1904 г. до 29 септември 1918 г. Този 15-годишен период обхваща подготовката и участието на телеграфните части във войните за национално освобождение и обединение. Този период също може да се раздели на два етапа.

Първи етап – от началото на 1904 г. до края на септември 1912 г., когато се формират щатни телеграфни взводове към пионерните дружини на дивизиите, внедряват се нови свързочни средства за управление на войските и се формира телеграфната дружина.

Втория етап – обхваща времето от началото на октомври 1912 г. до 29 септември 1918 г., през който телеграфните части вземат участие във войните за национално освобождение и обединение, и се подписва Солунското примирие.

Трети период – от 29 септември 1918 г. до края на септември 1944 г. Този 26-годишен период включва мирновременното съществуване на телеграфните части в условията на Ньойския мирен договор, тяхното възраждане и подготовка за участие в заключителния етап на Втората световна война. В него могат да се определят три етапа.

Първи етап – от 27 ноември 1919 г. до 1 февруари 1928 г., през който подготовката на кадри за телеграфните части се осъществява в Телеграфо-пощенското училище.

Втори етап – от 1 февруари 1928 г. до държавния преврат от 19 май 1934 г., през който се извършва широкомащабна реформа в армията и отново се формира свързочният полк.

Третия етап – от 19 май 1934 г. до края на септември 1944 г. През него продължава процесът на организационно изграж-

дане на свързочните части: от 2 март 1938 г. – първо отделяне на свързочните от инженерните войски като самостоятелни, и от февруари 1942 г. отново сливане с инженерните войски. През ноември 1943 г. окончателно отделяне на свързочните войски, формиране на армейските свързочни полкове и подготовка за участие във Втората световна война.

Четвърти период – от 9 септември 1944 г. до 1 септември 1945 г. включва участието на страната в заключителния етап на войната срещу Германия. В него могат да се определят два етапа.

Първият етап е от 9 септември до края на ноември 1944 г., през който се извършва прикритието на държавните граници, завършва мобилизацията на свързочните войски и те участват в операциите от първия период на войната на Втора, Първа и Четвърта армия на Западния театър на бойните действия за прекъсване на пътищата за изтегляне на германските войски от Групата армии „Егея“.

Вторият етап е от 1 декември 1944 г. до 1 септември 1945 г., през който се сформира свързочната дружина на Първа българска армия, развърщат се корпусни свързочни дружини на 3-ти и 4-ти корпус, провеждат се операциите от втория период на войната до 15 май 1945 г., когато бойните действия са прекратени. След прегрупиране на войските на територията на Унгария участвалите във войната свързочни войски се завръщат в Родината, демобилизират се и отново преминават към мирновременната си щатна структура.

Пети период – от 1 септември 1945 г. до 14 май 1955 г. Той отразява развитието на свързочните войски в годините след войната до включване на страната във Варшавския договор.

След края на войната е в сила Парижкият мирен договор. Периодът може да се подразделя на два етапа.

Първи етап – от 1 септември 1945 г. до края на 1949 г., когато са в сила клаузите на Парижкият мирен договор, е ограничен съставът на Българската армия на 65 000 души. В армията и в свързочните войски са назначени съветници от Съветската армия, приети са съветските бойни документи и продължава процесът на превъоръжаване на свързочните войски със съветска свързочна техника.

Втори етап – от края на 1949 г. до 14 май 1955 г. се извършват големи структурни промени в свързочните войски и в техническото им оборудване. След създаването на Съюза за икономическа взаимопомощ (СИВ) през април 1949 г. и увеличаването на числения състав на армията и свързочните войски започва процес на икономическо укрепване на страната, развитие на военнопromишления комплекс и въвеждане на качествено нови свързочни средства.

Шести период – от 14 май 1955 г. до 1 юли 1991 г. Той е ограничен от срока на участието на Българската армия във Варшавския договор и може да се раздели на два етапа.

Първи етап – от 14 май 1955 г. до 17 март 1969 г., когато са създадени Щабът на Обединените въоръжени сили и Техническият комитет на Варшавския договор. През него всяка страна развива въоръжените си сили в съответствие с постановките на националната военна доктрина при отчитане на ангажиментите си в съюзния договор за отбрана. Продължава и попълването на свързочните войски с нова съветска техника и подготовката на нови кадри.

Вторият етап продължава от 17 март 1969 г. до 1 юли 1991 г., когато е прекратено действието на Договора. През

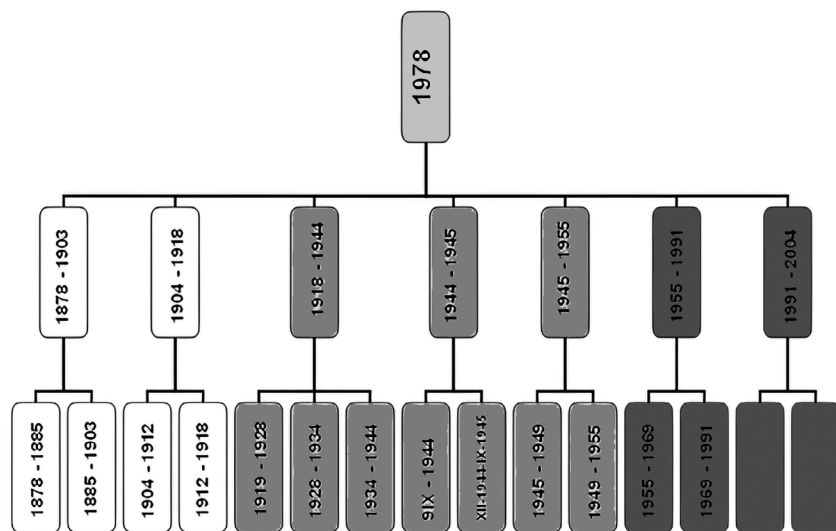
него се променя организационната структура на свързочните войски в съответствие с новите задачи. Ускорява се процесът на превъоръжаването им със съвременна свързочна техника и системи с унифицирани за съюзните армии тактико-технически данни. Значително се засилват сътрудничеството и кооперирането със съюзните страни и армии и преди всичко със Съветската армия и възможностите на българския военнопromишлен комплекс за производство на свързочна техника и износ в съюзните държави и в трети страни.

Седми период

От 1 юли 1991 г. до 29 март 2004 г. Българската армия самостоятелно осигурява защитата на страната. През 1998 г. е приета Концепцията за националната сигурност на Република България, а през 1999 г. – Военната доктрина на Република България. Тези документи са от преходния период, преди членството на страната в НАТО. През него се извършват структурни реформи в свързочните войски. Започва процес на цифровизация на комуникационната система на армията.

От 29 март 2004 г. започва **осмият период** в развитието на армията и нейните свързочни войски в състава на силите на НАТО.

Накратко ще се спрем на въпросите по изграждането на свързочните войски през първия период, а след това ще разкрием тяхното участие през **Балканската война**.

Фиг. 1. Етапи при изграждането и развитието на свързочните войски в БА.

Начало за изграждането на свързочните формирования в българската войска

Първият период (от 28 септември 1878 г. до края на 1903 г.) се характеризира с оформяне и стабилизиране на българската държава и войска. Основният команден състав в телеграфните части са руски офицери и подофицери. За началник на Инженерната част, а по-късно и на Инженерното управление в Българската земска войска (БЗВ) е назначен руският военен инженер капитан Ефграф Саранчов.

На 9 септември 1878 г. в Пловдив излиза „Положение за формиране на сапърни роти, права и задължения на управляващия сапърната и военно-инженерната част, снабдяване, обучение и подготовка на различните взводове на сапърните

роти“. Неговият параграф 1 има следното съдържание: „Сапърните части на Българската земска войска се състоят на първо време от две сапърни роти – строева и **учебна**. Последната се състои от четири специални взвода: понтонен, минен (галванически), **телеграфен** и собствено учебен.“ В параграф 14 за пръв път се определя **редът за обучение на телеграфния взвод**: „Долните чинове от телеграфния взвод извън лагерното време за практическо обучение, могат да бъдат командирани в телеграфните станции“.

Със заповед № 9 от 28 септември 1878 г. по Управлението на сапърната и военно-инженерната част се обявява за формирането на учебната сапърна рота. С тази заповед по същество се обявява и за създаването на телеграфния взвод, с което се **слага началото на свързочни подразделения към Българската земска войска**.

След подписването на Берлинския договор на 1 юли 1878 г. през 1879 г. учебната рота се разформирова и преобразува в полурота, а **телеграфният взвод се преобразува в телеграфен клас**.

Със заповед № 63 от 4 юни 1885 г. по Военното ведомство се обявява следното: „Негово височество благоволи да разреши да се сформира сега при пионерната дружина, включена в бюджета на настоящата година, **телеграфна рота** съгласно приложения тук щат. Подписал: “военний министър генерал-майор княз Кантакузин“. Заповедта е обнародвана в Държавен вестник № 60 от 15 юни 1885 г.

Щатът на ротата предвижда 80 души за мирно време, от които 4 офицери и 76 долни чинове, и 200 души за военно време. За командир на ротата е назначен капитан **Николай Саммер**, а за негов помощник подпоручик Симеон Янков.

С тази заповед по същество се обявява създаването на първото бойно свързочно подразделение – отделна телеграфна рота в Българската армия с отделен щат.

Непрекъснато нарастващите потребности от обучени специалисти за нуждите на инженерните войски налагат търсенето на нови форми за обучение, една от които е обучение на **кадрови войници**. Със заповед по Военното ведомство № 90 от 22 февруари 1889 г. се обявява „Положение за приемането в пионерния полк на младежи ученици – за **телеграфисти**, машинисти механици, нагледвачи и др. в инженерните войски“. Удостоените трябвало да сключват с командването договор за срок на обучение 3 години и служба 5 години. С тази заповед по същество се слага началото на приемането на **първите кадрови войници свързочници** в нашата армия. Това спомага да се издигне нивото на подготовка на телеграфистите и ротата все повече да се утвърди и обособи като самостоятелна бойна единица в състава на пионерния полк.

В периода 1890-1892 г. телеграфната рота е в състава на техническата дружина на пионерния полк, а в последствие – на пионерната дружина. Използват се телефонни, телеграфни, морзови и хелиографни апарати.

Налична съобщителна техника:

- чернопипещи телеграфни апарати “Сименс и Халске”;
- хелиографни апарати “Манс” и “Манжен”;
- телефонни апарати “Байо”, “Сименс и Халске”, “Ериксон”, „Ворошилов“.

На 11 май с Указ № 17 от 1900 г. телеграфната рота се преименува в **телеграфен парк**, състоящ се от шест отделни взвода, всеки с по три отделения: **телеграфно, телефонно и оптическо**. Щатът на парка включва: 6 офицери и 127 подо-

Телефонен апарат „Сименс - Халске“ с фонично повикване и високоговорител на слушалка.

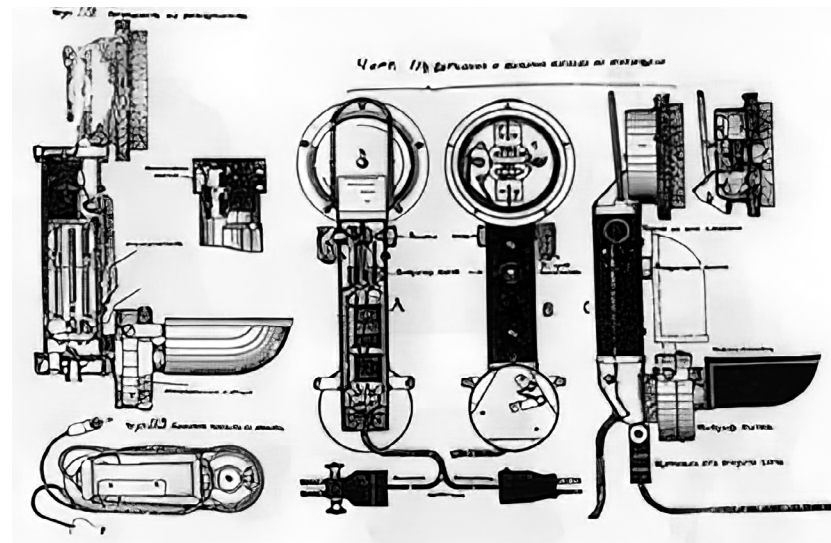

Схема на полеви телефон

фицери и войници. За командир на парка е назначен майор Захари Бочев.

Съставът и задачите на парка в мирно време са определени със заповед № 317 от 17 октомври 1900 г., в която е обявено „Положение за устройството и управлението на телеграфния парк“. В раздел I е записано: „

*Телеграфни и морзови апарати:
„Воронцов“ „Веляминов“*

1. Назначението на телеграфния парк е да подготви и съкрати необходимия персонал и материал за удовлетворяване нуждите на армията по военно-телеграфната служба в мирно и военно време.

2. Телеграфния парк се състои от 6 леки и 2 тежки взвода, които имат самостоятелно устройство; от тях: леките взвода функционират постоянно, а тежките се формират само във военно време.

3. Назначението на леките телеграфни взвода е да устройват бързи съобщения, преимуществено на корпусите (отделен отряд) или дивизия в района на действията им.

4. Назначението на тежките телеграфни взвода е да устройват съобщения между щабовете на корпусите (отделни отряди), щаба на армията и тилните учреждения.

5. Личният състав на чиновите, обозът и конете на парка се определят съгласно приложенията към настоящото приложение щатове.

6. Според назначението си леките и тежките взвода съдържат постоянно необходимия материал за построяване на **телеграфни линии** и откриването на **телеграфни, телефонни и хелиографни станции**, а именно:

а) Във всеки лек телеграфен взвод – материал за 32 км телеграфна линия (20 км гола и 12 км изолирана жица), 6 телеграфни, 2 телефонни и 4 оптични станции.

б) Във всеки тежък телеграфен взвод – материал за 31 км телеграфна линия (25 км гола и 6 км изолирана), 6 телеграфни, 4 телефонни и 2 оптични станции.“

Така в началото на 20-ти век телеграфният парк е дислоциран в гарнизон София, като обучението на свързочните специалисти продължава в специализираните отделения на взводовете.

През **есента на 1902 г.** се извършват съществени промени в инженерните войски и в частност в телеграфните части. С Указ № 58 от 5 октомври и вътрешна заповед № 36 от 16 октомври **телеграфният парк се разформирова**. Личният му състав и материалната част се разпределят поравно между трите пионерни дружини, като към всяка от тях се формира по една **техническа рота, състояща се от телеграфна и мостова полурота**.

В края на 1903 г. в състава на инженерните войски се обособява техническа полурота в състав от 2 взвода – **телеграфен** и мостови, всеки състоящ се от по 2 полувзвода. „Начело на **телеграфния взвод** стоеше поручик, в негова помощ – механик чиновник, фелдфебел специалист и 70 души подофицери и войници.“

Във всяка **пехотна дивизия се осигурява по един телеграфен взвод** от състава на техническата му полурота. Обучението на телеграфните специалисти се осъществява централизирано и не е съобразено с конкретните задачи на съединенията.

През **Втория период** след началото на **1904 г.** се вземат бързи мерки за окомплектоване на свързочните подразделения с материална част. „След реорганизацията **от 1904 г. за всяка дивизия** бяха предвидени и доставени: 10 телеграфни апарата; 8 хелиографни; 10 телефона; 20 км кабел; 30 км метална жица и 600 стълбчета. За щаба на армията и за нови формирования при мобилизация и война не бяха предвидени никакви запаси. По тази причина количеството материали за дивизиите при мобилизация щеше значително да се съкрати.“

Въпреки взетите мерки, материалната част е все още недостатъчна, а подготовката на свързочните специалисти не позволява качествено изпълнение на задачите по осигуряване управлението на войските. „Материалната част на военния телеграф беше недостатъчна, но тя не съставляваше толкова голям недостатък, както **слабата подготовка на персонала**. Слухари на апаратите почти липсваха. Опитни строители и надзорници, които отстраняват прекъсванията, почти не съществуваха, а механици, които да поддържат повредената материална част в изправност, бяха съвсем малко. Телефонисти-

те в пехотните, артилерийските и кавалерийските части бяха **почти неграмотни**. Те предаваха бавно, несигурно и мъчно се справяха с повредите и прекъсванията.“

В края на 1907 г. с Указ № 190 от 30 декември се извършват организационни промени в щаба на действащата армия. В него е постановено следното:

I. Да се преустрои от **1-ий януари 1908 г.** Щабът на армията, както следва:

а) оперативно отделение със секции – оперативна, разузнавателна, **военни съобщения**, интендантска, информационна централа;

II. Съществуващото до сега инженерно отделение при Щаба на армията да се закрие, като дейтелността му премине в Инженерната инспекция при Военното министерство.“

С този указ на княз Фердинанд I по същество се обявява формирането на **първия самостоятелен орган за управление на връзките в Българската армията – „секция военни съобщения“**, който е първообраз на сегашната **Дирекция „Комуникационни и информационни системи“** в щаба по отбраната на Българската армия.

С Височайши Указ на цар Фердинанд I № 107 от **31 декември 1908 г.** се постановява: „От съществуващите осемнадесет пионерни роти на деветте дружини да се формират три пионерни дружини от по шест пионерни роти, а от **телеграфните взводове на техническите полуроти** да се сформира **телеграфна дружина** в състав от **три телеграфни роти...**“ В строево и техническо отношение телеграфната дружина се подчинява на инспектора на инженерните войски.

С този указ по същество от **1 януари 1909 г.** е формирана **първата самостоятелна телеграфна дружина в Българска-**

та армия в състав от три телеграфни роти и един нестроеви взвод. За командир на дружината е назначен подполковник Иван Василев.

Потребността от осигуряване на свръзки за управлението на войските налага непрекъснато усъвършенстване на структурата и задачите на телеграфните формирования. По тази причина с Указ № 99 от 29 декември 1910 г. на цар Фердинанд I от 1 януари 1911 г. **към телеграфната дружина се формира още една (4-та) рота.** „Мирновременната телеграфна четири ротна дружина трябваше да свърже мирновременните кадри за всичките си формирования: 9 телеграфни полуроти за дивизиите, 3 телеграфни полуроти при щабовете на армии, 1 телеграфен парк при щаба на Общата Главна квартира и 1 допълваща телеграфна полурота, обща за всички телеграфни части.“

Още от началото на века в армиите на водещите страни започва навлизането на нови средства за комуникации. Българското командване провежда проучвания, провежда експерименти и **внедрява радиосвръзката** в армията. **Първата радиостанция в Българската армия е закупена от Министерството на войната за нуждите на военноморския флот.** В началото на 1911 г. тя е монтирана на учебния крайцер „Надежда“. От заповед по Военното ведомство № 132 от 26 март 1911 г., с която се обявява щата на крайцера, се вижда, че третата длъжност след тази на командира и старшия офицер е за „вахтен началник, завеждащ безжичния телеграф“. Първи на тази длъжност е назначен мичман I ранг Сава Стефанов.

Година след това се формира и **първото радиотелеграфно отделение в сухопътните войски.** С Указ на царя № 2 от 1 януари 1912 г. се постановява следното: „I. Да се сформират

от 1-ий януарий 1912 г.: ...5. При телеграфната дружина „Радиотелеграфно отделение.“⁴ За командир на радиотелеграфното отделение е назначен капитан Иван Башмаков.* Отначало отделението е без материална част, но в последствие са закупени две возими радиостанции от фирмата “Радиоелектрик” в Париж. **С този указ се създава първото радиоподразделение и се поставя началото на използването на радиосвръзката в сухопътните войски на Българската армия.**

В същото време от 1 януари 1912 г. за командир на телеграфната дружина е назначен подполковник Симеон Добревски**, а за помощник-командир – подполковник Константин Йотов.***

⁴ БВИ, т. II, с. 433.

* Иван Дяков Башмаков – роден 17 юли 1878 г. Шумен, подпоручик 01.01.1901 г., поручик 01.01.1904 г., капитан 15.10.1908 г., майор 30.05.1916 г., подполк. 30.05.1918 г.; служил в 1-а пионерна дружина, телеграфната дружина, пом.-началник на военните пощи и телеграфи; уволнен 1919 г.

** Симеон Манев Добревски – роден 17 януари 1869 г. Кратово (Кюстендил), завършил Военна академия, подпоручик 10.05.1889 г., поручик 02.08.1892 г., капитан 01.01.1899 г., майор 01.01.1905 г., подполк. 14.04.1910 г., полк. 14.02.1914 г., ген. майор 30.05.1918 г.; служил във 2-и арт. полк, командир на телеграфната дружина, инж. инспекция, началник на инж. войски на 2-а армия, началник на инж. войски при Щаба на Действ. армия, Инспектор на инж. войски; уволнен – 1919 г.

*** Константин Иванов Йотов – роден 17 юли 1866 г. Габрово, завършил Военна академия, подпоручик 07.09.1887 г., поручик 07.11.1890 г., капитан 02.08.1895 г., майор 18.05.1906 г., подполк. 01.01.1911 г., полк. 01.01.1915 г.; служил в пион. полк., 2-а пион. дружина, пом.-командир и командир на телеграфната дружина, дивизионен инженер на 7-а дивизия, нач. на инж. войски на 11-а армия, нач. на инж. войски на 1-ва военна инспекция, уволнен – 1919 г., починал – 28.08.1930 г.

При тази организационна структура телеграфните части съществуват до септември 1912 г., т.е. до навечерието на Балканските войни.

Освен предвидените по щатовете части, към **телеграфната дружина от 10 април 1912 г.** е формирано **радиотелеграфно отделение** с 2 товарни радиостанции „Радиоелектрик“, което отделение взема участие в двете Балкански войни. В хода на мобилизацията личният му състав трябва да нарасне на 115 човека. След началото на Първата балканска война са закупени още 2 возими и 2 товарни радиостанции от фирмата „Пилзен“ и 2 товарни радиоапарата „Телефункен“.

При мирновременен състав на дружината от около 500 души по мобилизационните планове се предвижда тя да **мобилизира 4215** телеграфисти (подофицери и войници), т. е. мобилизационното натоварване е 8,4 по отношение на специалистите за военновременните формирования. Към 1 май 1911 г. има обучени само 1269, а недостигът е 2946 телеграфиста. „Недостигът е **попълнен** от излишните „пионери“ и опълченци, служили в инженерните войски,“ т. е. с **необучен личен състав**.

Редица фактори затрудняват мобилизационното развърщане на телеграфните части. Такива са недостиг на обучени специалисти, оръжие, облекло, снаряжение, обоз, специално имущество, както и липса на централизиран орган за управление на телеграфните части и телеграфния парк към Щаба на Действащата армия. Това **създава условия за получаване на противоречиви заповеди и неефективното им използване** в хода на военните действия. Този извод се налага през Първата, а в последствие и през Втората балканска война.

В резултат на слабостите при мобилизацията телеграф-

ните полуроти закъсняват и застигат дивизиите си едва след първите боеве, в които не оказват почти никакво съдействие по управлението на войските. Телеграфната станция в Стара Загора предава и приема цялата кореспонденция от Общата Главна квартира без помощта на военния телеграфен парк, „който пристигна в Стара Загора твърде късно. ... Военният телеграфен парк и полуротите в тая деятелност на местните телеграфни станции не вземаха никакво участие. Те бяха в това време в движение, а тези, които са пристигнали своевременно, като 7-а телеграфна полурота прекарваха повечето от времето в обучение. Радиотелеграфните станции се явиха твърде късно и до началото на военните действия не откриха никакво съобщение.”

Едва през ноември 1912 г. в боевете при Чаталджа телеграфните свръзки са организирани по-добре, а през март 1913 г. в заключителния етап от овладяването на **Одрин свръзките са осигурени отлично.**

Към средата на декември 1912 г. радиотелеграфната станция към 3-та армия се установява в Югоизточния сектор на обсадата на Одрин. Там тя успява да прехване радиообмена между обсадения град и Цариград. По предложение на началника на телеграфния парк майор Константин Куцаров на радиотелеграфните станции се възлага задачата да „пречат“ на турската радиотелеграфна станция в обсадения Одрин да поддържа свръзка с Цариград. **Това е първата целево поставена бойна задача за смущение на противниковия радиообмен в българската и световната военна история и реализирана от българска радиостанция.**

През двата месеца бойни действия през Втората Балканска

война през 1913 г. телеграфните части се справят успешно с поставените им задачи.

След демобилизацията от 5 август 1913 г. телеграфната дружина започва отново своя мирновременен живот. На осно-

*Българска свързочна част по време на Балканската война
(1912-1913 г.)*

вание заповед по Действащата армия № 31 от 7 август 1913 г., тя се развърща по щата си преди започването на Първата балканска война и от останалите за дослужване на тригодишната си служба войници.

Със своя заповед № 1 от 4 август 1913 г. командирът на

телеграфната дружина подполковник Константин Йотов обявява нейното ново формиране.

Бойно използване на свързочните сили и средства по време на Балканската война

След военното съвещание на 16 септември 1912 г. и заседанието на Министерския съвет с Указ № 5 от 17 септември на цар Фердинанд 1 е обявена обща мобилизация на въоръжените сили на царството.

За да се осигури взаимодействието между държавните органи по комуникациите и щаба на Действащата армия, при началника на оперативния отдел се придават двама помощници – представители на гражданските служби по железниците, пощите и телеграфите, но те не са включени във военновременния щат. Започва развитието на държавната съобщителна система с **полеви средства** за осигуряване прегрупирането на армията.

На 29 септември 1912 г. главната квартира се изнася от София в Стара Загора и веднага се пристъпва към установяване на телеграфна свързка с армиите и отделните отряди от войската.

През периода на мобилизационното развърщане и създаването на групировките за водене на войната в двата оперативни театъра телеграфната свързка е основната за управлението на войските. По нея се изпращат инструкции до приграничните дружини за прикритие на държавната граница, инструкции до конните полкове и оперативни директиви до армиите.

Мобилизационното развърщане на телеграфните части се затруднява не само от недостига на обучени специалисти, причинен от голямото мобилизационно натоварване (при

мирновременен състав от около 500 души, по мобилизационните планове се мобилизират 4215), но и от недостига на оръжие, облекло, снаряжение и обоз. Значителен е недостигът на специалното имущество.

Липсата на централизиран орган за управление на телеграфните части и възприетата система за тяхното управление от командирите на техническите роти, от началниците на инженерните служби, от началниците на щабовете и командирите в дивизиите и армиите създава условия за получаване на противоречиви заповеди и неефективното им използване в хода на военните действия. Същото важи и за телеграфния парк към Щаба на Действащата армия. Този извод се потвърждава през Първата, а в последствие и през Втората балканска война.

Според тогавашните схващания свръзката следва да се осъществява чрез проводни, подвижни и сигнални средства. Използват се възможностите и на гълъбовите станции, развърнати в София и Шумен.

За изграждане на проводни линии за свръзка телеграфната полурота разполага с 8 телеграфни и 8 телефонни станции, 32 км въздушен и 60 км полски кабел. С тези сили се изгражда мрежата на проводната свръзка между пунктовете за управление (командните места) на армията и дивизиите, отделните отряди и пунктовете на съседните армии. В зависимост от различията в отдалечението и организацията на работа в пунктовете за управление, за които се осигурява телеграфна и телефонна свръзка, мрежата е разделяна на четири зони в дълбочина на оперативното построение на войските.

Първата и най-близка до противника е зоната на кавалерийския телеграф. Неговата главна задача е кавалерийският

Станция на гълъбовата поща в навечерието на Балканската война

началник да има постоянна свръзка с началника, който го е изпратил за разузнаване, и да прехваща неприятелски депеша.⁵

Втората зона е по-малко подвижна, но силно зависи от бързо изменящата се обстановка. В нея се включват всички части, намиращи се най-близо до противника, до щаб на дивизия включително. Най-малката, до която мрежата трябва да достига, е дружината. За изграждането и се използва подвижна материална част, което изисква дружинната телефонна команда да се състои от шестима.⁶

Третата зона е по-малко подвижна и в нея се включват щабове на дивизиите и армиите и намиращите се около тях тилови учреждения, като болници, артилерийски и инженерни паркове, складове и други. В нея мрежата трябва да е изцяло развита и броят на станциите да се увеличи. Телеграфните полуроти са ангажирани да работят във втора и трета зона и да имат необходимите средства за това.⁷

⁵ Това налага всеки конен полк да разполага с щатна телеграфо-телефонна команда в състав не повече от 25-30 души с 12-15 км кабел, 2 леки телеграфни апарата и 4 телефона.

⁶ Те устройват две станции (една при дружинния и една при командира на полка). Командата трябва да разполага с 2,5-3 км кабел и два-три телефонни апарата. Като се отчете необходимостта от тясно взаимодействие с артилерията в полка, тя следва да има 5-6 км кабел, 4-5 телефона и 2 товарни коня за носене на материалите, а личният ѝ състав да бъде 12-15 души и да се ръководи от офицер. За да може щабот на бригадата да се свързва с щаба на дивизията и непременно с артилерийския началник в своя участък, нейната телефонна команда трябва да разполага най-малко с 4 км кабел, а останалото имущество и личен състав да е както на полковата команда.

⁷ Ето защо дивизионната полурота трябва да вози 8 телеграфни апарата, от които 2 запасни; 8 телефона за телеграфните станции; 6 телефона за телефонните станции и 2 запасни; 80-90 км кабел и 32-40 км гола жица.

Четвъртата зона започва от рубежа на Щаба на армията и включва всички съобщения към тила и тиловата ѝ зона. Тук основно се използва телеграфната свръзка и в нея действат предимно армейските телеграфни полуроти и отчасти телеграфния парк.⁸

С подвижните средства за свръзка се организира „летяща поща“ или ординарческа служба с ординарци – пеши, конни, на велосипеди или автомобили, от състава на осигуряващите подразделения.

За основно сигнално средство в армията служи хелиографът, с който денем се осъществява свръзка на разстояние до 10, 15 и 30 км, а нощем до 6, 15 и 30 км в зависимост от типа на апаратурата и условията. Предаването на съобщенията става с помощта на морзовата азбука.

За осигуряване на пълно съдействие на Общата главна квартира от държавните органи, телеграфната държавна служба, управлявана от Главната дирекция на пощите и телеграфите, е военизирана. Това е положително, но не са осъществени техническа организация и връзка между военнополовите и гражданските телеграфни администрации основно поради липса на специализирани органи за управление на свръзките към Общата главна квартира, щабове на армиите и дивизиите.

При обсадата на Одрин огънят на противника нанася сериозни щети на широко развърнатата мрежа на проводната свръзка, което нарушава управлението. Недостигът на свръзочни средства принуждава командването на телеграфния парк на 2 януари 1913 г. в Свиленград да открие *техническа ре-*

⁸ За осигуряване на свръзките ще се използват правителствените линии, затова численият състав и въоръжението на армейските и дивизионни полуроти може да не се различава.

монтна работилница и курс за ремонтчици, но необходимостта от квалифицирани ремонтчици и инструменти е огромна.

Балканската война изобилства с примери за повреди по проводната свръзка, дължащи се не толкова на огъня и действията на противника, колкото на крайно ниското техническо ниво, както на командния, така и на войнишкия състав от пехотата и от свързочните подразделения. Не било рядко явление да се прекъсват собствени линии, смятани за противникови, да се сечат стълбове за огън, а с кабел и жица да си връзват цървулите и конете. Много повреди се дължали на безразборното включване на телефонни апарати на офицери и войници в линиите към старшите щабове „за новини“, относно сключването на мир.

Независимо от усилията на свързочните подразделения, липсата на специализиран орган за управление, организацията при тяхното използване и недостатъчната материална част довеждат до затруднения в устройването и осигуряването на свръзката за управлението. По тези причини широко се използват конни свръзки – 8-ми конен полк от 3-та армия изпълнява главно свързочни задачи. В звената дивизия-бригада и бригада-полк проводната свръзка е твърде ограничена освен поради недостига на материални средства и поради маневрения характер на бойните действия.

Условията за работа са изключително неблагоприятни (лоши пътища и кал) и при достигнати преди войната 3 км на час за линия на стълбове там се работи 1 км, а понякога и половин км на час за същият тип свръзка.

Пълно развитие на мрежата на проводната свръзка е постигнато при обсадата на Одрин. Щабът на 2-ра армия има

устроена проводна свръзка с дивизиите, а те от своя страна с частите и подразделенията си до дружина включително. За нейна основа служат наличните постоянни линии, ново-построени полеви линии, покачени и ремонтирани от телеграфния парк на Действащата армия.

За първи път в българската армия по време на Първата балканска война се използва нов род свръзка – радиото.

До мобилизацията радиотелеграфното отделение разполагало с два радиотелеграфни апарата, а обучението се провеждало на импровизиран слухов апарат. Хората не били подготвени за действие с радиотелеграфни апарати.⁹ Осем броя от станциите се получават в деня на мобилизацията.¹⁰ Радиостанциите се повреждат, често имат малка мощност и покриват не повече от 40 км.

Използването на радиото в хода на войната е сравнително ограничено поради честите повреди на средствата и малката далечина на действие.¹¹ Освен това липсата на инструкция за използването на радиотелеграфните станции във време на война създава условия за безпорядък в устройването и използването ѝ. От началниците на радиостанциите се е искало да осигуряват радиосвръзка, когато е била невъзможна такава. В други случаи на екипажите на радиостанциите са били по-

⁹ Само няколко войници, които до обявяването на войната са на два пъти командировани във Варна на практика на крайцера „Надежда“ и на форта „Табия“, били донякъде запознати с радиотелеграфното дело.

¹⁰ 2 броя радиотелеграфни апарати система „Радиоелектрик“, 2 бр. возими, 2 бр. товарни радиотелеграфни станции система „Пилзен“ и 2 бр. товарни радиотелеграфни апарати система „Телефункен“. Така че отделението разполагало всичко с 4 возими и 6 товарни станции.

¹¹ Като отчита възможностите на радиосвръзката и необходимостта от постоянно взаимодействие между двете настъпващи армии и 2-ра армия,

ставени странични задачи, когато в същото време други радиостанции са искали установяване на радиосвързка с тях.

Хелиографната свръзка намира слабо приложение през войните и е избягвана, за да не бъде открито разположението на войските и пунктовете им за управление. Свързката с кучета и гълъби почти не се използва.

Към средата на декември 1912 г. радиотелеграфната станция към 3-та армия се установява в Югоизточния сектор на обсадата на Одрин. Там тя успява да прехване радио обмяна с Цариград на вълни 600 м ($f=500$ кХц) и 1200 м ($f=250$ кХц).

Независимо от трудностите при работата ѝ и ограниченото приложение, **за първи път в историята на Българската армия радиосвързката намира практическо приложение за управление на войските.** В тази война инициативата на свързочните командири **поставя началото на радио-противодействието и организираното подслушване на противников радиообмен.**

За близо два месеца бойни действия по време на Втората балканска война телеграфният парк изпълнява своевременно задачите си, осигурявайки необходимите свръзки на Щаба на Действащата армия с отделните армии, както и други свръзки,

която блокира Одрин, на 6 октомври 1912 г. инспекторът на инженерните войски издава предписание едната от наличните возими радиостанции да обслужва щаба на 3-та армия, действаща към Лозенград, другата – щаба на 2-ра армия в Свиленград, и да се осигурява свръзката между тях. Основание за предписанието е също, че свръзката между двете армии минава по телеграфа през Стара Загора, качеството ѝ не е добро и е твърде бавно. Първоначално радиосвързката е неуспешна поради повреда в моторите на радиостанциите. На 12 ноември тя е отстранена, а радиосвързката установена. Това обаче довежда до известно разколебаване у командния състав за ползването ѝ и той залага на изпитаното средство – телеграфа.

необходими на командването. Общо през войната паркът построява над 600 км кабелни линии.

С Указ № 53 от 30 юли 1913 г. на княз Фердинанд I започва обща демобилизация на въоръжените сили в царството. Втората балканска война приключва като първа национална катастрофа за България, с провал на възжеланията за национално обединение. Понесени са огромни териториални загуби и материални щети.

В резултат на анализа от участието на свързочните части в двете Балкански войни могат да се направят следните обобщения и изводи.

Слабостите в тяхната мобилизация и осигуряването с необходимите обучени специалисти, свързочна материална част, снаряжение и въоръжение се отразява отрицателно на мобилизационното им развърщане и участие във войните. Мобилизацията им далеч от съединенията, за които са предназначени, довежда до съществено **затрудняване на управлението на войските в началния период на войната.**

Балканските войни показват, че поради липса на централизирани органи за свръзките в щабовете на Действащата армия отделните армии и дивизиите, **свързочните войски не са достатъчно обучени и целесъобразно използвани** в хода на войната. Чести са случаите, когато по-старшите началници не съобщават на свързочниците, даже умишлено крият, къде предстои да се премества щабът им под предлог **да се запази в тайна.** В отделни случаи, при недостиг на средства, телеграфните части развърщат станциите на отдалечение от щаба, като дори не са уведомявани за неговото преместване. Всичко това води до сериозни затруднения, а понякога и до прекъсване на свръзките.

Формирани свързочни специалности и други специалности и войски, произлезли от тях

Със заповед № 9 от 28 септември 1878 г. по Управление-то на спорната и военноинженерната част е обявено сформирването на учебната сапърна рота. Заповедта по същество се отнася и до създаването на телеграфния взвод, с което се поставя и началото на свързочните подразделения към Българската земска войска и формирането на първите свързочни специалности.

Личният състав от телеграфния взвод се обучава най-вече в телеграфно и сигнално дело.

Със заповед № 63 от 4 юни 1885 г. се обявява **първото бойно свързочно подразделение - отделна телеграфна рота** в Българската армия с отделен щат за мирно и военно време.

Формираните свързочни специалности по това време са в състава на телеграфните, телефонните, хелиографните и сигналните команди, а именно телеграфисти, телефонисти, хелиографисти, линейчици и сигналисти с флагове.

Техните задачи се регламентират в „Инструкция за използването на телеграфните, телефонните и сигналните команди на война и на маневри“. Тази инструкция е издадена поради това, че телеграфните части не се използват по предназначение, и за да се преустанови неправомерното натоварване на същите.

На 01 януари 1912 г. е издаден Указ № 2 с който се създава **първото радиоотделение**. Това е началото на радиосвързката в Българската армия. С това се поставя началото на **нов род свръзка – радиосвързката**. Като извод от това може да се посочи, че възникват двете **нови свързочни специалности**,

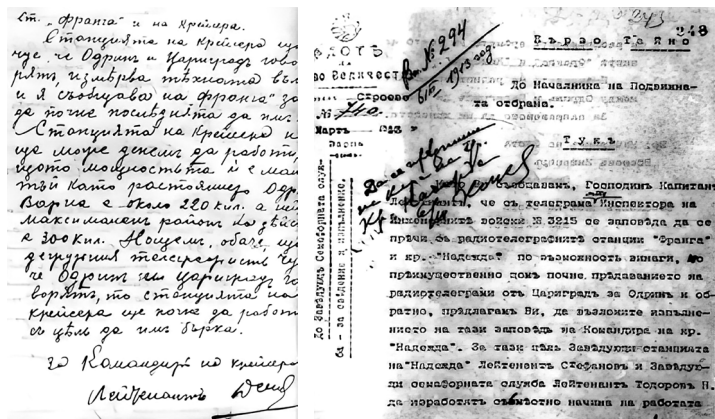
съществуващи и до сега - **радиотелефонистите и радите-леграфистите**.

През декември 1912 г. при обсадата на Одрин се възлага на свръзките да пречат на радиообмена на турската станция. Това по същество е **първата бойна задача за смущаване на противниковия радиообмен не само в Българската армия, а също и в световен мащаб, осъществена от наша радиостанция**. От тук може да се направи извод, че смущаването на турския радиообмен от нашата радиостанция може да се определи като **основата на радиоелектронната борба**.

На 02 януари 1913 г. към Щаба на парка в Свиленград са открити **техническа ремонтна работилница** под ръководството на електромеханика Иван Петров и телефонно-телеграфен курс за ремонт на свързочна техника. *Тази е първата свързочна работилница в българската армия.*

През март 1913 г. за **първи път в Българската армия се организира военно пощенската служба**. Открива се **нова специалност: сортировач-раздавач**.

В заключение може да се обобщи, че развитието на свързочните войски в нашата армия през периода, обхващаш тяхното основаване до наши дни, не е никак лек и безпроблемен. Развърщани и реформирани, разделяни и съвместявани с инженерните подразделения и части, но винаги възкръсвали за нов живот от нуждите на войските и законите за въоръжена борба. За изграждането и затвърждаването на техния авторитет сред командването на армията и другите родове и специални войски са допринесли много поколения военни свързочници. Кратко описание на развитието на свързочните войски по мероприятия и личности за разгледания период е показано в Таблица №1.

Донесение на командира на „Надежда“ лейтенант Г. Даскалов до командира на Подвижната отбрана от март 1913 г. относно готовността на радиостанцията на крайцера да комутира турските радиостанции в Одрин и Цариград.

ПРЕПОРЪКИ

- изучаване историята на българските свързочни войски във висшите военни училища, включително и в академията, както и в частите и подразделенията на армията, като елемент от учебните програми за водене на учебен процес;
- организиране и провеждане на срещи и конференции на комуникационните, информационните и навигационните (КИН) специалисти от различните видове и родове войски;
- участие на военнотружещи и КИН техника в изложения, паради, семинари, конференции, презентации, като същите намерят отзвук в периодичния печат и електронните медии;
- създаване на постоянно действащи симулационни цен-

трове, които да обслужват нуждите на КИН структурите и популяризират тяхната дейност;

- организиране срещи на двустранно сътрудничество и обучение на КИН специалисти в международни цивилни и военни структури;

- създаване на филмови и видео материали, отразяващи и популяризират героичния път за развитие на нашия род войска.

РАЗВИТИЕ НА СВЪРЗОЧНИ ВОЙСКИ 1878-1918Г.

Таблица №1.

№ по ред	Мероприятия	Период, дата	Личности	Забележка
Първи период 1878 - 1903 г.				
1.	Създаване на първото свързочно подразделение	1878 г.	Поручик Н. Саммеер - командир	Зап.№9/28.09.1878 г.
2.	Първата телефонна линия	1879 г.	Пловдив - дължина 200 м.	-
3.	Първото телеграфно съобщение	1886 г.	София	-
4.	Първите кадрови войници свързочници	1889 г.		Зап. №90/22.02.1889 г.
5.	Телеграфна рота	1885 г.	Поручик Н. Саммеер - командир	Зап.№63/04.06.1885 г.
6.	Телеграфен парк	1900 г.		Указ №17/04.06.1885 г.
Втори период- 1904 - 1918 г.				
1.	Първи самостоятелен орган за управление "Секция военни съобщения"	1907 г.		Указ №107/31.12.1908 г.
2.	Телефонът е въведен като официално средство в БА	1908 г.		
3.	Телеграфна дружина	1909 г.		
4.	Първата радиостанция в БА	1911 г.	Крайцера "Надежда"	Зап. №132/26.03.1911 г.
5.	Радиотелеграфно отделение в Сухопътни войски	1912 г.		Указ № 2 от 02.01.1912 г.
6.	Първата целево поставена задача за смущение у нас и света	1912 г.	Радиостанция на 3-та арми	12.1912 г.

БИБЛИОГРАФИЯ

1. Българска военна история. Т. II.
2. ВНВУ "Васил Левски" – Научни трудове – кн. 41, 42, 1996 г.
3. Елдъров, С. Българските военни комуникации от Освобождението до Балканската война. – Военноисторически сборник, 2004, № 3, с. 8 – 13.
4. История на свързочните войски в БА – ВТС, С., 1969 г.
5. Калоянов, И., Ханъмов Г. История на свързочните войски в българската армия. С., ВТС, 1969.
6. Млеченков, М. Свързочните войски на България 1878 – 1944, С., ВИ, 2004.
7. Млеченков, М. Свързочните войски на България във войната срещу Германия в Европа 1944 – 1945, С., ВИ, 2008, ISBN:9789545093500.
8. Млечников, М. 130 години свързочни войски в българската армия – Военен журнал бр.5/2008 г.
9. Млеченков, М., Мухтаров, Й. Свързочните войски на България 1945-2004, С., ВИ, 2009.
10. Поверителни царски и министерски заповеди, 1929. Военноисторическа библиотека, П-III-851.
11. Правилник за Държавното телеграфо-пощенско училище. Военноисторическа библиотека, П-II-206, Печатница на военноездателския фонд, 1941.
12. Христов, А. Исторически преглед на Общоевропейската война и участието на България в нея, С., 1925.
13. Щатове за мирно време. С., 1919, Военноиздателски фонд.
14. Държавен вестник, бр. 236, 22 ян. 1923.
15. ЦВА, ф.1491, оп.1, а.е.21, л.104, 127.

16. ЦБА, ф.1491, оп.1, а.е.21, л.102-105.

17. ЦБА, ф.1491, оп.1, а.е.38, л. 84-87.

18. ЦБА, ф.25, оп.1, а.е.64, л.137-138.

COMMUNICATION ASPECTS OF THE ODRIN EPIC FOR THE LIBERATION OF BULGARIA

PAVEL DEMIROV, VESELINA ALEXandrova,

PAVEL DEMIROV, VESELINA ALEXandrova, MILENA
IVANOVA

Abstract: The communication aspects of the formations participating in the military operations on the Thracian front for the liberation of Bulgaria in 1912-1913 are connected with the creation and development of the liaison troops of the Bulgarian army. In the paper, the processes of structuring the liaison troops from their establishment in October 1878 until now are indicated, and seven periods with sub-stages are distinguished. The beginnings of the formation of the liaison formations in the Bulgarian Land Army are reflected, as well as the combat use of the liaison forces and means during the Balkan War. The liaison specialties formed and other specialties and troops that evolved from them are examined. Recommendations are made for the study of the history of Bulgarian Liaison Troops in higher military schools, the organization and holding of meetings and conferences, and presentations on the subject.

Keywords: communication, liaison troops, liaison specialties, Bulgarian army, combat use

ТАВРИЧЕСКА БОЛНИЦА В СВИЛЕНГРАД

ВЛАДИМИР КАЛОЯНОВ ¹

Резюме: Във фокуса на вниманието е създаденият комитет за събиране на доброволни средства като частна мисия на нашите сънародници – таврийски българи, от гр. Бердянск и околните села и изпращането на един санитарен отряд в България – Таврическо-Бердянски отряд в Свиленград. В статията са разгледани основните събития, свързани с организирането на болницата в Свиленград по време на Балканската война – помощ за страдащите по кръв свои братя в борбата с вековния тиранин. На базата на архивни материали е изразена солидарността на таврийските българи с борбата на техните сънародници за национално обединение.

Ключови думи: Бесарабия, Таврия, таврийски българи, Бердянск, Приморск, Мелитопол.

Целенасочената имиграционна политика на Руската империя през XVII и особено през XVIII и XIX в. се оказва основен фактор за емиграцията на голям брой българи, както и на различно друго население в Русия. Още по време на войната от 1769–1774 г. имало голям български отряд под командването на българина подполковник Каразин; в него влизат българи доброволци, емигранти от Влашко и Русия. Отрядът на Каразин се отличил, като превзел Букурещ и пленил турския васал, каймакама княз Григорий Гика; отличил се също и при превземането на Гюргево на 1770 г. Войната завършва с подписването на Кючук-Кайнарджийския мирен договор през

¹ Д-р Владимир Калоянов – Тракийски научен институт.
E-mail:kaloyanov_v@abv.bg

1774 г., според който около 160 000 българи се изселват във Влашко и Русия.²

Големи преселнически маси се настаняват след Руско-турската война през 1828–1829 г. в Бесарабия и други области на Южна Русия. По силата на Одринския мирен договор, сключен между руското правителство и Турция през 1829 г., на всички българи, взели участие във войната на страната на руските войски, била дадена възможност за преселване в Русия. В резултат на това непосредствено след края на войната около 32 000 българи потеглят към Бесарабия и Южна Русия. Преселване на българи в Русия се извършва и по време на Кримската война, в краткия промеждутък от 11 до 30 юли 1854 г., за чието осигуряване и подпомагане е съставена специална комисия.³ По-късно то продължило и през годините след Кримската война, особено в периода от 1860 до 1861 г. Причина за това преселване станали настъпилите политически и социално-икономически промени в Югоизточна Европа вследствие поражението на Русия в Кримската война (1853–1856 г.). По силата на Парижкия мирен договор от 1856 г. Русия загубва Южна Бесарабия, отстъпена на васалното на Турция Молдавско княжество. В резултат на това почти половината от населените с българи колонисти земи, включително и основният административен и стопански център гр. Болград, попаднали под молдавска власт. Тази власт посегнала и по-късно отнела редица предоставени им още при тяхното настаняване привилегии и генерирала условия за постепенното развихряне на

националистически терор над малцинствата.⁴ Той бил особено силен спрямо русофилски настроените, но ревностно отстояващи етническото си самосъзнание българи.

Обстоятелствата, при които били поставени българските колонисти под молдавска власт още в началото на нейното установяване, ги накарали да потърсят спасение чрез повторно преселване в „изместените“ на изток руски предели. Според изследванията още през 1857 г. до март 1860 г. над 500 български семейства изявили определено желание да емигрират. Упованието им в гостоприемство на Русия се основавало на издадения още след подписването на Парижкия мирен договор в 1856 г. указ на Александър II, който им позволявал да се насочат към южноруските степи при запазване на техните предишни права. Причина за насочването им именно към тези земи пък се заключавала в настъпилото там обезлюдяване вследствие на бягството на няколко хиляди ногайски татари в Турция (те са компрометирали със сътрудничеството с вражеските войски и били заплашени от изселване в Самарск и Оренбургска губерния, въвеждането на военна повинност и доста високи парични данъци).⁵

След кървавите събития, станали през 1860 г. в гр. Болград, руското правителство бързо се възползвало от инцидента и не само започнало да агитира, а и да преселва неофициално български семейства от Южна Бесарабия в Таврическа губерния, по земите край Азовско и Черно море, въпреки противодействието на молдавските власти. От своя страна, представите-

² Дякович, В. Българска Бесарабия. Историко-етнографически очерк съ спомени за генерала Иван Колев. София: Д-во „Радикал“, 1918, с. 78.

³ Хаджиниколова, Е. Българските преселници в южните области на Русия 1856/1877. София: Наука и изкуство, 1987, с. 20, 28-29.

⁴ Грек, И. Преселването на българи от бесарабската част на Молдовското княжество в Приазовието (края на 50-те – началото на 60-те години на XX в.). В: Българите в Северното Причерноморие. Т. 2. Велико Търново, 1993, с. 132-133.

⁵ Хаджиниколова, Е. Цит. съч., с. 31.

ли на 16 български колонии решили на тайно събрание в гр. Измаил да отправят молба до новорусийския губернатор за официално разрешаване на преселването, която била изпратена по двама техни пълномощници. Начело на движението застанали

Тодор Велков и Генчо Греков (Къргов). Те получили съдействието на упълномощения от Азиатския департамент на Министерството на вътрешните работи щатски съветник П. Н. Стремоухов (натоварен с въпросите по преселването на славяни от Турция), който пребивавал по това време в Одеса.⁶

От друга страна, Русия, нуждайки се от преселници за освободените от татари земи край Черно и Азовско море, поискала да се възползва от чл. 20 на договора (по Парижкия трактат от 1856 г.) и започнала силна агитация сред българите да се заселят от Бесарабия в Таврия (Приазовието) и Крим, обещавайки им многобройни привилегии. Град Болград⁷ става един от основните центрове на българското Възраждане. И не случайно тук са пребивавали Г. Раковски, Л. Каравелов, Хр. Ботев, Филип Тотю, Панайот Хитов и още много народни будители. Тук през тридесетте години на миналия век е издигнат (изцяло с труд и дарения на българските колонисти) втори по-големина след Исакиевския събор катедралният храм „Свето Преображение Господне“ (1821). А през 1858 г. – също изцяло с труд и дарение на българите, се основава зна-

менитото Централно училище в Болград,⁸ в което са се обучавали цяла плеяда от възрожденци и строители на следосвобожденска България – академик Александър Теодоров Балан, Ангел Кънчев, проф. Д. Агура, генерал-полковниците Данаил Николаев и Георги Тодоров, генерал-лейтенантите Иван Колев, Георги Агура, Атанас Назлъмов, майорите Олимпий Панов и Аврам Гуджев, министър-председателите Димитър Греков, Александър Малинов и др. Безспорен е приносът на бесарабските българи за освобождаването на татковината ни от Османското владичество и за отстояването на националната ни независимост.

На 26 декември 1860 г. Александър II издал заповед за настаняване на преселващите се български семейства в Таврическа, Херсонска и Екатеринославска губерния, като за тази цел се отпускат „за преселване и настаняване на българите примерно по 125 сребърни рубли на всяко семейство“, а също и по 50 десетини (1 десетина = 10,9 дка) подходяща земя. На всички преселили се българи царското правителство гарантира запазване на всички права, „от които са се ползвали“ преди това като руски поданици.⁹ Според Н. Державин¹⁰ само пред периода 1861–1862 г. приблизително 30 000 души се преселили в Бердянския и Мелитопол-

⁸ На 10 (22) юни 1858 г. се получава от молдавското правителство Хрисовул (грамота), подписан от молдавския княз Никола Конаки-Богориди и министъра на просветата Д. Контакузин за откриване на Болградската гимназия.

⁹ Греков, М. Цит. съч., с. 135.

¹⁰ Державин, Н. Болгарские колонии в России (Таврическая, Херсонская и Бессарабская губернии). Сборник за народни умотворения и народопис, кн. XXIX, София: Държавна печатница, 1914, с. 11.

⁶ Греков, М. Как ние освобождавахме България. София: ОФ, 1990, с. 233–241.

⁷ Мыславский, К. (съст.) Исторический очерк гимназии императора Александра III в Болграде. Т. 1–2. Болград: Тип. Сапожникова, 1904, 1905, с. 5.

ския уезд Таврическа губерния.¹¹ По брега на Азовско море, между градовете Бердянск¹², Ногайск¹³ (дн. гр. Приморск)

¹¹ В историческата наука се приема, че Таврическа губерния е най-южната част от всички губернии в европейска Русия. Таврия (Таврика) е названието на Кримския полуостров, което е разпространено от XVI в. От XIX и началото на XX в. Таврия наричали не само Крим, но и прилежащите към него северни райони на Таврическа губерния. В административно отношение Таврическа губерния е разделена на 8 околии (уезда): Мелитополски, Днепровска, Бердянска (първите три са най-големите), Ялтинска, Теодосийска, Перекопска, Евпаторийска и Симферополска (Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Т. 41. Таврическая губерния. Санкт Петербург, 1904, с. 3-4).

¹² Бердянск (първоначалното му име е Кремни) е оокръжен град в състава на Таврия, разположен на Азовско море. Върху две вдадени в морето ивици суша е пристанището, което е най-доброто в Азовско море по своята дължина, широчина и дълбочина. До 1825 г. на мястото на Бердянск имало само няколко землянки, малорусийски къщи на рибари, чийто стопанин бил Стефан Кобезев. Неговият син Николай построява по-късно тук гробищната църква (1841 г.) и около 20 поредни години е градоначалник. През 1822 г. населението на Бердянск започва да се увеличава: княз М. С. Воронцов заселва Бердянск и Ногайск с преселници от Курска губерния. От 1848 г. тук се открива граничен митнически пункт от първа класа, а през 1866 г. е построен вълнолом под непосредственото наблюдение на инженер Фон-Дезен, доставчик на когото е Николай Кобезев (Сборник постановлений Бердянского уездного земского собрания 1866 до 1908 г. Москва, 1910, с. 183-184).

¹³ Ногайск (от 1964 г. – Приморск) се намира на 3,2 километра от Азовско море, обкръжен е от източната страна от река Обиточная, а от южната – от руското село Камишеватка. От северната и западната страна се намират българските колонии. Старите жители на Ногайск разказват, че негови първи заселници са били караими от Кримския полуостров, преселени по нареждане на царското правителство. Година по-късно тук се заселват и армено-григориани от Нахичеван. Караимите след две години изоставят селището, а и арменците са неголям брой. През 20-те години на XX в. тук пристигат около 50 руски семейства от Херсонска губерния и няколко немски семейства от различните колонии. Чак след това се заселват и българи (Сборник постановлений Бердянского уездного земского собрания 1866 до 1908 г. Москва, 1910, с. 188-189).

и Мелитопол¹⁴, българите основават свои български селища. За названията на новосъздадените колонии в Бердянский уезд се съдържат важни сведения в справочника на Таврическа губерния от 1864 г., издаден от руското правителство. Отбелязват се имената на всички новозаселени българи.¹⁵ Бертенсон посочва общо 41 колонии за 1859–1866 г. От тях чисто български са 34 и 7 – от руски заселници от Бесарабия;¹⁶ Михаил Греков посочва 32 български села в Приазовския край за 1861–1862 г.¹⁷ В запазените документи от Централния държавен архив в София откриваме цифрата 37;¹⁸ според изследователя Димитър Димитров те са 34,¹⁹ а Елена Хаджиниколова съобщава за 41 колонии.²⁰ Забележителното е, че в историческата литература

¹⁴ Първоначалното име на гр. Мелитопол е Александровка, наречено в чест на Суворов. В същото време Мелитополския окръг до 1842 г. като оокръжен град се е наричал Орехов, когато огромен пожар изпепелява града и околностите му. През същата година селището е преименувано в Мелитопол. Самият Мелитопол е околийски център и е разположен на брега на река Молочная. Мелитополската околия била заселена предимно с малоруси, великоруси, немци (колониисти и менонити), чехи, евреи, караими и арменци (последните три народности формирали основното население на града). Според общото преброяване на населението през 1897 – 1898 г. мъжете са 7787, жените – 7333, а общият брой на населението е 15 120 души (Очерк города Мелитополя и его уезда в географическом отношении. Мелитополь, 1990, с. 7, 9, 13, 25).

¹⁵ Список населенных мест по сведениям 1864 г. Таврическая губерния. Санкт Петербург, 1865, с. 25-26.

¹⁶ Бертенсон, В. Болгарские колонии Бердянского уезда, Таврической губернии. Записки императорского общества сельского хозяйства Южной России, № 7-8, Одесса, 1901, с. 46.

¹⁷ Греков, М. Цит. съч., с. 293.

¹⁸ ЦДА, ф. 250, оп. 1, а.е. 133, л. 4.

¹⁹ Димитров, Д. Из Бессарабии в Таврию. В: *Язык и литература*. Т. VI. Ленинград, 1930, с. 69-94.

²⁰ Хаджиниколова, Е. Цит. съч., с. 46.

няма единно мнение по въпроса за точния брой на новообразуваните селища. Още през 1867 г. българските преселници в Таврическа губерния започват да изграждат свои църкви и по подобие на Болградската гимназия – Централното българско училище с център в село Преслав (1874 г.). Но да не забравяме, че още през миналия век българите от Бесарабия и Таврия щедро са подпомагали както и образованието в поробеното отечество, така и хайдушките чети на Панайот Хитов, Филип Тотю, на Хаджи Димитър и Стефан Караджа, на Христо Ботев, Таню войвода... Достатъчно да се вгълбим в историята и ще се открият все нови и нови непроучени свидетелства, потвърждаващи за многото им дарения.

Както показват данните, отнасящи се за поминъка на българите в Таврия, огромна част от заселниците успяват да се адаптират към новите условия и да постигнат сравнително добро материално положение като свободни селяни и занаятчии. Затвореният живот, който водят в селата, помага за съхранението на българската им идентичност, на майчиния език, на българската народна култура и начин на живот. Десетилетия след заселването им в Южна Русия едва половината от мъжете усвояват официалния руски език говоримо и писмено. При жените този дял е доста по-нисък – едва една десета. Жените по принцип са носители и пазители на специфичната етническа култура и майчиния език. Те съвсем естествено и всекидневно ги предават на децата си и на подрастващите. Преобладаващата част от населението свято съхранява българщината и милее за поробената Майка Родина. Затова Руско-турската освободителна война през 1877–1878 г. и Освобождението на България са посрещнати с бурен възторг. Всеки, според възможностите си, дава мило и драго да я

подкрепи и се стреми да участва в извоюването на свободата от петвековния поробител.

Успешен финален акорд на опитите на таврийските българи да окажат подкрепа на своите сънародници от обявилата пълна независимост и въздигнала статута си на царство България става изпращането на болница (вж. Приложение 1) за ранени бойци в Балканската война. Идеята е възторжено посрещната от влиятелните славянофилски среди и интелигенцията в Русия.²¹ Възползвайки се от това, българската общност в Таврия бързо формира комитет по събиране на доброволни пожертвувания за организиране на болница с Владимир Гаевски, оглавяващ земската управа в гр. Бердянск. Скоро са били събрани 35 000 рубли от 29 български селища, както и от много частни дарители. А сред частните дарители и организатори трябва да се посочат имената на: Иван Матевски, Александър Анопов, д-р Илия Топалов, Александър Масловски (земския началник), Евдокия Анопова, Атанас Върбански (учител от с. Преслав, събирач на „Песните на бердянските българи“, гр. Ногайск), Тодор Ганев, Михаил Т. Греков, Захари Кочеров, Иван Калицев, Г. Вълчанов, Д. Шунтов, Т. Дуяловски и Н. Шаталинский.²²

Интересни сведения ми бяха споделени от изследователката Виолета Костова по време на Националната научна конференция „Докоснатия блян: 110 години от освобождението на Тракия“. Те са във вестник „Мир“ през 1913 г. Като цяло, публикуваният материал „Руската болница на Таврическо-Бер-

²¹ ЦДА, ф. 250, оп. 1, а.е. 133, л. 1-3; *Калоянов, В.* Българите в Таврия 1860 – 1939 г. Българската просвета през 20-те и 30-те години на XX век. София: Изд. „Софттрейд“, 2005, с. 32-33.

²² ЦДА, ф. 250, оп. 1, а.е. 133, л. 1-3.

дянский отряд в гр. Свилен” (Мустафа паша) допълва с някои неголеми разлики архивния материал и също представлява голям интерес за науката. В статията се пише, че „...целта на този комитет е била да се съберат волни помощи и изпрати един санитарен отряд в България. За тази цел земския началник от Бердянск е допринесъл немалко, като във всички подведомствени нему български села е направил събрания, на които е било взето решение всеки да се задължи и внесе своята лепта според земята, която владее”. Определено е било на всеки десетина т.е. десет декара земя по 20 копейки = 55 стотинки и по такъв начин за едно кратко време и то от 4-5 села само са събрани около 10 000 рубли, от концерти и лотария – 4 000 рубли. В самия Бердянск е организиран концерт и са били събрани повече от 2 000 рубли, с които 600 рубли са предоставени за българския комитет.²³ Негово Високопреосвященство Таврическо-Симферополският епископ отец Дмитрий, щедростта на когото трябва да служи за наизидание, а името да е незабравимо завинаги в сърцата на българското войнство – във връзка с това се констатира в статията, че е подарил сума от 1000 рубли = 2680 лева, а и още други щедри дарители, кой – 200 – 100 – 50 рубли, и фондът скоро нараснал до 25 000 рубли. Същевременно и Ялтинското женско дружество също е подпомогнало на комитета, като е дарило: ризи, гащи, фанели, чорапи, кърпи, халати, одеяла и пр.²⁴

За по-пълна представа за стойността на дарението ще посочим някои данни за тогавашните цени, споменавани от Михаил Греков, който отбелязва: „В това време прясно посолен черен хайвер в заводите на Бердянск, Ногайск се продаваше

по 30 копейки за фунт, а балък се продаваше по 10 копейки за фунт“.²⁵

На 6 декември 1912 г. окомплектованият със свой лекарствен фонд и инвентар болничен отряд, предвождан от старши лекаря д-р Илия Василиевич Топалов, пристига в прифронтния град Свиленград. Българин по кръв и чувства и главен организатор на отряда, хирург-лекар в градската болница на Бердянск.

Таврическо-Бердянската болница е устроена в новото здание на турското училище и построените до него дървени бараки за още 60 болни. Към нея има столова и кухня. След д-р Илия Топалов ръководството на болницата временно поема д-р Рожков, заместен от д-р Иван Добронравов, който е дотогава в руската санитарна мисия в Сърбия. За старша милосърдна сестра е назначена София Верещагина, с която са и Зафира Влахова (българка), Виктория Алексеева (с черногорско потекло), Вера Гусева и фелдшерката Берта Лютравлин (неразборчиво). Санитари-доброволци на отряда са българите Пантелеймон Чернокалски и Георги Митов (и двамата са от бердянски българи). Още на 24 декември 1912 г. се извърши водосвет с нужното молебствие по случай присъствието на персонала на болницата, командващия армията генерал Иванов, началник на щаба на армията полковник Жеков, началника на санитарната част полковник Мачев, на господа офицери на щаба на армията, лекарите и аптекарите при находящите се тук болници.

В списъка са обозначени и наименованията на селата: Цареводаровка (дн. с. Ботево), Строгановка, Райновка, Инзовка, Преслав, Бановка, Романовка (дн. с. Коларовка), Вячеславовка

²⁵ Греков, М. Цит. съч., с. 267-268.

²³ Мир, бр. 3872, 1 май 1913, с. 1.

²⁴ Пак там.

(дн. с. Вячеславка), Зеленовка, Гюневка, Мариина (дн. с. Мариновка), Андреевка (дн. с. Андровка), Софиевка, Петровка, Манойловка, Първо-Николаевка, Ановка, Втора-Николаевка, Диановка (дн. с. Лозоватка), Федоровка, Степановка, Богдановка, Троян, Гирсовка, Палаузовка, Радоловка и Надеждина. Сред селищата в това начинание особено се отличават селищата Преслав, Цареводаровка (дн. с. Ботево) и Романовка (дн. с. Коларовка), които събират 4000 рубли.

Още до вечерта през 1912 г. в болницата постъпват 15-20 души болни на лечение, а за 2-3 дни всички почти 62 легла са заети от болни офицери и войници от гарнизона. От 24 декември 1912 г. до 1 март 1913 г. в болницата на Таврическо-Бердянски отряд постъпват на лечение общо 205 човека, от които 12 души са офицери. Останалите са войници, от които 30 души са ранени, от тях 12 тежко и двадесет и шест сравнително леко; останалите 163 болни са от разни остри и леки заболявания. Изписани и евакуирани с подобрение и оздравяване са 143 души; намиращи се в болницата на лечение – 52 души; умрелите са двама души; освен това, болницата е оказала помощ на повече от 250 души приходящи болни войници, чиновници, граждани и селяни или всичко лекувани в болницата са 455 човека. Срещу този актив на отряда изразходвани суми са: подьомни пари и заплата на персонала = 6850 рубли за периода от 12 ноември 1912 г. до 12 март 1913 г. За инструменти, превързочни материали, медикаменти, различни прибори и помагала – 6000 рубли; за двумесечна издръжка на болницата са изразходвани около 4000 рубли. Но българското правителство след поемането ѝ я снабдява с мляко, месо, захар и въобще с всички необходими продукти, за които издръжката на болните да бъде осигурена дълготрайно.

Благородният жест на таврийските българи – да иницират създаването на Таврийска болница в Свиленград – е израз на съпричастността им към обявяването на Балканската война 1912 г., чиято цел е да освободи българите, населяващи европейските територии на Османската империя, от безправното им положение и посегателствата върху народността им принадлежност, честта и достойнството им. Мнозинството от тях продължавали да изпитват носталгия по Тракия и Странджа, където са останали бащините им огнища, и са искали да подпомогнат сънародниците им в техния стремеж към национално обединение и единение. Този забележителен акт красноречиво свидетелства не само за състоятелността на българската общност в Таврия, но преди всичко за високото ѝ национално самосъзнание и съпричастността на приазовските българи към съдбините на Родината Майка.

БИБЛИОГРАФИЯ

1. *Бертенсон, В.* Болгарские колонии Бердянского уезда, Таврической губернии. В: *Записки императорского общества сельского хозяйства Южной России*, № 7 – 8, 1901, Одесса, с. 46.
2. *Грек, И.* 1993. Преселването на българи от бесарабската част на Молдавското княжество в Приазовието (края на 50-те – началото на 60-те години на XX в.). В: *Българите в Северното Причерноморие*. Т. 2. Велико Търново, 1993, с. 132-133.
3. *Греков, М.* Как ние освобождавахме България. Т. 1. София: ОФ, 1990, с. 135.
4. *Державин, Н.* 1914. Болгарские колонии в России. В: *Сборник за народни умотворения и народопис*. БАН, кн. XXIX, София: с. 11.

5. *Дякович, В.* Българска Бесарабия. Историко-етнографически очерк със спомени за генерала Иван Колев. София: д-во „Радикал“, 1918, с. 78-79.

6. *Димитров, Д.* Из Бессарабии в Таврию. В: Язык и литература. Т. VI. Ленинград, 1930, с. 69-94.

7. *Калоянов, В.* 2005. Българите в Таврия 1860 – 1939 г. Българската просвета през 20-те и 30-те години на XX век. София: „Софттрейд“, с. 32-33.

8. Очерк города Мелитополя и его уезда в географическом отношении. (сост. П. К. Дзякович). Мелитополь: Таврида, 1990, с. 7, 9, 13, 25.

9. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Т. 41. Таврическая губерния. Санкт Петербург: Изд. Центрального статистического комитета Министерства Внутренних дел, 1904, с. 3-4.

10. Сборник постановлений Бердянского уездного земского собрания 1866 до 1908 г. Москва, 1910, с. 183-184.

11. Список населенных мест по сведениям 1864 г. Таврическая губерния. Санкт Петербург, 1865, с. 25-26.

12. *Хаджиниколова, Е.* Българските преселници в южните области на Русия 1856-1877. София: Наука и изкуство, 1987, с. 20, 28-29.

Архивни документи:

ЦДА – София, ф. 250, оп. 1, а.е. 133, л. 1-3.

ЦДА – София, ф. 250, оп. 1, а.е. 127, л. 4.

ЦДА – София, ф. 250, оп. 1, а.е. 133, л. 3.

Периодичен печат:

Мир, бр. 3872, 1 май 1913, с. 1.

TAVRIAN HOSPITAL IN SVILENGRAD

VLADIMIR KALOYANOV

Abstract: The article focuses on the committee created to collect voluntary funds as a private mission of our fellow Tavrian Bulgarians from the town of Berdyansk and the surrounding villages and the sending of a sanitary detachment to Bulgaria – the Tavrian-Berdyansk detachment in Svilengrad. The author examines the main events related to the organization of the hospital in Svilengrad during the Balkan War – help for the suffering blood brothers in the fight against the age-old tyrant. On the basis of archival materials, the solidarity of the Tavrian Bulgarians with the struggle of their compatriots for national unification is expressed.

Keywords: Bessarabia, Tavria, Tavrian Bulgarians, Berdyansk, Primorsk, Melitopol.

ПРИЛОЖЕНИЕ 1

Изпращане на Таврийска болница в Свиленград за ранени бойци в Балканската война 1912–1913 г., 20 февруари 1913 г.; разпределение за връчване на награди на лица и общини, които изнамират и отпускат средства във връзка с организираната в Бердянск Таврийска болница в Свиленград.

[illegible]

Во града Свиленов е планирано таврично-берднско палило, кајто се поставува во новото здание по турското училиште, заедно со сите дане и се поставуваат двете мадлене барака за кукли, барака за мачове и две барака за правителствени кукли.

Палилото е направено под бинарното в-берднско уредо, кајто со играње по таврично и со турски палило едн барднско масло а от таврично палило.

[illegible]

Ова изкривљеност на билансима да
сама билансанта е дана титанств на
№2 биланс, а сама има 32 рачени
биланс титанств пахисери на билансу
са сам биланс, сама са рачени.
Билансанта, ова сама средствата
скеранга за веоно и за издартна
на переканга а за дана на биланс,
в титанств титанств 1^а интересванга,
а титанств билансанта титанств
и спаданга са китанств, титанств закар веоно
и веоно титанств титанств, титанств
и издартна на биланс с веоно
за веоно.

110 ГОДИНИ ОТ ВТОРОТО БЪЛГАРСКО СЪЕДИНЕНИЕ. ГЕНОЦИДЪТ НАД БЪЛГАРИТЕ ПО ВРЕМЕ НА ПРЕГОВОРИТЕ В ЛОНДОН 1912-1913 Г.

ГЕОРГИ СТЕФАНОВ ИЛИЕВ¹

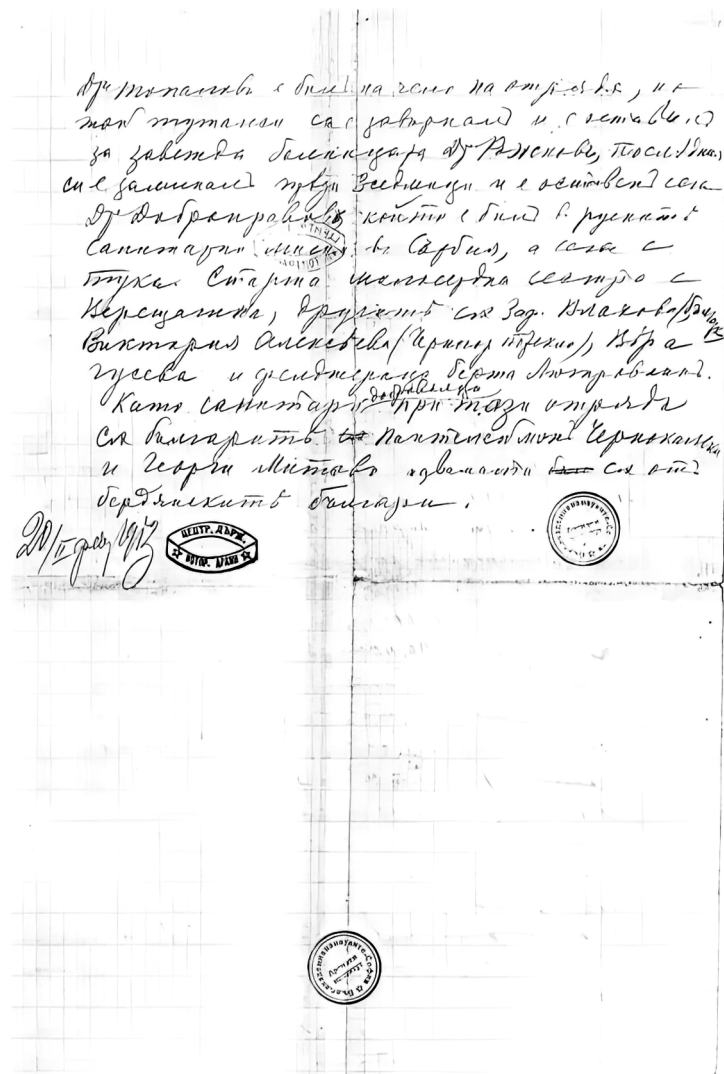
Резюме: По време на преговорите за мир в Лондон (1912–1913) се реализират първите етапи от престъплението геноцид над българите в Македония, което впоследствие води до геноцид над българите и в Източна Тракия. Това става възможно благодарение на отлагането на преговорите, поискани от Османската империя в края на октомври 1912.

Преговорите за мир в Лондон се оказват прикрита подготовка за извършване на престъплението геноцид над българите със задкулисното участие на цар Фердинанд и династиите на власт в Европа и света в навечерието на Първата световна война. По време на преговорите в Лондон се променя посоката на балканския съюз вместо срещу Османската империя, срещу България.

Ключови думи: Геноцид, Балкански войни, Лондонски мир, Българският геноцид, България

През 1911 г. България започва да изгражда съюз със Сърбия главно за освобождението на българите в Македония, Странджа, Тракия и Беломорието, т.е. за обединение на българите в етническите граници, установени от Българската Екзархия.

Към 1910 г. само в Македония има 1 132 основни и прогимназиални български училища, 9 гимназии, 1884 български учители, над 65 000 български ученици, 1139 действащи български църкви, 155 параклиса, 62 манастира, 1132 българ-

Източник: ЦДА-София, ф. 250, оп. 1, а.е. 133, л. 1-4.

¹ **Георги Илиев** – Хелзинкски наблюдател – България. E-mail: trakia1913@yahoo.com

ски свещеници, 7 български владици, 7 български епархии: Охрид, Скопие, Велес, Неврокоп, Битоля, Дебър и Струмица. В Тракия, макар и без официален берат, е учредена Одринската епархия, разделена на 12 духовни района, 11 от които се управляват от архиерейски наместници, а Одринският е под прякото ръководство на митрополията. В навечерието на Балканските войни (учебната 1909–1910 г.) в цялата Одринска епархия в 181 селища има 194 български училища с 294 преподаватели, в които постъпват около 12 хиляди ученици.

Близо 2 милиона българи от Македония и Тракия разчитат на помощ от България в продължение на десетилетия, от Берлинския конгрес до днес. Те, българите от и в Македония, Странджа и Родопите вдигат въстания с по 10-20 хиляди души. След масовите въстания продължават да действат чети и организирани дружини. Следват отделни убийства и покушения и масова емиграция в Америка, а Османската империя започва заселването на Македония с мюсюлмани, което води до отчаяние и анархия. България харчи десетки милиони за армията, изтощава страната, а не успява да помогне на своите братя българи, обречени от Берлинския конгрес да са отделени от родината си България и да страдат от своеволията на Османската империя.

На 17 май 1913 г. е подписан Лондонският мирен договор, с който се слага край на Балканска война след капитулацията на Турция в резултат на превземането на Одринската крепост от Българската армия на 26 март 1913 г. Османската империя отстъпва на държавите от Балканския съюз (България, Сърбия, Гърция и Черна гора) земите на запад от линията Енос – Мидия. Територията на България съгласно този договор дори е по-голяма от тази по Сан Стефанския мирен договор. За раз-

лика от Сан Стефанския мирен договор, Лондонският мирен договор не е прелиминарен, а е окончателен, т.е. не подлежи на утвърждаване и одобрение. Лондонският мирен договор е съгласуван с Великите сили и с воюващите страни. Най-голямо завоевание за обединение на етническите граници на България. Това става възможно благодарение на отлагането на преговорите, поискани от Османската империя в края на октомври 1912 г.

По време на преговорите за мир в Лондон започва геноцид над българите в Македония, последван от геноцид над българите в Източна Тракия.

Така, както след първото българско съединение, така и сега, въпреки, че е подписала съюз с България, Сърбия започва война с българите в окупираните от нея територии в Северна Македония. Първо, чрез насилствена асимилация, после, чрез прогонване на българите, отказали да станат сърби. Първо се гонят българските свещеници, учители, владици, кметове, първенци, като принудата стига до убийства. По-късно Сърбия сключва съюз с Гърция, Румъния и Черна гора срещу България, още преди да бъде подписан Лондонският мирен договор..

Между 29 октомври 1912 г. и привършването на преговорите в Лондон 17 май 1913 г. България изтегля от българските селища в Македония освободилото ги от османска власт Македоно-одринското опълчение, за да могат там да се настанят нови окупатори – сръбски и гръцки войски, които постепенно да започнат провокации, чрез прилагането на геноцидни практики над българското население в Македония и по този начин да предизвикат Втората балканска война. България вече не може да се пребори със световната антибългарска пропаганда

и срещу новия антибългарски съюз, към който са се присъединили Румъния, Черна гора, Турция, Сърбия и Гърция и се ползват от благословията на Великите сили..

Още през декември 1912 г. Сърбия и Гърция започват да прилагат практики на геноцид спрямо българите в Македония, отразени в множество официални писма:

Управляващият Солунската българска епархия архимандрит Евлогий отправя на 19 декември 1912 г. дълго писмо до македонския военен губернатор генерал Михаил Вълков относно “твърде предизвикателното поведение” на окупационната гръцка войска спрямо българското население. “Всекидневно получаваме известия за грабежи, арести и изтезаване на населението, които имат за цел главно да сломят у него българския дух и да го заставят да се прости със заветната мечта в някакво единение с целия български народ в Царството.”

Още през февруари 1913 г. в българския Министерски съвет постъпват петиции от Енидже-вардарско и Гумендженско, от Костурско, Кайлярско и Солунско: “В името на своите жертви ви молим да не позволите да се реже тялото ни, та да бъдете отговорни пред Историята и потомството! Гръцките власти надминаха турците. Затворите в Югозападна Македония са препълнени от страдалци включително свещеници и учители.”

Гръцкото правителство упорито отрича терора над българското население, на което българите от Солунско “протестират най-енергично против тази безсрамна и безподобна лъжа и просят застъпничество на представителите на цивилизована Европа”. Някои от обръщенията са преведени и разпространени сред европейската общественост. Именно липсата на

защита от прилаганите геноцидни практики над българите тогава се прилага 30 години по-късно като усвоена практика (да не кажа подобно на традиция), същият геноцид да сполети и евреите от същия район, като част от етническото прочистване на района първо от българи, после от арменци и накрая от евреи... Отричането на геноцида е последният етап от престъплението, както ще видим по-долу.

След като се възползва от значимата помощ на българските чети, сръбското Главно командване пристъпва към тяхното обезоръжаване и преследване.

Населението в Македония до 1913 г. е предимно българско, затова Сърбия и Гърция са против автономията, докато не приключат с асимилацията, прогонването и избиването на българите от Македония, прилагайки практики, присъщи на престъплението геноцид.

Сръбските и гръцките окупационни власти в Македония открито съветват, а в последствие насилствено принуждават българите да се отрекат от своето име и род. Явна етническа насилствена асимилация с геноцидни практики започват да се прилагат срещу българите от всички съседни на царство България страни. Войводите заклеват Фердинанд „да се застъпи със всички средства докрай, като се избегне каквото и да е разпокъсване на Македония.“

През февруари 1913 г. на път за Лондонската конференция Венизелос спира в София. Тук той се отказва от цяла Югоизточна Македония, включително и от градовете Драма, Кавала и Серес, но в замяна настоява за запазването на Солун. Членовете на българското правителство са на различно мнение по този въпрос и накрая отхвърлят предложението.

По време на преговорите за мир в Лондон Гърция сключва таен договор със Сърбия за военна подкрепа срещу България. Гърция също така обещава на Османската империя, че няма да реагира, ако си върне Одрин. Към съюза срещу България са привлечени също Румъния и Черна гора. Още на 3-ти март по Грегорианския календар 1913 г (18 февруари по Юлианския) германският пълномощен министър в София съобщава на Фердинанд за тайното споразумение на Сърбия с Гърция и Румъния против България, дори за отбранителен и нападателен съюз на Сърбия с Турция.

По тайно споразумение сръбските и гръцките окупационни власти в Македония дават 24 часа на българските чети да напуснат окупираните територии или ги очаква затвор и смъртно наказание на концентрационния лагер Трикери (първи по рода си в Европа). Обявените извън закона могат да бъдат разстреляни където и да ги намерят.

Докато траят преговорите в Лондон, съюзниците (сърби и гърци) възпрепятстват Николай II да се произнесе по „спорната зона“. От ноември 1912 г. до 17 май 1913 г. непрекъснато се увеличават провокациите, издевателствата и убийствата на българи от сърби, гърци и местни турци, получили гръцки военни униформи. Формира се нов общ съюз срещу България. Всички световни медии засилват кампанията си срещу България. Сърби и гърци преминават през първите етапи на геноцид над българите, като получават подкрепата на Румъния, Черна гора и Турция.

В това време всички велики сили предупреждават България, чрез разговори с посланиците ни в съответната държава, че още от октомври 1912 г. желаят искрено мир и се готвят да упражнят всичкото си влияние и авторитет за тази цел. Те ще

стоварят отговорността върху страната, “отказала се от примирителните начини на разрешение”.

На 10 май Ив. Ев. Гешов се оплаква горчиво на Теодоров: „С неотстъпчивостта си станахме причина да се сдружат нашите съюзници-съперници.“, и подава оставка.

Обобщените данни показват, че в Тракия и Македония над 1200 селища, населени предимно с българи, са унищожени чрез геноцидни практики.

Днес редица центрове за изучаване и проучване на престъплението ГЕНОЦИД издават десетки книги, сборници и енциклопедии. С проблематиката се занимават множество университети и организации на международно национално ниво по страните на света. Съвестта и паметта към жертвите задължава България да не изостава в тази наука.

Учените, които се занимават с тази проблематика, разглеждат Геноцида в 10 етапа: 1. Класифициране; 2. Символизиране; 3. Дискриминация; 4. Нечовечност; 5. Организиране; 6. Поляризиране; 7. Подготовка; 8. Преследване; 9. Изстребление; 10. Опровержения.

1. Класифициране. Всяка култура има свои особености, които разграничават хората на „ние и те“ или „нас и тях“ по етническа принадлежност, раса, религия или националност: немец и евреин, хуту и тутси, българин и турчин. Хората са разделени на „нас и тях“ („ние и те“). В Османската империя съжителстват 24 народности, всяка със своите различни характеристики.

2. Символизиране. Ние даваме имена или символи, за да категоризираме. През 1913 г. гърците в Дедеагач подигравателно подвикват на българите “Денехи калпак”, а на турците “чалми”. Хората са наричани „евреи“, „помаци“ или „цигани“

или са отличавани по цвят на кожа, носия или облекло и им се налагат символите на членове на групата. След блъфа Чаталджа, провалил възможността за край на войната, вече целият свят е настроен срещу българите.

3. Дискриминация. Доминиращата (окупационна) група (сърби и гърци) използва закони, обичаи и политическа власт, за да отрича правата на други групи. Безсилната група – в случая българите, не получават пълни граждански права в Македония, нито дори гражданство. Примерите включват Нюрнбергските закони от 1935 г. в нацистка Германия, които лишават евреите от тяхното германско гражданство, и забраняват наемането им от правителството и от университетите.

Със загравването на българските черкви от сърбите през есента на 1912 г. е поискано от свещениците не само да се обявят за „прави сърби“, но да се откажат публично от тогавашните български Екзарх Йосиф и Българска Екзархия и да преподават на сръбски език.

Докато се водят преговорите за мир в Лондон, на българските занаятчии и търговци е забранено да упражняват своите професии, ако не се признаят за сърби и не преименуват фирмите и фамилните си имена от български на сръбски.

Докато се водят преговорите за мир в Лондон, системно и последователно се унищожават или прогонват българските свещеници, учители, революционери и всички малко или много образовани хора.

Сръбските и гръцките закони в окупираните от тях македонски заеми, населени предимно от българи, включват:

- „Закон за преследване и изстребление на разбойничеството“, с който крал Петър заповядва на Военната диктатура в Македония да се изфабрикуват сърби.

- „Закон за преследване на бандитизма“, според който в окупираната от Гърция Беломорска Македония е позволено да живеят само елини и „българогласни елини“.

- „Наредби за обществената безопасност в новите сръбски земи“, Белград, 21 септември 1913 година на сръбски.

Масовите убийства и концлагери са „оправдани“ с извънредно законодателство. Гръцката войска и полиция получават извънредни права за преследването и прогонването на онези, които не се отрекат от българската си националност. При най-малката съпротива следва доживотно заточение по островите. Всеки отказал да се яви в полицейския участък в най-кратък срок бива убит „намясто“. За „комитаджиите“ се предвижда смъртно наказание и конфискация на имота с интерниране на техните семейства.... „Драконовският закон“ позволява широко тълкуване и жестоко прилагане срещу всеки, който не е от гръцки произход.

В Тракия на места Османската империя дава избор на българите, който приеме исляма да остане жив. На други места, като в с. Османли искат откуп от 70 лири за човешки живот, като щедро позволяват по-богатите да откупят живота на по-бедните.

Докато се водят преговорите за мир в Лондон, сръбските и гръцките окупатори в Македония закриват 641 български училища с 37 000 ученици, убиват, прогонват или принуждават да подпишат декларации, че са „прави сърби“, 1013 български учители, 833 български свещеници и обръщат в сръбски 761 български черкви.

Докато се водят преговорите за мир в Лондон, сърбите в Белград използват аграрния въпрос за влияние в „Южна Сърбия“. Чифлиците на бейовете биват защитени от окупаторите

срещу посегателства на българското население. Същевременно княз Александър, Н. Пашич и други политици си присвояват по няколко имена. Земя откупват само онези, които заявят, че стават сърби. Сръбското правителство не разрешава на прогонените българи да се върнат по родните места, а земите им обявява за “ненаселени и пустеещи”, подлежащи на бързо колонизиране от сърби “на извънредно ниски цени”.

4. Озверяване (или нечовечност). Една група отрича човечността на другата група. Членовете ѝ се приравняват с животни, насекоми или болести. Озверяването (дехуманизирането) преодолява естествената човешка съпротива срещу убийството. На този етап се използва пропагандиране на омраза в печата и по радиото, за да се клеветят жертвите на групата.

Генерал В. Дусманис, началник щаб на гръцката армия, се мъчи да прикрие завоевателните стремежи на гръцката буржоазия чрез расова дискриминация и с тази цел характеризира войната като освободителна, като дело на целия гръцки народ срещу негов вековен враг, който при това стоял много по-ниско от него в културно отношение.

Дипломатията на всички съседни на България държави обработва световното обществено мнение срещу българите.

В геноцидните общества липсва конституционна защита от оклеветяване (злословие) и те трябва да се разглеждат по-различно от демократичните общества.

5. Организиране. Геноцидът винаги е организирано престъпление, обикновено от държавата, често използват андарты, башибозук или други формирования, за да се осигури опровержение и избегне отговорност на държавата.

Докато се водят преговорите за мир в Лондон, сръбската окупационна власт в „Северна Македония“ или „Южна Сър-

бия“ създава „команди за кръщаване в сърбизъм“, състоящи се от свещеници, войници и четници. Те събират с припрени удари на барабаните българите на площада в кръг от насочени срещу тях заредени пушки. Следва реч с призив към „освободените“ да положат клетва за вярност като „верни поданици на крал Петър“, удостоверявана с целуване на Евангелие и кама. „Непослушните“ пребиват за назидание и се обявяват „по заповед за прави сърби“... Най-коравите „Бугараши“ убиват още същия ден.

Един войник арабин-католик е признал на Карнегиевата комисия през 1913 г., че по специална заповед трябвало най-напред да ограбят и изгорят имотите, след това да избият всички мъже, а след тях и жените. Що се касае лично до него, той изпълнявал точно заповедта на началството. Въз основа на притежаваните от нея сведения, Комисията е абсолютно уверена, че се касае за “съвършено изстребване на българското население от военните власти съгласно един систематично изпълнен план.” Истинските кланета започват, когато турската армия среща български селяни при тяхното бягство.

На 7 юли 1913 г. край граничното село Булгаркьой под командата на немски и турски офицери е събрано цялото мъжко население, включително свещеници и учители, да чуе словото на бея. Чува се залп от няколко картечници. После ранените са доубити с щикове, а трупове, събрани и залети с газ, биват запалени.

6. Поляризиране. Групи на омразата излъчват поляризираща пропаганда, целяща противопоставяне. В Сърбия вестниците през 1913 г. победно тръбят, че “с бугарашите е напълно свършено”! Екстремистите разделят групите. Групите, втъпяващи омраза, излъчват противопоставяща (поляризираща,

антагонистична) пропаганда. Законите могат да забранят смесени бракове или социално взаимодействие (като в Гърция, например, забраняват да се говори на български език в продължение на повече от половин век).

Гръцкият крал заблуждава света с неверни изявления, едновременно с ректора на атинския университет Теодор Заимис, който в една брошура от 1913 г.: „Atrocités bulgares en Macédoine (Faits et documents). Exposé soumis par le recteur des Universités d'Athènes aux recteurs des Universités d'Europe et d'Amérique“, повтаря хитруванията на своя крал и всички частично измислени или/и съвсем преувеличени обвинения против българската войска, които са черпени от гръцки източници и с които гръците наводняват европейския печат, докато в същото време България, обградена от неприятели и откъсната от света, не е в състояние да каже своята дума.

7. Подготовка. Жертвите са идентифицирани и отделени, изолирани на етническа или религиозна основа (идентичност). Изготвени са списъци на смъртта.

Закриването на българските училища във Вардарска Македония, докато вървят преговорите за мир в Лондон, е придружено с искането от учителите да подпишат декларации, че са „прави сърби“, в противен случай подлежат на незабавно прогонване.

Докато се водят преговорите за мир в Лондон, избраното управително тяло във Велес и българската местна власт в Охрид са отстранени силно от войводите на „Черната ръка“ и заменени с чиновници от Белград. По-късно българските първенци са публично обесени и оставени за назидание да висят с дни в центъра на Охрид.

В Македония гръците раздават оръжие и гръцки униформи в турските села за унищожаването и изгарянето на българските села, докато се водят преговорите за мир в Лондон (Карнегиева комисия).

В Тракия са нарочени българските селища (гръцките села в Тракия не са засегнати, те съдействат на Османските власти).

Числящите се към групите на жертвите са принудени да носят отличителни знаци. Тяхната собственост е отчуждена. (В Българския случай собствеността е национализирана, ограбена, опожарена, но не е компенсирана). Жертвите често са отделени в гета, депортирани в концентрационни лагери или прогонени в региони, където са обречени на глад (в горите или пустините, разказите на жертвите от българския геноцид избобляват от Малгара до Комотини). (Тук идва историята на оцелели от Булгаркьой деца и жени в Малоазийската част на Дарданелите, страданията им и депортациите до извозването им с кораби до Варна).

8. Преследване. Жертвите се идентифицират и отделят поради тяхната етническа или религиозна идентичност. Списъците на смъртните случаи са съставени. При спонсориран от държавата геноцид членовете на групи жертви могат да бъдат принудени да носят идентифициращи символи. Имуществото им често се конфискува. Понякога те дори са разделени на гета, депортирани в концентрационни лагери или затворени в засегнат от глад регион. Започват геноцидни кланета. Те са актове на геноцид, защото умишлено унищожават част от една група.

Докато се водят преговорите за мир в Лондон, на 9-ти май 1913 г. сърбите заграбват манастир „Св. Атанасий“, който до

тогава „като факел озарява Тиквешко, буди и крепи националното самосъзнание на българина в този край“. Игуменът и монасите са грубо изгонени от святата обител. В двора на манастира са запалени НА КЛАДА КНИГИТЕ НА ЦЕННАТА БИБЛИОТЕКА, включително и ръкописите на йеромонаха Кирил Пейчинов.

Докато се водят преговорите за мир в Лондон, окупационните сръбски и гръцки войски водят необявена война против беззащитното български население в Македония, „пълзят“ и в нейната действително освободена от българските ВМОРО чети част, като обкръжават, морят с глад или направо нападат малочислените български подразделения. Престрелките и сблъскванията зачестяват, докато българските 4 армии се бият за общото дело пред Чаталджа, Булаир и Одрин, в Македония се изгражда фронт срещу главната сила на съюза.

Докато се водят преговорите за мир в Лондон, на 20–24 февруари 1913 г. (5–9 март по Грегорианския календар) в района на градчето Нигрита (североизточно от Солун, до устието на Струма, южно от Серес) се водят боеве между български и гръцки части (по време на Първата балканска война и българите, и гърци претендират, че първи са завзели градчето и затова имат право да го владеят и занапред.)

Докато се водят преговорите за мир в Лондон, на 9 и 10 май 1913 г. при река Ангиста гръцката армия се сблъсква отново с българската. От българска страна жертвите наброяват 28 убити, 130 ранени и 10 безследно изчезнали, а от гръцка – 107 убити и 550 ранени. Докато българският министър-председател Иван Евст. Гешов научава от БТА за събитията, гръцкото правителство му връчва протестна нота и Гешов моли Главното командване да се спре всякакъв огън.

Оцелелите от апокалипсиса над 30 000 български бежанци край Дедеагач (дн. Александрополис) през август 1913 г. от селата Манастир, Сачанли, Голям, Малък Дервент, Башклисе, Доганхисар и др. първо получават обещания за защита от консулите на Великите сили в града, а после са предадени на своите палачи – турците, като роби за депортиране, изнасилване и ограбване пеша към Мала Азия.

9. Изстребление. Започва и бързо се превръща в масови убийства, правно наричано „геноцид.“ Убийците не считат своите жертви за хора. Когато са спонсорирани от държавата, въоръжените сили често си съдействат с милиции/башибозуци при извършването на убийствата. Понякога геноцидът се изразява в отмъстителни убийства по групи (в бълг. случаи села) една срещу друга, образуващи вид водовъртеж на двустранен геноцид (както в Бурунди). Време е да се признае, че международната отговорност за защита надхвърля тесните интереси на отделните национални държави.

Докато се водят преговорите за мир в Лондон, сръбските и гръцките окупационни власти си сътрудничат тясно в преследването на четите на ВМОРО, като си разменят взаимно поверителна информация и използват бившите турски пленници срещу българите.

10. Отричането е последният етап, който винаги следва геноцида. То е сред най-сигурните индикатори за допълнителни геноцидни кланета. Извършителите на геноцид копаят масови гробове, горят телата, опитват се да прикрият доказателствата и сплашат свидетелите. Извършителите отричат, че са извършили престъпления, и често обвиняват за случилото се самите жертви. (Избитото с картечен залп събрано мъжко население на с. Булгаркьой е залято с газ и изгорено).

Докато гърците опожаряват българските села около Солун, Серес, Пирин, докато сърбите бесят българските първенци, прогонват българските свещеници, кметове и население, турците избиват и опожаряват, изселват и ограбват, и представят пред дипломатите на великите сили преоблечени В ТУРСКИ ДРЕХИ български трупове, гръцките вестници се надпреварват да пишат за българските варварства. Особено ревностно клевети българите г-н Влахопулос, редактор на в. „Евгюс“, който се печата в Одрин, където през юни 1913 г. идват от Цариград и редакгорите на в. „Тахидромосъ“ и на в. „Неологос“. Те заснемат преоблечени в турски дрехи български трупове. След снимките извършилият по заповед преобличането за пред делегацията си признава, че труповете са българи, и има наглостта да поиска от бившия българския кмет пари за погребването им по български, християнски обичай.

Виновниците остават безнаказани, като Пол Пот или Иди Амин или Енвер бей, освен ако те не са заловени и предадени на трибунал, създаден за тях. Третият държавен съд в България търси виновниците за националните катастрофи в България, когато те са в съседните на България държави, а цар Фердинанд не е сред подсъдимите. Той барикадира двореца с картечници след Букурещкия договор.

През юли 1913 г. Румъния и Османската империя се присъединяват към сърби и гърци в етническото прочистване от българи на Македония и Тракия с подкрепата на династиите, управлявали тогава Великите сили и граничещите с България държави.

Следват прогонването на Малоазийските българи през 1914 г. и Арменския геноцид, Ужасите са последвани от ужасите на

Първата световна война, Войнишкото въстание, белия терор, множество преврати и въстания и Втората световна война. Гърция продължава да прилага геноцид спрямо българското население до 1952 г.

Постиженията на техническата революция, разгръщането на потенциала на масовите медии, навлизането на света в серия от задълбочаващи се конфликти в края на XIX и началото на XX век довеждат до нов етап на разрастване, масовизиране и институционализиране на пропагандата като основен инструмент за манипулация на общественото мнение. През втория етап на конференцията в Лондон българските делегати се борят не с представителите на противника (Османската империя), а с извъртащите представители на съюзниците (гърци, сърби, черногорци). След преодоляването на едно препятствие по пътя към мира те веднага издигат друго. Измислят се седем поправки на проекта „Грей“, макар посланическата конференция да отхвърля всяка промяна на текста.

Представители на Гърция и Сърбия преговарят в Цариград за привличането на Империята в противобългарската коалиция срещу възнаграждаване с Одринска Тракия.

Накрая България прибързва с подписването на Лондонския мир, за да спре или контрира вече започналата де факто от Гърция, след изброените по-горе сблъсъци, междусъюзническа война, от една страна, и непрекъснато увеличаващите се провокации и геноцидни практики от сърби и гърци.

На 23 май 1913 г. четниците на войводата Кръстьо Лазаров изпращат в София открития у убит сръбски офицер “Манифест” на крал Петър с непълнена дата за война срещу България редом със съюзническите армии на Черна Гора и Гърция, но правителството и Главното българско командване

изразяват съмнение в неговата автентичност.

Източна Тракия също е обезбългарена почти изцяло по време на и след Междусъюзническата война от 1913 г. При подписването на Цариградския мирен договор на 16 септември 1913 г. над 300 000 от коренните тракийски българи са били насилствено прогонени от родните им къщи, като 20% от тях са избити.

По свидетелства на други летописци в периода 1912–1925 г. около половин милион българи са убити и прогонени само от Тракия.

Българският геноцид е предопределен от Берлинския конгрес (1878 г.) и е легализиран с Ньойския договор (1919 г.). Българското население, останало извън пределите на България след 1913 г., е обречено на етническо прочистване. Населението на повече от 1200 български селища или над 2 милиона българи стават жертва на системен геноцид, прилаган спрямо българското население от турци, сърби, гърци и румънци, с подкрепата на династиите, управлявали Европа в началото на XX век, скрити зад израза „Великите сили“, и чрез техните масмедии през 1913 г.

Преговорите за мир в Лондон се оказват прикрита подготовка за извършване на престъплението геноцид над българите със задкулиското участие на цар Фердинанд и династиите на власт в Европа и света в навечерието на Първата световна война. По време на преговорите в Лондон се променя посоката на Балканския съюз вместо срещу Османската империя, срещу България.

Времето от 29 октомври/3 декември 1912 г. до 17 май или до 16 юни 1913 г. е загубено от България:

- в местене на войски от Македония до Чаталджа и Булаир и
- обратно местене на войски от Одринско до Македония и
- в безуспешни за България преговори, докато
- гърци и сърби водят успешна антибългарска пропаганда и
- успешни антибългарски съюзни преговори с всички съседни на България страни.

В същото време Гърция и Сърбия се окопават в Македония, като същевременно провеждат геноцид над българското население.

Днес науката за престъплението геноцид е извлякла редица общи закономерности при извършването на такова мащабно престъпление срещу човечеството:

- Нарезданията се дават от империята (или държавата, или от армията) като институция, която служи за инструмент на властта и действа в неин интерес.
- Жертвите, цивилните, мирните селяни и граждани не са в състояние да организират защита на своя живот, семейство и имот.
- Жестокостите са от мащаби, които сочат очертанията на добре организиран план за цялостно етническо изстребление на населението или на определена порядъчно голяма част от него, определени или самоопределили се като различна народност или социална група.
- Цели се трайна промяна на демографските характеристики и състав на определена географска територия.
- Всичко описано дотук става мигновено или в кратък времеви интервал.

Ето накратко някои от общите трудности при събирането и документирането на свидетелства за извършен геноцид:

- виновниците винаги вземат мерки да прикрият следите си;
- жертвите се страхуват или срамуват да дадат показания;
- много малко от оцелелите се съгласяват да дадат показания или имат възможност да дадат показания;
- животът на оцелелите всъщност се превръща в борба за оцеляване, в която много от тях загубват живота си, а останалите нямат нито време, нито средства да оставят писмени следи.

Освен тези причини, изброени от „науката за престъплението геноцид“, при българския геноцид:

- Имената на засегнатите от геноцида селища са се сменили.
- Днес селищата са разположени на територията на различни държави.
- Много от селищата вече не съществуват, защото са били заличени от геноцид.
- Вече няма живи свидетели.
- Календарът е променен година по-късно, така днес различните източници, в зависимост от това дали следват Григорианския или Юлианския календар, се разминават с 13/14 дни, когато говорят за едно и също събитие.
- Виновниците са се погрижили да заличат следите си.
- Липсва политическа воля или способност у потомците и управляващите
- Букурещкият договор и Цариградският договор или Османското споразумение узаконяват геноцида над българите заедно с Ньойския договор по-късно.
- Лавина от исторически катаклизми отклоняват вниманието от българския геноцид: Първата световна война и съюзът

на царство България с Османската империя, без връщането на границата Енос-Мидия; Ньойският договор; Втората световна война; тоталитарният режим в България след Втората световна война, който вместо да работи за признаване на геноцида, извършен над българите, проведе и завърши с „възродителен процес“ в България.

За съжаление, постиженията на изследователите на престъплението геноцид се използват много умело и злонамерено за провокиране и извършване на престъплението днес и в бъдеще. Целта е те да бъдат избличени на време.

БИБЛИОГРАФИЯ

1. *Бояджиев, Ст.* Македония под сръбско иго 1913-1941. София: Македония прес, 1996.
2. *Бояджиев, Ст.* 90 години погърчване на българите в Егейска Македония. София: Македония прес, без год.
3. *Бояджиев, Ст.* Македония и Македонския въпрос. Съществува ли македонска нация? София: Издателство ВМРО-СМД, 1991.
4. *Бурбурон, Р.* Български дневници. София: Colibri, 2007.
5. *Войников, Д. Г.* Българите в най-източната част на Балканския полуостров – Източна Тракия. София: Коралов и сие, 2002, 2009.
6. *Георгиев, В., Трифонов, Ст.* Гръцката и сръбската пропаганда в Македония в края на 19 век- началото на 20 век. София: Военно издателство, 1995.
7. *Гинчев, Г.* и др. Междусъюзническата война 1913 г. София: Държавно военно издателство, 1963.
8. *Григоров, К.* Сръбските жестокости в Македония (1912 – 1915) с 20 ликове към текста. Извлечение от книгата „Сръб-

ският режим и революционната борба в Македония“ от *К. Пърличев*, София, 1917. София: Анико, 2001.

9. *Дусманис, В.* Войната на съюзените Гърция, Сърбия и Черна гора против България в 1913 г. – Военно-исторически сборник, 1929 г., II, кн. 7-8.

10. История на България. Том 8. България 1903-1918. София: БАН, Институт по история, Изд. Гал-ИКО, 1999.

11. *Мадол, Х. Р.* Фердинанд – цар на българите, мечтата за Византия, една истина. София: Карина М, 1992.

12. *Марков, Г.* Българското крушение 1913, издателство „Захари Стоянов“, София, 2017.

13. *Милетич, Л.* Гръцкият жестокост в Македония прѣзъ гръцко-българската война. София: Държавна печатница, 1913.

14. *Минчев, Д., Билярски, Ц.* Из тайния архив на българския цар Фердинанд I. Документи за военната и политическата история. София: Военно издателство, 2001.

15. *Радев, С.* Това, което видях от Балканската война, конференцията в Букурещ и Букурещкият мир 1913 г. София: Изток-Запад, 2012.

16. *Тошев, А.* Сръбско-българската разпра. София: Придворна печатница, 1932.

17. *Трифонов, Ст.* Македония и Тракия в борба за свобода – края на 19 век-началото на 20 век. Нови документи. София: Издателство Македонски научен институт, 1995.

18. *Троцки, Л.* Балканите и Балканската война,. София: Изток Запад, 2015.

19. *Фичев, И.* Балканската война 1912 – 1913. Преживелици, бележки и документи. София, 1940.

20. *Цанев, Ст.* Български хроники. Том 3. Пловдив: Жанет 45, 2021.

21 *Шонов, Ам.* Дневник, дипломатически рапорти и писма. София: Македонски научен институт, 1995.

22. *Stanton, G. H.* Ten Stages of Genocide, Genocide Watch, 14 May 2020.

Интернет източници:

1. Български селища, заличени чрез геноцид - (23,06,2023) <https://www.google.com/maps/d/u/0/edit?mid=1UxBcQ6v-qqacEAv05pkq0XABWlMv1JXl&usp=sharing> – 23.06.2023.

2. Карнегиева фондация за международен мир. Доклад на Международната комисия за разследване причините и провеждането на Балканските войни. („Другите Балкански войни“ – Фондация „Карнеги“. Фондация „Свободна и демократична България“: София 1995) - <https://macedonia.kroraina.com/karnegi/index.html> - 22. 06. 2023.

3. Проклятието Сакс-Кобург-Гота – <https://www.anarchy.bg/articles/proklyatiето-saks-koburg-gota/> - 22.06.2023.

110 YEARS OF THE SECOND BULGARIAN UNIFICATION. THE GENOCIDE AGAINST THE BULGARIANS DURING THE LONDON NEGOTIATIONS 1912-1913.

GEORGI STEFANOV ILIEV

Abstract: The first stages of a genocide against the Bulgarians in Macedonia began during the peace negotiations in London (1912-1913), which led to a genocide against the Bulgarians in Eastern Thrace, too. This was made possible by the postponement of the negotiations requested by the Ottoman Empire at the end of October 1912.

The peace negotiations in London turned out to be covert preparations for committing the crime of genocide against the Bulgarians with

the behind-the-scenes participation of King Ferdinand and the world ruling dynasties in Europe, on the eve of the First World War. During the negotiations in London, the direction of the Balkan Union changed instead of against the Ottoman Empire, against Bulgaria, and Rumania joined the new alliance.

Keywords: genocide, Balkan wars, London Peace Treaty 1913, Bulgarian genocide, Bulgaria

ПОГЛЕД КЪМ УЧАСТИЕТО НА БЪЛГАРСКИТЕ ЖЕНИ В БАЛКАНСКИТЕ ВОЙНИ По повод на 90 години от създаване на Тракийския женски съюз

ИВАНКА МЕЧЕВА¹

Резюме: Настоящото проучване има за цел да посочи мястото и ролята на жените в Балканската война. Насоките, в които е търсено мястото на жените във войната, са следните: 1. Пряко участие във военните формирования и във военните действия; 2. Участие в санитарните служби и помощните дейности; 3. Приносът на жените в икономиката на България по време на войните; 4. Отразяване на войната в произведения на жени-интелектуалки. Уточнени са имената на жените, включени в Македоно-одринското опълчение, съставено от доброволците във войната. Посочена е ролята на царица Елеонора за създаване на дружество „Самаряни“, приносът на жените в санитарните служби и БЧК. Погледът към приноса на жените в икономиката на страната по време на войните в началото на 20-ти век доказва, че това е все още непроучена тема. Посочени са примери за произведения на жени, отразяващи в стихове, мемоари, романи войната и последиците от нея. Интересно би било издаването на сборник с погледа на жените към тези войни.

Ключови думи: Балкански войни, български жени, военни формирования, Македоно-одринско опълчение, санитарни служби, икономика, литература.

¹ **Иванка Мечева** – Съпредседател на Тракийския женски съюз към Съюза на тракийските дружества в България. E-mail: vbmk@abv.bg

ИЗЛОЖЕНИЕ

Българката никога не е била индиферентна към това, което се случва с народа и новата държава. Огромният принос на обикновената българска жена в нашата история е невидим: българката е тази, която е предавала идеята за свобода на своите деца, щото от тези деца да се извисят колоси като Ботев, Левски, Гоце Делчев, Георги Кондолов. Тя е и тази, която е шила знамената или с пушка в ръка е защитавала идеала за свобода.

Обявяването на Балканската война е посрещнато с всенароден възторг и подем. Жените на България са част от този подем. И ако за Илинденско-Преображенското въстание ние говорим за мястото и ролята във въстанието основно на жените от неосвободените земи, то участие в Балканската война имат жените от цяла България, начело с царица Елеонора.

Участието на жените в Балканската война е все още неизследван въпрос. Дори в обобщените статистики за войната жените не се споменават. Едно от направленията на работа на Тракийския женски съюз, който през тази година чества своята 90-та годишнина, е приносът на тракийките и българските жени в освободителните борби. Днес ще предложа поглед към участието на жените в Балканската война.

В какви насоки търсим мястото на жените във войната?

1. Пряко участие във военните формирования и във военните действия;
2. Участие в санитарните служби и помощните дейности;
3. Приносът на жените в икономиката на България по време на войните;
4. Отразяване на войната в произведения на жени интелектуалки.

1. ПРЯКО УЧАСТИЕ НА ЖЕНИТЕ ВЪВ ВОЕННИТЕ ФОРМИРОВАНИЯ И ВЪВ ВОЕННИТЕ ДЕЙСТВИЯ

Във връзка с годишнината на Балканската война ТЖС се зае да уточни броя и имената на жените, които са участвали във военните формирования. Всички жени, участвали във военните формирования, са доброволки, които са включени в Македоно-одринското опълчение (МОО). Това са жени от различни райони на България, прегърнали идеята за освобождение на Тракия и Македония. По-голямата част от тях са зачислени към Лазарета на Македоно-одринското опълчение, който е сформиран на 22 октомври 1912 г. и е разформиран на 1 октомври 1913 г.

Към Лазарета са зачислени следните жени:

1. **Донка Балтова**² от гр. Прилеп, с местоживееене в гр. София. За участието си във войната е наградена със Сребърен медал.
2. **Кица Генова**,³ фелдшер, от гр. Хасково. За участието си във войната е наградена с орден „За храброст“ IV степен.
3. **Донка Грозева**⁴ от с. Чаир, Горнооряховско, с местоживееене в гр. София.
4. **Мария Клинкова**⁵ от гр. Самоков, с местоживееене в гр. София.
5. **Райна Петрова**⁶ от гр. Лом.

² Македоно-одринското опълчение 1912–1913 г. Личен състав по документи на Дирекция „Централен военен архив“. Съставители Я. Александрова и др. С, 2006, с. 78.

³ Пак там, с. 142.

⁴ Пак там, с. 187.

⁵ Пак там, с. 150.

⁶ Пак там, с. 567.

6. **Мария Петрова**⁷ от гр. Дупница, с местоживее в гр. София.

Другите жени, участнички в Опълчението, са:

7. **Рума Делчева**⁸, войвода в Кукушката чета, единствена жена войвода в Македоно-одринското опълчение.

8. **Атанаска Кирева**,⁹ 8-ма Костурска дружина.

9. **Мария Колева**,¹⁰ медицинска сестра от гр. Хасково на 50 год. Зачислена в нестроева рота на 10-а Прилепска дружина, по-късно е преместена в 4-а Битолска дружина. За участието си във войната е награден с орден „За храброст“ IV степен и орден „Св.Александър“ VI степен. Когато се записва в опълчението и я питат защо иска да отиде на война на тази възраст, тя простичко отговаря: „И тримата ми сина са на война и аз като няма какво да правя вкъщи, та рекох и аз да се запиша“.

10. **Донка Ставрева Ушлинова**¹¹ от с. Смилево, Битолско. Зачислена във втора рота на 8-а Костурска дружина. През 1903 г. 18-годишната Донка участва в Илинденско-Преображенското въстание и получава прозвището Донка войвода. Сам войводата Славейко Арсов я провъзгласява за подвойвода. След обявяването на Балканската война тя и съпругът ѝ се записват като доброволци в Македоно-одринското опълчение във Втора рота на 8-а Костурска дружина. Храбрата българка изминава целия боен път на дружината, взема участие и в Междусъюзническата война. За участието си в двете Балкански войни е произведена в чин „ефрейтор“ и награден с

два ордена „За храброст“ – IV и III степен. Участва в Първата световна война. Във всяка война, в която участва, Ушлинова е награждавана. След Първата световна война тя става първата и единствена жена пълн кавалер на ордена „За храброст“.

11. **Йонка Маркова**¹² от с. Бойница, Видинско (1857–1921 г.). Тя е единствената жена, участничка в Опълчението на Шипка. След Освобождението на България Йонка се включва доброволно в Сръбско-българската, в Балканската, в Междусъюзническата и в Първата световна война. В Балканската война участва в битката за Одрин рамо до рамо със съпруга си. Тя е единствената жена, взела участие в пет войни. Наградена е с Георгиевския кръст от Руско-турската война, с орден „За храброст“ от Сръбско-българската война. В с.Бойница е открита паметна плоча на Йонка Маркова, нейното име носи и местната детска градина.

12. В рамките на проучването попаднах на сведения за **Екатерина Арnaudова**¹³ (1870–1958г.). Тази жена не фигурира в списъците на Македоно-одринското опълчение от Балканската война. По всяка вероятност в списъците съществуват известни пропуски. От 1895 г. тя е част от ВМОРО, участник в четата на Георги Златков (Маламата). Участва в Илинденско-Преображенското въстание. В Балканската война през 1912 г. е знаменоска на сформирания в София Неврокопска опълченска дружина, която по-късно е преименувана на Трета рота на Одринската опълченска дружина. Участва в освобождението на Неврокоп.

⁷ Пак там, с. 567.

⁸ Пак там, с. 203.

⁹ Пак там, с. 347.

¹⁰ Пак там, с.357

¹¹ Пак там, с. 634

¹²Туртуриков, Г., Т. Туртурикова. Юначните дъщери на българската бойна слава. Абагар, 2016, с. 216-219.

¹³ Панчелиев, А. Комитката от село Либяхово. Изд. Ирин-Пирин, 2008, с. 8.

2. УЧАСТИЕ НА ЖЕНИТЕ В САНИТАРНИТЕ СЛУЖБИ И ПОМОЩНИТЕ ДЕЙНОСТИ

Отчитайки участието на жените във войната и конкретно в това направление, не може да не поставим на първо място ролята на царица Елеонора. През 1910 г. тя създава дружество „Самарянка“, което е първата благотворителна структура (в нея не са само жени), с която предварително и целенасочено се ориентира обществената активност към широка хуманна дейност в мирно време и при евентуална война. През Балканската война санитарните служби са под ръководството на създадения БЧК, а дружество „Самаряни“ е основното доброволческо звено, с което БЧК работи. Царица Елеонора се превръща в организатор на жените доброволки в санитарните служби чрез дружество „Самаряни“. Самата тя облича униформа и отива на фронта, където работи като обикновена санитарка. Грижи се за ранените и болните от тиф и холера. По инициатива на царица Елеонора е ушито и дарено главното знаме на Македоно-одринското опълчение. По нейния пример много дами от т.н. висше общество също отиват на фронта. По-известни са доброволките интелектуалки и дамите от висшето общество като Елисавета Консулова – Вазова, Екатерина Каравелова, Анна Карима. Те организират събиране на доброволни помощи на бельо, постелъчен инвентар, превързочни материали, част от тях по желание отиват на фронта.

В началото на войната БЧК разполага само със 136 милосърдни сестри. За кратък срок чрез „Самаряни“ са подготвени още 1500 жени доброволки. Самарянките успешно са запълнили нуждата от медицински сестри и са обслужвали евакуационната служба, подкрепителните и превързочните пунктове и други помощни медицински заведения. По време на

войните всички самарянки всеотдайно се грижат за болните и ранени войници и офицери в българските болници и в чуждите санитарни мисии, в лазаретите в страната и разположените близо до бойната линия. Те отговарят за хигиената, участват в борбата с тиф и холера, дежурят в питателните пунктове на гарите. Сблъскват се с ужасите на войната, мнозина от тях заболяват или умират, но достойно изпълняват човешкия си дълг.

През 20-те години на миналия век ръководството на БЧК издирва 1289 жени, които са участвали във войните (Балканските войни и Първата световна война), за да ги награди. Списъците включват лични данни – адрес, дата на раждане, семейно положение.

Сред тях се откроява името на д-р Съба Асенова-Костова (1875–1958). Баща ѝ е брат на Хаджи Димитър. Участва и загива в Руско-турска война (1877–1878). Разказите за него и Хаджи Димитър оформят нейния светоглед. Съба, заедно с Мария Дайрова и Невена Азманова от Стара Загора, са първите жени, при това българки, които са приети и завършват медицина в Нанси, Франция през 1899 г.

Д-р Костова, заедно със съпруга си, също лекар, откриват частна семейна клиника. Двамата участват в подготовката на Илинденско-Преображенското въстание. В Стара Загора, център на подготовка на въстанието, д-р Костова помага при подготвянето и изпращането на чети за Македония и Одринско. Д-р Костова е куриер и касиер на четата на брат си, войводата Кръстьо Асенов, близък приятел и съратник на Гоце Делчев.

Д-р Костова създава дружество „Самарянка“ в Стара Загора през февруари 1912 г., което е едно от най-активните в страната. След обявяване на войната тя организира подготов-

ката на доброволки с определени медицински познания, тя лекува болни войници от фронта. Умира в Стара Загора през 1958 г.

3. ПРИНОС НА ЖЕНИТЕ ЗА РАЗВИТИЕ НА ИКОНОМИКАТА НА БЪЛГАРИЯ ПО ВРЕМЕ НА ВОЙНИТЕ

Обикновено ролята на жените в икономиката на страната по време на войните не се отчита. Но истината е, че без жените страната трудно би се справила икономически. След обявяване на Балканската война през 1912 г. са мобилизирани близо 599 х. души, а при Междусъюзническата война тази цифра нараства на 607 х. души. Реквизирано е голямо количество добитък и коли (каруци) за превоз. Това се отразява сериозно на основния отрасъл на икономиката – селското стопанство.

България не е била икономически подготвена за войната, а и нагласата е била, че всичко ще приключи за няколко месеца. На практика неблагоприятните икономически последици започват да се усещат през 1913 г., защото при обявяване на войната през 1912 г. реколтата вече е била прибрана. През 1913 г. засетите площи са само с 10% по-малко, като това е на фона на почти 600 хиляди липсващи мъже, които са двигателят на селското стопанство. И тези резултати са до голяма степен благодарение на жените. Жените са тези, които през войните обработват земята. В дребните, разпокъсани нивици жените са извършвали всички селскостопански дейности, много често те са се впрягали вместо добитъка, който отсъства, а деца-

та са държали ралото. В по-едрите стопанства отново наетите са били основно жени.¹⁴

Селското стопанство се е справило благодарение на труда на жените. В тази икономическа дейност, основна за държавата, е имало известен спад, но не е имало сериозни сътресения. В други икономически дейности много често жените са били назначавани на местата на липсващите мъже. Пример за това е гр. София. 230 метачи и 200 колари, които осигурявали почистването на столицата, са били мобилизирани. На техните места са назначени жени и благодарение на тях в града се е поддържала чистота.

За да не се преустанови производството във фабриките, където е било възможно, са назначавани жени.

По време на войната сериозни проблеми възникват в занаятчийството и в търговията на дребно. За съжаление, в тези направления жените не са могли да се включат и да предотвратят силния спад. Занаятчийството изисква висока квалификация по конкретния занаят, а търговията – познания, които не могат да се придобият от жените за няколко седмици.

От направения преглед може да се направи извод, че ролята на жените в икономиката на страната по време на войните е неизследвана тема. Няма статистически данни и проучвания по отрасли, които да очертават приноса на жените в тези тежки години.

¹⁴ *Беров, Л.* Икономиката на България през Балканската и Междусъюзническата война. – Исторически преглед, 1985, № 11; *Вачков, Д.* Българската икономика и войните на XX век. – В: Разум, 3-4, 2005, 179-202.

4. ОТРАЗЯВАНЕ НА ВОЙНАТА В ПРОИЗВЕДЕНИЯ НА ЖЕНИ – ИНТЕЛЕКТУАЛКИ

На пръв поглед отразяването на войната в различни художествени произведения трудно би могло да се приеме за участие във войната. Но на практика чрез отразяване в изкуството войната става по-видима и условията, в които са поставени бойците, стават по-реални.

След войните свои мемоари пишат Елисавета Консулова-Вазова, Султана Рачо Петрова, Рада Данева. Те представят един друг поглед към войната, различен от описание на бойни действия. Това е поглед житейски и войниците не са изпълнители на заповеди, а са човешки същества със своите емоции, тъги и болки. Подготовката на войната и самите военни действия в мемоарите се виждат от друг ъгъл, различен от този във военните отчети.

Писателки самарянки има в Ямбол, в Лозенград, в холерната болница в Чаталджа. Елисавета Консулова-Вазова описва впечатленията си от войната: „безпорядък, движение на обози, войници, ранени... работа мъчна, неблагодарна, нищо не е подготвено за война, никакъв материал, а при това ранени с хиляди“.

Рада Данева, чийто съпруг е депутат в Народното събрание, работи като сестра във втора етапна болница в Лозенград. В спомените си пише: „В коридорите лежат болни и ранени войници, натъпкани един до друг, без кревати, дори без сламеници, а навън пристигат волски коли с нови и нови страдалци“.

Освен чрез мемоари, войната се отразява и чрез различни произведения на писателки: Евгения Марс пише разкази за войната, на военна тематика е романът на Санда Йовчева „Ние – в дълбокия тил“. Екатерина Иванова, чийто съпруг проф.

Емануил Иванов е вуйчо на Алеко Константинов, публикува цикъл от стихотворения „Трепет и стон“ (1914), посветени на Балканската война.

Тези описания на войната са част от архивите на отделните жени. А би било интересно да се оформят мемоарите в едно общо издание, отразяващо женския поглед към Балканските войни.

Последният поглед към Балканската война е провокиран от произведение, което е създадено извън България. Това произведение е един от най-известните военни маршове в света – „Прощаването на славянката“. Написан е в гр. Тамбов през 1912 г. от Василий Агапкин,¹⁵ щабен тръбач на VII запасен кавалерийски полк. Поводът е впечатлението от събитията, свързани с Балканската война.

Описание на атмосферата в България след обявяване на Балканската война дава руският кореспондент Т. Олгенин (псевдоним на Антоан Олгински): „Аз видях и жени – майки и съпруги – които да изпращат своите синове и мъже с твърдостта и спокойствието на древните римлянки.“ Двадесет години след войната участник в нея споделя спомените си на страниците на списание „Нашата армия“ в броя от 3 октомври 1932 година: „Пред комисиите се тълпяха хора с уволнителни билети, без билети, служили, неслужили, здрави, болни, даже и жени... Да, казвам жени, защото при нас пристигна група селянци, водени от една ентусиазирана жена, послушница в манастир, която искаше, молеше, плачеше да бъде зачислена за санитарка на бойната линия...“ И нека всеки път, когато

¹⁵ Василий Иванович Агапкин: Биография, личен живот, работа. – <https://bgn.koshachek.com/articles/vasilij-ivanovich-agapkin-biografija-lichen-zhivot.html>

чуем „Прощаването на славянката“, да си спомним, че този марш е свързан с нашите баби и прабаби, с всички тези жени, които са били на фронта, обгрижвали са войниците, осигурявали са изхранването на войската и държавата, да си спомним за техния мълчалив подвиг и да им направим огромен поклон!

БИБЛИОГРАФИЯ

1. *Беров, Л.* Икономиката на България през Балканската и Междусъюзническата война. Исторически преглед, 1985, № 11.
2. *Вачков, Д.* Българската икономика и войните на XX век. – В: Разум, 3-4, 2005, 179-202.
3. *Димоларева, М.* Две жени от Тракия по време на Балканската война. – Сборник „Тракия“, том II, Тракийски научен институт – филиал Хасково, 2002, 64-68.
4. *Д-р Кръстева, Ст.* Българските писателки и Балканската война.
5. Македоно-одринското опълчение 1912-1913 г. Личен състав по документи на Дирекция „Централен военен архив“. Съставители Я. Александрова и др. С, 2006.
ISBN:10:954-9800-52-4; ISBN:13:978-954-9800-52-4
6. *Панчелиев, А.* Комитката от село Либяхово. Изд. Ирин-Пирин, 2008, ISBN 978-954-8505-54-3.
6. *Туртуриков, Г., Т. Туртурикова.* Юначните дъщери на българската бойна слава. Абагар, 2016. ISBN:9786191681761.
7. *Филипова, Л.* 125 години Червен кръст. Стара Загора, 2005, ISBN:978-954-305-233-2.

Интернет –източници:

1. Василий Иванович Агапкин: Биография, личен живот, работа. – <https://bgn.koshachek.com/articles/vasilij-ivanovich-agapkin-biografija-lichen-zhivot.html>
2. Спомен за Донка Комитката – единствената българка, сражавала се в три войни –
<https://impressio.dir.bg/izgubenata-balgariya/spomen-zadonka-komitkata-edinstvenata-balgarka-srazhavala-se-v-tri-voyni>
5. Райна Касабова – първата жена в света в боен полет –
<https://www.bgdn.es.bg/bulgaria/article/9183909>

A LOOK AT THE PARTICIPATION OF BULGARIAN WOMEN IN THE BALKAN WARS On the Occasion of the 90th Anniversary of the Thracian Women's Union

IVANKA MECHEVA

Abstract: The present study aims to explore the place and the participation of women in the Balkan war. The place of women in war is sought along the following lines: 1. Direct participation in the military formations and the military operations; 2. Participation in sanitary services and support activities; 3. The contribution of women to the Bulgarian economy during the war; 4. Reflection of the war in the works of female intellectuals. The names of women who took part in the Macedonian-Adrianopolitan Volunteer Corps are specified. The role of Queen Eleanor for establishing the Samaritan Society is presented as well as the contribution of women in the sanitary services and the Bulgarian Red Cross Organization. The survey of women's contributions to the country's economy during the wars of the early 20th century proves that this is still an unexplored topic. Examples are given of works by women reflecting in poems, memoirs, and novels the war and its aftermath. It

would be interesting to publish a collection of women's perspectives on these wars.

Keywords: Balkan wars, Bulgarian women, military formations, Macedonian- Adrianopolitan Volunteer Corps, sanitary services, economy, literature.

**ДИМИТЪР СТАМАТЕВ (ТЕРЗИЯТА) –
ПРЕДСЕДАТЕЛ НА РЕВОЛЮЦИОННИЯ
КОМИТЕТ (1901–1912),
МУХТАР И КМЕТ НА СЕЛО САЧАНЛИ**

ГЕОРГИ ЯНКОВ¹

„Ще измрем до един, но няма да се предадем!“

Димитър Стаматов (Терзията)

Резюме: Димитър Стаматов – Терзията, е виден деец на националноосвободителното движение на българите от Западна (Беломорска) Тракия. Председател на революционния комитет (1901–1912 г.) в голямото село Сачанли, наброяващо над 400 къщи и 2200 жители. По време на неговото председателство в революционната организация са привлечени почти цялото мъжко население над 18 години. През 1905 г. е осъден от османските власти на 101 години затвор. След Хуриета (1908 г.) е освободен. През същата година е избран за мухтар, а през 1912–1913 г. е кмет на Сачанли. Ръководител на отбраната срещу башибозушките нападения през 1913 г., превръщайки селото в истинска крепост. На предложенията за капитулация дава гордия отговор: „Ще измрем до един, но няма да се предадем“.

Ключови думи: Западна (Беломорска) Тракия, Димитър Стаматов – Терзията, кмет, революционен комитет, Сачанли.

¹ **Проф. д-р Георги Янков** – заслужил професор (professor emeritus) на Университета за национално и световно стопанство – София, основател и дългогодишен ръководител на катедра "Политология" и директор на Научноизследователския център за политологични изследвания към УНСС. Член на Върховния комитет на Съюза на тракийските дружества в България. E-mail: g_jankov@yahoo.com

Настоящата статия е повлияна от собствената ми идентичност на учен и потомък на тракийските българи от село Сачанли, Беломорска Тракия. За селото Петко Рачов Славейков пише: „Съчанли наравно с Мароня“.

Тракийските българи и в частност сачанлийци дължат много на Димитър Стама-тев (Терзията) – дългогодишен председател на революционния комитет (1901–1912), мухтар, а след това кмет на Сачанли и организатор на героичната съпротива на селата Сачанли и Манастир срещу башибозушките нападения през 1913 г., организирани от т.нар. Гюмюрджинска автономна република.

Димитър Стаматов е вуйчо на майка ми, която в спомените си говореше с голям респект за него. Моят дядо по майчина линия Митрю Стоянов е бил женен за сестрата на Димитър Стаматов – Елена Стаматева, моята баба. Според сведения на майка ми Димитър Стаматов е учил известно време в Одрин. От запазените писма на Димитър Стаматов – негова кореспонденция с войводите Димитър Маджаров и Руси Славов, както и с кметовете на съседните села Манастир и Доганхисар – личи, че е бил образован за времето си българин, с високо чувство за **„народност и братство“**, както той сам пише в едно от писмата си (*„в такова време се узнава и народността, и братството“*).² Според войводата Маджаров: *„Кметът на селото Митрю Терзията правеше особено силно впечатление с ума си. До тогава такъв умен човек от с. Съчанли не бях виждал.“*³

² Милетич, Л. Разорението на тракийските българи през 1913 г. С., 1918, фототипно изд., 1989, с. 81.

³ Михайлова, М. Откровение на Войводата. В: Бакарджиев, К., М. Бакарджиева, Доганхисар-Градец. Защита и разгром, Хасково, 1992, с. 22.

Подготовката за създаване на революционен комитет в Сачанли започва през есента на 1897 г. от Чавдар Чавдаров, представител на дружество „Странджа“ в Тракия, който посещава Сачанли и посвещава в революционното движение свещеника Илия Ангелов, учителя Васил Карастамов и др.⁴ На следващата 1898 г. главният учител в Гюмюрджина Антон К. Арнаудов от Одрин – член на Окръжния комитет на ВМО-РО, основава революционен комитет в Сачанли. В него влизат свещеник Илия Ангелов, Вълко Чорбаджи и др.⁵ През 1900 г. Сачанли е посетено от Вл. Бочуков (от Райково, Смолянско), който остава *„с много добро впечатление за смелостта и родолюбието на съчанлийци“*.⁶

Революционната организация в Сачанли се превръща в една от най-големите и активно действащи в Западна Тракия след август 1901 г., когато е избран нов Революционен комитет с председател Димитър Стаматов (Терзията), бележит тракийски деец. Ето и подробности за самия избор. На 1 август 1901 г. в Сачанли пристига четата на войводата Марин Д. Чолаков (с псевдоним „Стефан“) с 10 души четници, между които и Хр. Караманджуков. На 3 август 1901 г., вечерта в местността Ръждавец в сачанлийския балкан се състояло организационно събрание, на което по сведения на Димитър Славков *„присъствали по-първите хора от селото“*. Всички участници в събранието положили клетва, след което избрали революционен комитет в състав: Димитър Стаматов (Терзи-

⁴ Орманджиев, И. Приноси към историята на МОР движение в Тракия, том VII, Спомени на Чавдар Чавдаров и Антон Арнаудов, С., 1957 (Ръкопис в ТНИ).

⁵ Пак там.

⁶ Караманджуков, Х. Западнотракийските българи в своето културно-историческо минало, книга I, С., 1934, с. 212.

ята) – председател, Васил Алексиев – секретар, Станко Алексиев – касиер, и членове – свещеник Илия Ангелов, Анастас Мехтерев и Станко Т. Саров. За организатор бил избран Димитър Славков, а за куриер – Недьо Мавродиев. Определен бил и членски внос от 1 до 5 гроша, в зависимост от имотното състояние.⁷

През периода 1901–1903 г. Сачанлийският революционен комитет (под ръководството на Димитър Стаматов) изиграва важна роля за изграждането на нелегални канали в Западна Тракия за преминаване на революционни дейци в Османската империя.⁸ Сачанли се явява своеобразна „входна врата“ на организацията за Гюмюрджинския район: „Оттук минавали на отиване и връщане всички нелегални дейци на организацията за Гюмюрджинското поле, където имало 30 български села, във всяко от които, без изключение, били изградени революционни селски комитети“.⁹

Още през декември 1901 г. Сачанли е посетено от организатора на Чепеларския пункт¹⁰ – Марин Чолаков (родом от Мом-

⁷ Славков, И., Б. Димитрова. Сачанли. Историческо и етнографско проучване. Изд. на ОФ, С., 1989, с. 83; Караманджуков, Х. Западнотракийските българи, с. 199.

⁸ Подробно за организирането на нелегални канали за преминаване в Беломорска Тракия В.: Караманджуков, Х. Цит. съч., с. 212–223; Славков, И., Б. Димитрова. Цит. съч., с. 85–87 и др.

⁹ Славков, И., Б. Димитрова. Цит. съч., с. 87.

¹⁰ Чепеларският пункт е създаден от Върховния македоно-одрински комитет (ВМОК) по времето на Борис Сарафов. Според Хр. Караманджуков: „В живота на освободителното движение в Западна Тракия, най-вече за Средна Родопа и Беломорието – Гюмюрджинско и Ксантийско, има особено значение Чепеларският пункт, организиран на много широки начала и при много сгодни условия.“ (Караманджуков, Х. Западнотракийските българи, с. 46).

чиловци, Смолянско) и Хр. Караманджуков, които предприемат обиколка на местните комитети в Гюмюрджинско. През април 1902 г. в селото пристига войводата Марин Чолаков и Стефан Чакъров със задача да засилят дейността на местните комитети и да създадат канал за преминаване в България през селата Сачанли – Манастир – Попско (Ивайловградско) за Харманли и Хасково.¹¹ През август 1902 г. в Сачанли идва Вълчо Антонов – Сеченката, който по предложение на Гоце Делчев на Пловдивския конгрес на ВМОРО (от 13 до 15 април 1902 г.) е определен за ръководител („ревизор-инспектор“) на организацията за Западна Тракия. Константин (с псевдоним Вълчо) Антонов – Сеченката, е родом от Стара Загора. Според Хр. Караманджуков по природа бил здрав и физически издръжлив, притежавал извънредни духовни качества – силен ум, голяма интелигентност, енергия и смелост.¹² Вълчо Антонов инспектира комитетите в Беломорска Тракия. В Сачанли престоява пет дни. Между двамата революционни дейатели Димитър Стаматов и Вълчо Антонов се установили тесни взаимоотношения.

По време на Преображенското въстание в Дедеагачко-Гюмюрджинския въстанически район, съгласно Решенията на конгреса в „Петрова нива“ (28 юни – 1 юли 1903 г.), трябвало да се провеждат четнически действия и саботажни акции по жп линията Одрин-Дедеагач-Гюмюрджина-Солун, за да се попречи на придвижването на османските войски. В една от саботажните акции на 6 август 1903 г. на жп линията в землището на Чобанкьой (Дедеагачко) взема участие Митро

¹¹ Пак там, с. 212–213.

¹² Пак там, с. 64.

Николов Георгиев от Сачанли, който бил арестуван, но поради липса на доказателства е освободен.¹³

След Преображенското въстание революционните комитети в Западна Тракия се запазват. Нещо повече, през периода 1904–1905 г. революционният комитет в Сачанли придобива масов характер от гледна точка на своята численост. Тя нараства особено през есента на 1904 г., когато в Сачанли пристига известният тракийски войвода Таньо Николов (1873–1947) с дружина от 25 души. Четата била изпратена в Гюмюрджинския район от Борис Сарафов, без знанието на Одринския революционен комитет и задграничното представителство на ВМРО. Близо един месец пребивава в самото Сачанли. Четниците били настанени по къщите, прехраната се осигурявала от сачанлийци. Населението на Сачанли било дискретно (не е известно да е имало предателство по отношение на четите от жител на селото). Революционната работа се вършела безко-ристно и с високо чувство за патриотичен дълг от мъже, жени и деца. Самата чета през есента на 1904 г. нараства на 45 души – в нея се включват десетки сачанлийци. В същото време, по сведения на Илия Славков, *„почти цялото мъжко население над 18 години било включено в редовете на организацията“*.¹⁴

През есента на 1904 г. в южната част на Беломорска Тракия, на юг от линията Гюмюрджина-Дедеагач, в селата Хаджилар, Кушланли и др., действа една друга чета – тази на Христо Арнаудов.

По отношение дейността на двете чети било извършено предателство. На 26 декември 1904 г. вечерта в с. Мерхамли

(Ференско) в къщата, където е четата на Таню Николов, ношува четникът Янко Иванов (от с. Искрец, Софийско). Той хвърля бомба в огнището и откъква чантата на войводата, която предава на турските власти. По щастлива случайност има само един ранен (войводата), но документи за комитетската мрежа попадат в турските власти. За това събитие Т. Николов ще напише в своята *„Животописна бележка“*: *„съдбоносен ден 26.XII.1904 г. в с. Мерхамлий“*.

След предателството на Янко Иванов (известно като „Мерхамлийската афера“) войводата Т. Николов изпраща куриер до войводата Христо Арнаудов да се изтегли от южните села на Гюмюрджинския район. Двете чети се събрали в Сачанли и на 4 януари 1905 г., заминали за с. Манастир, откъдето възнамерявали да се изтеглят в България. С тях заминал и ръководителят на революционната организация Димитър Стаматов (Терзията). Междувременно Вълчо Куманов от с. Манастир издава на властите бивака на двете чети. На 5 януари 1904 г. турски войски обграждат двете чети в м. „Крушата“ в Манастирското землище. Ето какво пише в своите спомени Стойко Запартов, участник в сражението: *„Почна се ужасен бой. Таню Николов пое и на двете чети командата и на първо време уби буризанина (тръбача)... С втория изстрел повали главният командир на войниците. Бяхме цял ден обкръжени и надвечер разбихме обръча и излязохме от тази атака с един четник ранен.“*¹⁵ В сражението в м. „Крушата“ вземат участие 7 сачанлийци, двама от тях (Аврам Ешев и Дялко Сулиев) заминават с четите за България, други петима (Димитър Ста-

¹³ Славков, И., Б. Димитрова. Цит. съч., с. 86.

¹⁴ Пак там, с. 88.

¹⁵ Държавен архив – Хасково, ф. 656к, оп. 2, а.е. 86, л. 4-5.

матов (Терзията), Димитър Славков, Стоян Лушнарев, Митрю Качулев и Славко Матушев) се завръщат в селото.¹⁶

След двете издайнически афери и сражението в м. „Крушата“ българското християнско население в Гюмюрджинско е подложено на репресии и арести. Около 218 души били арестувани и изпратени в Одринския затвор.¹⁷

През януари 1905 г. Одринският военен съд осъжда Димитър Стаматов и редица дейци на революционния комитет в Сачанли – свещеник Илия Ангелов Бакарджиев, Насташ Мехтерев, Петко Стамболията, Станко Алексиев и Митрю Стоянов. В продължение на повече от две години Димитър Стаматов се укрива. За този период от живота на Димитър Стаматов – Терзията, намираме сведения в един документ от Архивния фонд на Българската екзархия (съхраняван в ЦДА) озаглавен *„Вянчела въ енорията на свещеникъ... с. Сачанлъ, коаза Гюмюрджинска, епархия Одринска, вилътъ Одрински“*, представляващ списък на населението на селото за 1906–1907 г.. В документа се съдържат следните сведения:

„Митрю-терзия 35, гр., бежанец; Мария-съпруга 29;

Наста – сестра 25;

Син – Иван – 1;

Дъщери: Елена – 9, гр., Василке – 7, Мария – 5.,¹⁸

В документа Стаматов е записан като „бежанец“. Именно през периода 1906–1907 г. той се укрива от османските власти в сачанлийските балкани. Освен това в документа се дават сведения, че той е грамотен и е на 35 години (на тази основа

¹⁶ Славков, И., Б. Димитрова. Цит. съч., с. 89.

¹⁷ НБКМ, ф. 14.

¹⁸ Митринов, Г. Списък на населението на с. Сачанли, Гюмюрджинско по данни от 1906–1907 г. Известия на ТНИ, книга шестнадесета, С., 2018, с. 392.

може да се предположи, че е роден 1871 или 1872 г.). Между впрочем, в документа се съдържат и сведения за семействата на моите дядовци – Янко Петков и Митрю Стоянов.

Но да се върнем на патилата на Димитър Стаматов – Терзията. След заплахата на турските власти, че ще бъдат унищожени пет от най-близките роднински семейства, се предава през 1907 г. По устни сведения на майка ми Чана Митрева Недева-Янкова, нейният вуйчо Димитър Стаматов (Терзията) се е предал на турските власти в лицето на един офицер от Гюмюрджина – Хасан Чауш, негов познат. Това е станало извън селото на място, което е било уговорено предварително, след което е изпратен в Одринския затвор да излежава присъдата си.

Дейците на революционния комитет на Сачанли са осъдени на по сто и една години затвор. Дядо ми Митрю Стоянов Карастоянов, който бил член на революционния комитет (куриер на комитета и четите), успява да се освободи от Одринския затвор след три месеца. По спомени на майка ми едно от обвиненията срещу него било, че по време на неговата сватба през есента на 1904 г., когато извеждали булката Елена Стаматева, четници (най-вероятно от четата на Таню войвода) *„не се стърпяли“* и започнали да стрелят. По това време в долната махала на селото се случили двама турци, които наброили стотици изстрели. На въпроса кой е стрелял, Митрю Стоянов отговорил: *„Аз бях младоженец, бях зет, на тази сватба, нищо не съм видял“*. Но за освобождаването му определена роля изиграло застъпничеството на приятели турци и даването на рушвети (рушветчийството е било *„слабо място“* на турските власти). От Одринския затвор излиза жив, но по-късно – през 1922 г., гръцките окупационни власти го хвърлят в страшния

зандан „Едди кулле“ (Седемте кули) в Солун, където намира смъртта си. По спомените на стари сачанлийци той е бил висок, мъжествен и безстрашен човек (за неговото безстрашие се разказват легенди). Неслучайно е бил един от най-близките сподвижници на Димитър Стаматов и негов зет.

Самият Димитър Стаматов и останалите осъдени членове на революционния комитет са амнистирани и освободени след Хуриета (преврата на младотурците на 10 юни 1908 г.). **Димитър Стаматов е избран за мухтар (кметски наместник) на Сачанли.** Мухтаринът на селото е изборно лице. Заедно с него се избират и 12 души съветници (ази). Азите се наричат още оникилието (12-те души).

По време на Балканската война на 11 ноември 1912 г. кметският наместник Димитър Стаматов, съветниците и сачанлийци посрещат с хляб и сол на хорището дружината на капитан Зографски (вж. Заповед № 24 на генерал-майор Генов, началник на Кърджалийския отряд).¹⁹ По спомените на Владимир Робев (адютант на дружината): *„Посрещането станало с гайди, момите пеели, жените плачели от радост“*. За първи път в Сачанли се издига българското трицветно национално знаме.

Но радостта от освобождението на Сачанли продължава само няколко месеца. Наближава съдбоносната и трагична за българите от Беломорска Тракия 1913 г. От тези години е запазена единствената снимка на Димитър Стаматов (Терзията). Но и тя дава добра представа за външността му: човек личен и представителен, поглед строг, проникателен, мустаци – „панайотхитовски“. На снимката, която помещаваме в статията, председателят на революционния комитет Стама-

тев е в пълно бойно снаряжение – с пушка маузер „при нозе“, сабя, револвер в пояса, патрондаши, паласки... Именно такъв човек е могъл да ръководи героичната отбрана на сачанлийци срещу гюмюрджинските турски автономисти през 1913 г.

На 16 юни 1913 г. България, по вина главно на цар Фердинанд I, се вплита във война с доскорошните си съюзници – Сърбия и Гърция. Започва втората Балканска война – Междусъюзническата. Румъния се възползва коварно от ситуацията и на 27 юни 1913 г. удря в гръб България. Без да срещнат съпротива към средата на юли румънските войски стигат до Саранци и Пирдоп (на 30 км от София). **Три дни след нахлуването на Румъния – на 30 юни 1913 г., турските войски, нарушавайки Лондонския мирен договор и без да обявяват война, пресичат линията Мидия-Енос. Тяхното нахлуване било улеснено от факта, че българските войски са се оттеглили от Одринска Тракия. Започва турската реокупация на Източна (Одринска) Тракия и нейното обезбългаряване (етническо прочистване).**

След реокупацията на Източна (Одринска) Тракия турските войски се подготвят за нахлуване в Западна (Беломорска) Тракия, въпреки заявлението на Високата порта, че интересите на Турция не отиват по-далеч от Марица. Някои части завземат Софлу, Димотика и Свиленград *„по стратегически съображения“*, с цел да осигурели Одрин от евентуално нападение на българската армия.²⁰

След завладяването на Димотика от турската кавалерия на 9 юли 1913 г. полк. Карджиев, комендант на българските войски в Беломорска Тракия, дава заповед за оттеглянето на

¹⁹ *Дървингов, П.* История на Македонското опълчение, т. I, С., 1919, с. 266.

²⁰ *Трифонов, С.* Тракия. Административна уредба, политически и стопански живот 1912–1915. С., 1992, с. 61.

военните части. На 12 юли 1913 г. 7-ма погранична дружина и опълчение се оттеглят към Маказа. Това „*прибързано отстъпление*“ (Л. Милетич) оставя българското население без защита пред надигащата се опасност от страна на турските реокупационни войски и башибозук. Още на другия ден след оттеглянето на българските войски, на 13 юли в 12:00 ч. турците в Гюмюрджина и полето (предварително организирани) започват да се бунтуват.

Още преди оттеглянето на българските войски кметът на с. Сачанли Димитър Стаматов (Терзията) получава писмо от поручик Константинов, завеждащ военното разузнаване в Гюмюрджинския район. В него се съобщава населението на селото да се изтегли незабавно в старите граници на Отееството – майка България. Това предупреждение свидетелства, че българското военно разузнаване е имало някакви сведения за готвения погром върху западнотракийските българи.

На 10 юли 1913 г. в Сачанли се провежда общоселско събрание, продължило цяла нощ. По въпроса за изселването селяните се разделят на две. В крайна сметка се взема решение селото да не се изселва и да се започне организация за самозащита. Съдействие за организирането на отбраната оказват двамата забележителни тракийски войводи Руси Славов (Русьо войвода) и Димитър Маджаров („*скромният, но инак велик патриот Маджаров*“ – по думите на проф. Любомир Милетич).

Създаден е комитет, който да организира и ръководи отбраната на селото, начело с кмета Димитър Стаматов (Терзията). **Първата задача на комитета е да установи, че селото разполага с 200 броя оръжия – мартини, маузери, тюфеци, чифтега, алтъпатлаци-карадаг (черногорски) и с около**

250 души мъже между 18 и 35 години, годни да носят оръжия. Броят на мъжете в тези възрастови граници бил по-голям, но през април 1913 г. са мобилизирани в българската войска 60 души. След което се пристъпва към създаването на постоянни отбранителни постове, които обграждали в обръч селото, превръщайки го в своеобразна крепост.

Били изградени 10 постоянни отбранителни пункта в следните местности: „Чучура“ (на около 5 км от селото в югозападна посока), „Исоката църква“ (на 5 км западно), „Попова чука“ (на 5 км северозападно), „Манастирски път“ (на 5 км северно), „Билата“ (2-3 км северно), „Конгила“ (на около 5 км североизточно), „Пучилев Камен“ (на 2-3 км в южна посока), „Мечова дупка“ (на 2-3 км от селото също в южна посока), „Миндалски рид“ (на 3-4 км в южна посока), „Грозево Бръдце“ (на около 5 км южно от селото). На някои от постове били изкопани окопи. Изградена била надеждна и дискретна куриерска служба за връзка с войводите Димитър Маджаров и Руси Славов, както и с кметовете на следните села Манастир и Доганхисар.

През втората половина на юли 1913 г. отбраната на Сачанли в общи линии била изградена. Самочувствието на защитниците било високо, никой не мислел, че сачанлийци могат да бъдат победени и изгонени от родното място. Населението на околните села наричали Сачанли „Малка България“.²¹

Опасността за българското християнско население се е приближавала с бързи крачки след провъзгласяването на т. нар. Гюмюрджинска автономия.

По отношение на Западна (Беломорска) Тракия младо-

²¹ ТНИ – архив за с. Сачанли, спомени на Мария Попилиева Славкова.

турското националистическо правителство в Цариград използва за реализирането на своята политика създаването на уж независимото автономно управление. На 16 август 1913 г. гюмюрджинските турци обявяват създаването на „Временно тракийско правителство“ („Гарби тракие хюкюмати“). Скоро след това официалното му наименование е променено на „Независимо западнотракийско правителство“ („Гарби тракие мюстекил хюкюмати“). Високата порта се опитва да представи автономното управление като „независимо народно революционно движение“, възникнало на местна почва. Но в действителност, както аргументирано доказва това Стайко Трифонов, то е подготвено от агенти на младотурския комитет в Цариград. Самият Джемал бей, министър на вътрешните работи в Цариград, по-късно се хвалел, че бил „создател на това движение“.²² За главнокомандващ на т. нар. милиция (в действителност башибозушко сбороище) е назначен майор Сюлейман бей – генералшабен офицер и близък съратник на Енвер бей, един от младотурските водачи. Именно тримата младотурски водачи (съставляващи „младотурския триумvirат“): Джемал бей, Енвер бей и Талаат бей две години по-късно през 1915 г. ще организират геноцида над арменците, когато над 1,5 млн. са избити и загинали по време на депортацията от тяхната изконна територия Западна Армения.²³

Към края на август 1913 г. трите големи български християнски села в Западна (Беломорска) Тракия – Манастир, Сачанли и Доганхисар, остават извън контрола на автономистките турски власти. Те се превръщат в истинска крепост на българщината в този край.

²² Трифонов, С. Цит. съч., с. 63.

²³ Киракосян, Д. Младотурки перед судом истории. Ереван, 1988.

Още на 22 август 1913 г. над 500 турски автономисти нападат с. Манастир. На помощ на манастирци се притичва една дружина от около 60 въоръжени сачанлийци под ръководството на Димитър Стаматов (Терзията). Обединените сили на сачанлийци и манастирци нанасят поражение на многобройния си неприятел. За тази победа се съдържат сведения в писмото на кмета на Сачанли Димитър Стаматов до кмета на Доганхисар от 22 август 1913 г.: *„Таз утрин Манастир нападнаха турците, башибозук и до един ги разпръснахме, турците бягат и за сега има около 25 души турци завързани...“*²⁴

След сражението на 22 август 1913 г. населението на Манастир се преселва в Сачанли. Но след едноседмичен престой си заминава смятайки, че няма да бъде нападнато отново. Прави впечатление голямата солидарност, която проявяват сачанлийци. Солидарността и братството са характерни за тракийските българи по време на големите изпитания от 1913 г.

Защитниците на Сачанли изпитват силен недостиг на патрони. В писмо на Д. Стаматов от 22 август 2013 г. до кмета на Доганхисар той настоятелно моли да му изпратят патрони: *„...мартеницки, а по-малко маузерцки. За това ще ни задължите крайно.“* За недостиг на патрони разказва в своите спомени Вълко Караджов Райков (от Сачанли, преселник по-късно в с. Ефрем), който бил войник и след завръщането си в селото се среща с кмета: *„Отидох при кмета Митрю Стаматов с пушката си. Той ме пита: – Носиш ли патрони? – Нося, казвам, много. Дадох му 150 патрона. Обаче хората имаха повече турски маузерки, а аз бях с българска карабина.“*

²⁴ Милетич, Л. Разорението на тракийските българи през 1913 г., С., 1918, с. 209.

За маузерките нямаше достатъчно патрони... Пушки има, патрони няма, патрони има – пушки няма. Една ей такава.“²⁵

Гюмюрджинските турски автономисти изпращат три делегации до Сачанли с предложение селото да се предаде:

- след 22 август 1913 г. на поста „Чучура“ като пратеник е изпратен Коджа Али от с. Ишиклар. Хората от поста го предупреждават, че ако дойде още веднъж, ще го застрелят;

- на 30 август 1913 г. е изпратена втора делегация от Черкез Рашид бей с предложение сачанлийци да се предадат. Вечерта на общо събрание предложението е отхвърлено;

- на 3 септември 1913 г. автономистките турски власти изпращат трета делегация, която пристига в Сачанли на 4 септември. Предложението е сачанлийци да капитулират – в срок от 24 часа да съберат всичкото оръжие и да го предадат в щаба на автономистите в с. Дашканлар.²⁶

***Писма на Димитър Стаматов (Терзията)
до войводата Руси Славов и кмета на с. Доган Хисар***

(Източник: Любомир Милетич, Разорението на тракийските българи през 1913 г.)

С. Съчанли, 17 Августъ 1913.

Господинъ Славовъ!

Като получите писмото ни, веднага да намеришъ време да доидеши въ нашето село, понеже нашите хора се раскривива

²⁵ Спомени на Вълко Караджов Райков (от Сачанли, преселник в с. Ефрем). В: Бакарджиев, К., М. Бакарджиева. Република Доганхисар – Градец. Защита и разгром 1913., Хасково, 1992, С., 200-201.

²⁶ Славков, Ил., Б. Димитрова. Пак там, с. 118-123.

въ най-тесното време изъ бахирете, които си носетъ и пушките, та ни установа патраула на тенко, азъ вече немамъ време да ги сетя., не слушатъ. Съгласно сасъ поклонните си селене, подписвамъ се:

Д. Стаматовъ.

22 август 1913 г., с. Съчанли.

До Гуспудина кмета в село Доган Хисар

Г-нъ кмете,

*Щом като получите писмото ни, веднага да разпоредите пощата ни, която ви изпращаме, и по-скоро да саобщите вашите новини, пакъ за нашите, ако питате, таз утрин Манастир нападнах турците, башибозук и до един ги разпръснахме, турците бягат и за сега има около 25 души турци завързани: тук не знаемъ как ще станат, а пък населението, децата, жените дойдоха в нашието село, затова, ако четата там не е нужна толкува към вашата страна, по-скору да пристигнат за нашите места. Обаче нашето население е на ноги, ще ве молим, ако е възможно, да ни изпратите ня-колко патрони, мартиници, а по-малку маузерци. Затова ще ни задължите крайно, **понеже в такова време се узнава и народността и братството**, и пак повтарям и крайно ве молим, колкото можете да ни се изпълни желанието, доколкото можете.*

Съсъ поздрав Опиц. кмет.

(P.S.) Помислете, ако ще теглим още много време, трябва да се разправите сасъ агентите Дедеагачки, възможно ли е да ни запазят в градът при тях си, та да ни съ-общите, безъ друго да се напълним в Дедеагач.

26 август 1913, с. Съчанли

*До Господина опщ. кмет и старей в с. Доган Хисар
Господа,*

Щом като получите писмото ни, веднага да вземете внимание и по-скоро да се разпоредите, първо четите, където се намират, още от тази вечер да потеглят за нашия село; друго, ако вие имате свободно време и няма никаква опасност към вас, ис-каме да ни испратите и от вашия село няколко момчета способни, които да дават развала отзад на турците, защото имаме известие и ги гледаме дето се събират в околните села, и думата е или тази вечер, или до утре вечер непременно, сигурно ще дойдат. И вашите хора от Д.-Агачъ, ако са дошли, щом се известят, по-скоро да привтасат, за да ни донесат новините, като как стои политиката. И пак ви повта-рям, сигурно да внимавате, защото сме уверени; патроне, ако има някъде, малку да ни испратите, че е нужно.

Опщ. кмет и селене

Кметът на Сачанли Димитър Стаматов (Терзията) на предложението за капитулация дава гордия отговор: „**Ще измрем до един, но не се предаваме**“.²⁷

На 4 срещу 5 септември 1913 г. една автономистка орда от 4 хил. души напада двете села Манастир и Сачанли, без да изчакат 24-часовия срок за капитулация. Това не е просто башибозушко сбирнище. Милетич отбелязва: „Какво е било участието на са-мото правителство се вижда от факта, че сам „главнокомандващия на милицията“ Сюлейман бей е ръко-

водил похода против българите“.²⁸ След поражението, което претърпява башибозукът от сачанлийци и манастирци на 22 август 1913 г., гюмюрджинските автономисти не

*Димитър Стаматов (Терзията) – председател на революционния комитет (1901 - 1912 г.), мухтар и кмет на с. Сачанли.
Вуйчо на майка ми*

²⁷ Спомени на Вълко Караджов Райков, В: Бакарджиев, К., М. Бакарджиева. Цит. съч., с. 201.

²⁸ Милетич, Л. Цит. съч., с. 217.

смеят да предприемат ново нападение, без да получат помощ от турската армия. Както разкрива анкетата, проведена от проф. Милетич: „Факт е, че Хаджи Мизинов Хасан от село Шапчи след първото нападение на с. Манастир е ходил в Енос (на левия бряг на Марица, където се е намирала турската комендатура – б.м. Г.Я.) да иска помощ. И тая помощ бе дошла“.²⁹

Силите са неравни. Към сутринта на 5 септември 1913 г. повечето постове около с. Сачанли свършват патроните. При тези обстоятелства е дадена предварително уречената парола: цялото население да се изтегли към Доганхисар и оттам – към Дедеагач. Картината на изтеглянето на сачанлийци от родното им село, описана от очевидеца А. Попов, е потресаваща:

*„Същата вечер в с. Сачанли всички бяха обути, стегнати. Зловещият вой на ку-четата предвещаваще, че ще се случи нещо лошо... Гърмежите безспир се чуваха по-близо. Викове „Аллах“ и „Илери“ достигаха до ушите на децата и жените, смесени с олелията на хората. Шепата въоръжени храбреци правеха последни усилия да задържат озверелия башибозук, но беше напразно. Пламна черквата, училището, цялото село“.*³⁰

Селото е изгорено напълно – къщите са разрушени до основи. Остават да стърчат само стените на църквата и купища камъни от разрушените къщи. Десетина души, които не успяват да избягат, биват застигани и убивани, сечени с касатури (дълги ножове).³¹ Показателен е фактът, че докато в повечето български християнски селища, подложени на погром през

1913 г., част от къщите се запазват, то по отношение на Сачанли озлоблението у турците и башибозука заради нанесеното поражение от 22 август и упоритата съпротива е твърде голямо.

Бежанците от Сачанли вечерта на 5 септември 1913 г. пристигат в Доганхисар. Тук остават на 6 и 7 септември. Сутринта на 8 септември заминават за Дедеагач, за да търсят закрила и спасение от европейските консули. Имало е мнение заминаващите за Дедеагач да оставят оръжието на двете чети, за да не го вземат гърците, които по това време са окупирали града. Но както е видно от едно писмо на кмета на Доганхисар до Руси Славов от 8 септември 1913 г.: **„Сачанлийци пушки не дават“**. Въоръжените участници в отбраната на Сачанли, след като изпращат жените, децата и старите хора до Дедеагач, се връщат в балкана, присъединявайки се към двете чети.

На 23 септември 1913 г. (неделя) башибозуци и милиция от „националните сили“ на т.нар. Гюмюрджинска автономна република подкарват нещастните бежанци по шосето към град Фере. Ето потресаващият разказ на очевидеца на събитието Мавер Калоянов:

*„Когато народът се беше събрал при казармите на 23 септември и когато башибозуците го подбраха да го карат с бой, дигна се такъв сърцераздирателен общ вик на многохилудния народ, че цял Дедеагач потрепера, целият град стана на крак; камък да беше човек, не можеше да не проплаче“.*³²

Ето това, съвременни Кирякстефчовци и Рачкопръдлевци, се нарича етническо прочистване, и то извършено през XX век! (Рачко Пръдлѐто, герой от романа „Под игото“ на Иван

²⁹ Пак там, с. 226.

³⁰ Попов, А. В-к „Тракия“, № 191, 1.IV.1920.

³¹ Славков, Ил., Б. Димитрова. Пак там, с. 126.

³² Милетич, Л. Цит. съч., с. 231.

Вазов, доносник на турския конак). Това не е „далечна история“ и не е „въпрос на други нации“.

От Дедеагач започва „кървавият път“, който е предстояло да изминат бежанците до с. Ятаджик (Маджарово) на р. Арда. Самият термин „кървавият път“, както и описанието на този погром над тракийските българи, нямащ „себе равен в новата ни мъченическа история“³³, дължим на Любомир Милетич. На 24 септември 1913 г. близо до град Фере двете чети на Маджаров и Славов успяват да освободят колоната от тракийски българи, след което в продължение на 4 дни събират ужасените и пръснати бежанци, за да ги поведат на 28 септември 1913 г. на 7-дневен поход към старите граници на България.³⁴

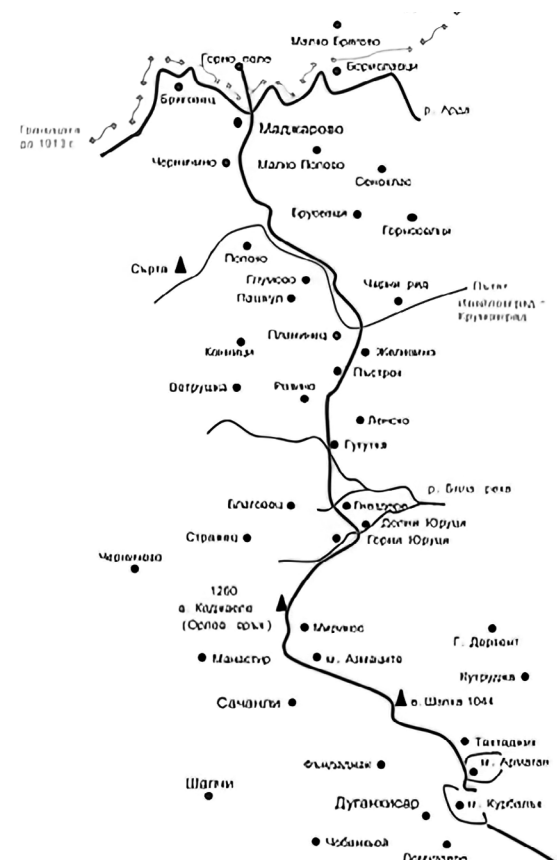
По време на „кървавия път“ Димитър Стаматов взема участие в охраната, организирана от двамата войводи (Маджаров и Славов) на многохилядната колона от бежанци, проточила се няколко км (на места до 6-7 км). За съжаление, въпреки издирвателските усилия, не разполагаме с надеждни данни за живота и дейността на Димитър Стаматов след 1913 г. Според непотвърдени устни сведения той е загинал по време на Първата световна война. Надявам се публикуването на настоящия текст да предизвика дирения и публикации, които да уплътнят разказа за живота и дейността на този достоен българин.

В заключение, настоящият биографичен очерк за Димитър Стаматов (Терзията) ме свързва с моя род по майчина (и бабина) линия, с нашите предци – някогашните българи от Беломорска Тракия, които през XX век три пъти бягат към майка България, за да съхранят българската си националност, и три пъти се връщат в Златна (Каматна) Тракия. И чрез тях

³³ Пак там, с. 4.

³⁴ Янков, Г. История на село Ефрем. Второ допълнено издание. С., 2022, с. 75-114.

се свързвам с българската идентичност и българската нация, която отново е изправена пред сериозни изпитания.

Скица на „кървавият път“ (акад. Любомир Милетич) на движението на тракийските българи бежанци от Дедеагач (Бяло море) до Маджарово (на р. Арда), 1913 г.

БИБЛИОГРАФИЯ

1. *Дървингов, П.* История на Македонското опълчение, т. I. С., 1919.
2. *Караманджуков, Х.* Западнотракийските българи в своето културно-историческо минало, книга I. С., 1934.
3. *Киракосян, Д.* Младотурки перед судом истории. Ереван, 1988.
4. *Милетич, Л.* Разорението на тракийските българи през 1913 г. С., 1918, фототипно изд., 1989.
5. *Митринов, Г.* Списък на населението на с. Сачанли, Гюмюрджинско по данни от 1906–1907 г. – Известия на ТНИ, кн.16. С., 2018.
6. *Михайлова, М.* Откровение на Войводата. В: Бакърджиев, К., М. Бакърджиева. Доганхисар-Градец. Защита и разгром. Хасково, 1992.
7. *Славков, И., Б. Димитрова.* Сачанли. Историческо и етнографско проучване. Изд. на ОФ. С., 1989.
8. *Трифонов, С.* Тракия. Административна уредба, политически и стопански живот 1912–1915. С., 1992, с. 61.
9. *Янков, Г.* История на село Ефрем. Второ допълнено издание. С., 2022.

**DIMITAR STAMATEV (TERZIATA) –
CHAIRMAN OF THE REVOLUTIONARY COMMITTEE (1901
– 1912), MUKHTAR AND MAYOR OF SACHANLY VILLAGE**

GEORGI YANKOV

Abstract: Dimitar Stamatov - Terziyata is a prominent actor of the national liberation movement of the Bulgarians from Western (Aegean) Thrace. Chairman of the Revolutionary Committee (1901–1912) in the big village of Sachanli, which has more than 400 houses and 2200 residents. During his chairmanship, almost the entire male population over the age of 18 was recruited into the revolutionary organization. In 1905 was sentenced by the Ottoman authorities to one hundred and one years in prison. After the Hurriyat (1908) he was released from prison. During the same year he was elected mukhtar, while in the period 1912–1913 he was mayor of Sachanli. He was head of the defense against Bashibozuk attacks in 1913, transforming the village into a real fortress. He gave the proud answer to the proposals for the surrender of the village: „We will die to one, but we will not surrender“.

Keywords: Dimitar Stamatov - Terziyata, mayor, revolutionary committee, Sachanli, Western (Aegean) Thrace.

МАКЕДОНО-ОДРИНСКО ОПЪЛЧЕНСКО ДРУЖЕСТВО – ГР. ЯМБОЛ (1949–1952 Г.)

СТАНИСЛАВ ИВАНОВ¹

Резюме: Публикацията разглежда един слабо изследван проблем – въпроса за дейността на Македоно-одринското опълченско дружество в град Ямбол от възстановяването му след девети септември 1944 г. до сливането му с ДОСО през 1952 г. Малко известен е фактът, че в средата на миналия век в град Ямбол продължава да функционира Македоно-одринското опълченско дружество, в което членуват ветерани от Македоно-одринското опълчение, заселили се в ямболска околия. В изследването е поставен акцент върху организационната дейност на ямболското Македоно-одринско дружество в периода 1949–1952 г., както и върху кореспонденцията на председателя му с централата на Съюза на Македоно-одринските дружества в град София. В научен оборот са въведени документи от фонд 91 (Съюз на Македоно-одринските опълченски дружества в България) на Централния държавен архив.

Ключови думи: Македоно-одринско опълчение, Съюз на Македоно-одринските опълченски дружества в България, Македоно-одринско опълченско дружество – Ямбол.

След неуспешните войни за национално обединение и последвалите две национални катастрофи стотици хиляди бежанци от окупираните тракийски и македонски земи търсят спасение в пределите на България. Една не малка част от тях, главно тракийски българи (много по-малко са преселниците от историко-географската област Македония), се заселват в ямболска околия, за да бъдат по-близо до бащините

¹ **Д-р Станислав Иванов** – изследовател на свободна практика. E-mail: hasdrobal@abv.bg

си огнища. Респективно, в околията се настаняват и няколко десетки участници в Македоно-одринското опълчение, които впоследствие полагат основите на ямболското Македоно-одринско опълченско дружество и установяват тесни връзки със сродните им дружества в останалите градове на страната, основани след Междусъюзническата война.²

В края на 30-те години на миналия век, по-обективни причини (политическата обстановка в страната) ямболското Македоно-одринско дружество прекратява дейността си, за да бъде възстановено отново през 1949 г. от бившите си членове. В началото на 1949 г. последният секретар-касиер на дружеството Стефан Бояджиев (избран на този пост на 17 април 1938 г.) започва да събира средства от бившите опълченци за възстановяване на дейността на организацията.³ Благородната инициатива на Ст. Бояджиев обаче предизвиква завистта на част от бившите му колеги от ръководството, които в опитите си да възпрепятстват родолюбивото му дело изпращат донос до председателя на съюза в София. В него те несправедливо го обвиняват в присвояване на средства от касата на дружеството с цел лична облага. Сигналът на недоброжелателите достига адресата си. Ръководството на Съюза на Македоно-одринските дружества решава да разследва случая, за да достигне до истината.

В края на август 1949 г. Ст. Бояджиев получава писмо от Централното ръководство на съюза, с което му се нарежда да предаде запазените документи на ямболското опълченско дружество, а набраните до момента парични средства от членски

² *Гребенаров, А.* Легални и тайни организации на македонските бежанци в България. София, 2006, с. 284.

³ Централен държавен архив (ЦДА), ф. 91, оп. 1, а.е. 47, л. 39.

внос на бившите опълченци – на упълномощен представител на съюза. Стефан Бояджиев отказва да изпълни нареждането на Централното ръководство, защото се смята за единственият легитимен представител на ямболското Македоно-одринско опълченско дружество, който може да съхранява архива и средствата му до избирането на ново легитимно ръководство. За да защити позицията си, той изпраща отвореното писмо до колегите си в София, в което твърдо заявява, че ще напусне поста си едва след свикването на редовно събрание на възроденото дружество, което да избере ново законно ръководство, на което той закономерно да предаде печата и запазените архив на Македоно-одринското опълченско дружество в Ямбол (систематизиран от него през 1938г.). От писмото му става ясно още, че Македоно-одринското опълченско дружество в Ямбол понася тежки удари след изселването на председателя му Т. Чобанов в Бургас. Когато са спрени пенсиите за заслуги на повечето опълченци, те напускат организацията. Така, останало без председател и в намален състав, дружеството на практика престава да функционира, за разлика от съседното елховско Македоно-одринско дружество, което е доста по-активно.⁴

Въпреки че през всичките тези години секретар-касиерът прави многократни опити да възстанови дейността му, усилията му се увенчават с успех едва през 1949 г., когато повечето бивши членове решават да се възстановят членството си (ве-

⁴ Виж подробно: *Иванов, С.* Македоно-Одринско опълченско дружество – гр. Елхово//Известия на Тракийския научен институт. Книга седемнадесета. София, 2019, с. 92-101

роятно и поради лични причини, за да получат отново спрените си пенсии) и да възродят организацията в Ямбол.⁵

Благодарение на усилията на Ст. Бояджиев, съвсем скоро недоразуменията с Централното ръководство на Съюза на Македоно-одринските дружества са изгладени и бившият секретар получава подкрепата на колегите си от София. Доказателство за това откриваме в новото писмо на председателя на Съюза на Македоно-одринските дружества до другарите му в Ямбол (от 24 септември 1949 г.). В него се изказват благодарности към Стефан Бояджиев за родолюбивата му дейност по съхраняване на архива и печата на организацията и за усилията му за възраждането ѝ след промените в страната през 1944 г.⁶ В края на писмото Централното ръководство уведомява секретар-касиера на ямболското дружество, че с последните законодателни актове на Народното събрание македоно-одринските опълченци получават същите привилегии, като другарите си ветерани от дружество „Сливница“, които се ползват с улеснен достъп до редица дефицитни стоки, както и че се възстановяват правата на бившите опълченци за получаване на пенсия за заслуги. Много бивши членове подават заявления и документи за възстановяване на спрените си пенсии, но повечето от тях са или непълни, или неточни и не са приети от упълномощените институции.

За да улесни процеса, Централното ръководство на съюза изготвя и изпраща на С. Бояджиев списък с имената на бившите членове на ямболското дружество, внесли сумата от 300 лв. за получаване на удостоверения за пенсии, които тряб-

⁵ ЦДА, ф. 91, оп. 1, а.е. 47, л. 38. .

⁶ Населението на града в този период е над 30 000 души. – История на град Ямбол. Ямбол, 2015, с. 123.

ва да попълнят молби с точните данни за месторождението си и сведения за това в коя рота и дружина са служили.⁷

Продължава и усърдната работа по конституирането на Македоно-одринското опълченско дружество в Ямбол и само месец по-късно (октомври 1949 г.) то напълно възстановява дейността си. Отново, благодарение на усилията на С. Бояджиев, е събран и систематизиран целият наличен архив на организацията и са отчетени част от дължимите суми за членски внос за минали години. За да легитимират по-бързо организацията, Ст. Бояджиев и колегите му от бившето ръководство подготвят свикването на отчетно-изборно събрание, което да избере ново настоятелство, като за тази цел осъвременяват и списъка с имената на членовете на дружеството, за да бъде актуален за изборът.

Освен това, С. Бояджиев се противопоставя и на недобросъвестните си другари, които искат да възстановят членството си само заради предлаганите привилегии, а не от родолюбиви чувства. Ето защо той моли колегите си в София да не бързат с издаването на удостоверения за получаване на дефицитни хранителни стоки на бившите опълченци, докато не бъде уточнен въпросът колко от тях ще заплатят дължимите суми за членски внос от минали години, респективно са лоялни членове на дружеството и колко искат да възстановят членството само заради облаги.⁸

През следващите дни Стефан Бояджиев лично приема молбите на бившите опълченци за възстановяване на членство, след което изпраща обновения списък (в писмо от 29 септември 1949 г. до Централното ръководство) с имената на всич-

ки бивши членове на дружеството, подновили членството си в организацията, за да могат съответно да им бъдат издадени удостоверения за снабдяване с дефицитни стоки. Списъкът съдържа имената на петима опълченци – редник Никола Панайотов, родом от Селиолу, служил в първа рота на пета дружина от 2 октомври 1912 г. до 10 август 1913 г.; редник Петко Кръстев от село Ловча (Неврокопско), служил в трета рота на пета дружина, от 2 октомври до 10 август 1913 г.; редник Сотир Христов от село Кондороби (Костурско), служил във втора рота на десета дружина, от 3 февруари до 10 август 1913 г.; Димитър Желязков Тропчев от Лозенград, служил в първа рота на пета дружина, от 2 октомври 1912 г. до 10 август 1913 г. (той изпраща и молба за пенсия) и редник Димитър Драгомиров Димитров от село Греча (Мачинско), служил в първа рота на пета дружина от 2 октомври 1912 г. до 10 август 1913 г.⁹ Всички те са внесли изискуемата такса от 300 лв. (респективно са лоялни членове на дружеството) за издаване на удостоверение и очакват документите си в най-кратък срок. В средата на октомври в организацията вече членуват тринадесет души: Петко Кръстев, Димитър Драгомиров, Костадин Николов, Иван Икономов, Стати Иванов, Димитър Тропчев, Никола Панайотов, Стефан Бояджиев, Коста Костов, Генка Илиева, Христо Генов, Екатерина Янева, Иван Чешмеджиев. Но както вече споменахме, за да може ямболското Македоно-одринско опълченско дружество да бъде легитимно, членовете му трябва да свикат редовно събрание, което да избере ново ръководство. Ето защо Ст. Бояджиев насрочва дата

⁷ ЦДА, ф. 91, оп. 1, а.е. 47, л. 38.
⁸ Пак там, л. 36.
⁹ Македоно-одринското опълчение 1912–1913. Личен състав по документи на Дирекция „Централен военен архив“. София, 2006, с. 249, 389, 531, 735, 778; ЦДА, ф. 91, оп. 1, а.е. 47, л. 35-36.

за отчетно изборно събрание. На 23 октомври в сградата на финансовия отдел на Градския народен съвет (ГНС) – Ямбол, се събират единадесет членове на дружеството, за да изберат ново ръководно тяло.

Събранието протича при следния дневен ред:

- почитане на паметта на Георги Димитров и на маршал Фьодор Толбухин;
- отчет за дейността на дружеството и избор на ново ръководство;
- приемане на бюджета за 1949 г.;
- доклад за участието на членовете на дружеството в акциите на ОФ в Ямбол и за значението на плана за сеитба в околията;
- разни.

Преди започването на деловата работа членовете на дружеството почитат паметта на Георги Димитров и на маршал Толбухин със ставане на крака и едноминутно мълчание. По точка втора докладва Ст. Бояджиев. От думите му става ясно, че след като бившият председател Тодор Чобанов в края на 1944 г. се премества в Бургас и са спрени пенсиите на участниците в опълченските дружини, Македоно-одринското опълченско дружество в Ямбол де факто престава да функционира до втората половина на 1949 г., когато е възстановено отново. По точка трета е проведен изборът за членове на настоятелството и на контролната комисия. С пълно мнозинство за членове на управителния съвет са избрани: Петко Кръстев – председател, подпредседател – Иван Чешмеджиев, секретар-касиер – Стефан Бояджиев, Стати Иванов и Димитър Тропчев – членове. Респективно, в контролната комисия влизат: Коста Костов (председател) и Костадин Златков (член). С пълно мнозинство

е приет и бюджетът на организацията за 1949 г., който възлиза на скромната сума от 500 лв.

По точка пета отново докладва секретар-касиерът Ст. Бояджиев, който подробно описва мероприятията на ОК на ОФ в Ямбол, в които вземат участие членовете на дружеството. В точка разни са обсъдени някои организационни проблеми.¹⁰

През следващите дни до края на годината продължава да бъде актуален проблемът с пенсиите на бившите опълченци (членове на дружеството). Много от тях все още не са получили полагащите им се обезщетения заради нередовни документи, поради което техните близки са принудени лично да посетят централата на Съюза на македоно-одринските дружества в София, за да търсят съдействие от ръководството му. Такъв е случаят с внука на Пенка Кръстева Илиева, който в края на месец ноември се среща лично с председателя на Съюза на македоно-одринските дружества в България, за да му връчи документите на баба си (която има право да получава опълченската пенсия на своя покоен съпруг Кръстю Илиев Николов). Документите съдържат удостоверение от градския съвет, смъртен акт на К. Николов и други справки. Към тях внукът (на когото името не е запазено) прибавя и сумата от 100 лв. за евентуални разноски.¹¹

Отчитайки създалата се ситуация, Централното ръководство на съюза изпраща писмо до членовете на Македоно-одринското опълченско дружество в Ямбол, с което ги приканва да побързат с подаването на документите за право на пенсия, защото сроковете са кратки и не се знае дали ще бъдат удължени. Според сведенията на Централното ръководство до мо-

¹⁰ ЦДА, ф. 91, оп. 1, а.е. 47, л. 29.

¹¹ Пак там, л. 25.

мента нито един член на ямболското дружество не е подал молба с редовни документи за възстановяване на пенсия с изключение на опълченците Петко Кръстев, Никола Панайотов, Сотир Христов и Димитър Тропчев (по-късно обаче са установени пропуски и в техните документи).¹²

Препоръките на председателя на Съюза на македоно-одринските дружества в София до колегите му в Ямбол постигат нужния ефект. На 4 декември 1949 г. председателят на ямболското Македоно-одринско опълченско дружество свиква редовно заседание на членовете със следния дневен ред:

- доклад на тема „Постиженията на отечественофронтовската власт за пет години“;

- инструктаж за предстоящите избори;

- запознаване с обвинителния акт на „предателската банда на Трайчо Костов“;

- разни (въпросът за пенсиите).

Заседанието отново е проведено в помещенията на финансовия отдел на градския съвет, като от вече деветнадесет редовни членове присъстват четиринадесет. По точка първа докладва секретар-касиерът Стефан Бакърджиев, който запознава подробно присъстващите македоно-одринци с постиженията на новата власт и в частност с успехите ѝ в ямболска околия. В изложението си докладчикът се спира обстойно на напредъка на индустриализацията в страната, на успехите на занаятчийското производство, на модернизацията на земеделието, както и върху промените в просветното дело. По точка втора е проведен инструктаж на членовете за предстоящите парламентарни избори на 18 декември 1949 г., като председателят и колегите му настояват всички членове да подкрепят

кандидатите на властта. Прочетен е и обвинителният акт срещу „предателя“ Трайчо Костов, за да се запознаят членовете на дружеството с „престъпленията“ му. В последната точка отново е обсъден актуалният въпрос за пенсиите на опълченците. Респективно, след кратки дебати е прието решението всички лица с право на пенсия да подадат документите си чрез структурите на македоно-одринските дружества, а не лично, като към документите им трябва да се прибави и удостоверение от градския съвет и справка от поделение № 1770, за да се ускори процедурата по отпускане на пенсии. Заседанието приключва работата си в 11,30 ч., след което старите бойни другари се отдават на приятелски разговор.¹³

До края на годината ръководството на дружеството в Ямбол работи единствено върху набирането на документите, необходими за отпускането на пенсия на опълченците. За втори път (след отстраняването на нередностите) в централата в София са изпратени молбите на Петко Кръстев (притежаващ удостоверение № 23865 от 16 декември 1949 г. на ГНС), на Димитър Тропчев (с удостоверение № 15084 от 16 декември 1949 г.), на Илия Костадинов (с удостоверение № 25576 от 9 декември 1949 г.), на Никола Николов (с удостоверение № 3757 от 24 ноември 1949 г. – издадено от селски народен съвет на Стефан Караджово). Те трябва да бъдат заведени в пенсионния отдел в столицата от служителите в централата на съюза, като към тях са прибавени и удостоверенията от споменатото вече поделение № 1770.¹⁴ На 20 декември 1949 г. са изпратени и забавените документи на Костадин Златков (молба, удостоверение № 26182 на ГНС – Ямбол, и справка от поделение № 1770).

¹³ Пак там, л. 21.

¹⁴ Пак там, л. 19.

¹² Пак там, л. 24.

Изключително оскъдна е информацията за дейността на ямболското Македоно-одринско опълченско дружество през новата 1950 година. От отчета на председателя му до Централното ръководство узнаваме, че към 15 август 1950 г. в организацията членуват общо петнадесет редовни членове (като трима са починали в началото на годината, а техните вдовици вече са подали молби за получаване на пенсиите им), че в сметките на дружеството има общо 11 043 лв. и че са избрани делегатите, които трябва да присъстват на националния конгрес.¹⁵ До средата на годината секретар-касиерът най-после успява да събере и изпрати в София дължимия членски внос за периода от 1947 до 1950 г., който е в размер на общо 4020 лв. (1320 лв. – за 1947 г., и 1948 г. и 2700 лв. – за 1949 и 1950 г.), както и сумите от 690 лв. за разходите за издадени удостоверения за пенсия, 500 лв. за еднократен членски внос и 350 лв., необходими за нов печат на дружеството. Малко по-късно са изпратени още 2400 лв. за такси за удостоверения за пенсии на нови осем членове.¹⁶

За 1951 г. липсват сведения. А от последния отчет на председателя на дружеството в Ямбол до колегите му в София разбираме, че в началото на 1952 г. в организацията членуват общо тринадесет бойни другари, но само десет от тях са отчетни, че всички нови молби за пенсия на опълченците са удовлетворени благодарение на Централното ръководство и че за делегат на националната конференция е избран ветеранът Тодор Чобанов. Това е и последното запазено сведение (с което разполагаме до момента) за ямболското Македоно-одринско опълченско дружество до прехвърлянето на Съюза на

македоно-одринските опълченски дружества в Доброволната организация за съдействие на отбраната (ДОСО).

Надяваме се бъдещите ни научни търсения да се увенчат с успех и да открием нови документи за организационната дейност на Македоно-одринско опълченско дружество в гр. Ямбол.

В заключение ще обобщим, че ямболското Македоно-одринско опълченско дружество възстановява легалната си дейност през 1949 г., като най-голяма заслуга за това има последният му секретар-касиер Стефан Бояджиев. През последните няколко години от съществуването си ръководството на дружеството успява да издири и изпрати всички необходими документи за отпускане на пенсия на членовете си, както и да участва в повечето национални форуми на Съюза на македоно-одринските дружества в България.

БИБЛИОГРАФИЯ

1. *Гребенаров, А.* Легални и тайни организации на македонските бежанци в България. София, 2006.
2. *Иванов, С.* Македоно-Одринско опълченско дружество – гр. Елхово/Известия на Тракийския научен институт. Книга седемнадесета. София, 2019.
3. История на град Ямбол. Ямбол, 2015.
4. Македоно-Одринското опълчение 1912 – 1913. Личен състав по документи на Дирекция „Централен военен архив“. София, 2006.

¹⁵ Пак там, л. 12.

¹⁶ Пак там, л. 13

**MACEDONIAN-ADRIANOPLE VOLUNTEER SOCIETY OF
YAMBOL (1949 - 1952)**

STANISLAV IVANOV

Abstract: The publication deals with a poorly researched problem – the issue of the activity of the Macedonian-Adrianople Volunteer Society in the town of Yambol, from its restoration after September 9, 1944 until its merger with the Voluntary Defense Assistance Organization in 1952. It is a little known fact that in the middle of the last century the Macedonian-Adrianople Volunteer Society continued to function in the town of Yambol. The study focuses on the organizational activities of the Yambol society in the period 1949–1952, as well as on the correspondence of its president with the headquarters of the Union of Macedonian-Adrianople Societies in Sofia. Documents from Fund 91 (Union of the Macedonian-Adrianople Volunteer Societies in Bulgaria) of the Central State Archive are introduced into scientific circulation.

Keywords: Macedonian-Adrianople Volunteer Corps, Union of the Macedonian-Adrianople Volunteer Societies in Bulgaria, Macedonian-Adrianople Volunteer Society of Yambol.

ВТОРА ЧАСТ

**ВЪНШНОПОЛИТИЧЕСКИ, СТОПАНСКИ И ДЕМО-
ГРАФСКИ АСПЕКТИ НА ТРАКИЙСКИЯ ВЪПРОС**

**ПРЕДЛОЖЕНИЯТА ЗА ОСМАНО-БЪЛГАРСКИ
ДУАЛИЗЪМ КАТО ОТЧАЯН ОПИТ НА
ЛИБЕРАЛНИТЕ БЪЛГАРИ ЗА ПРОБИВ НА
ПРЕВЪЗХОДЯЩОТО ХЛАДНО ОБКРЪЖЕНИЕ
(1867–1876, 1886–1894)**

АНТОН ЖЕЛЕВ ИВАНОВ¹

Резюме: През втората половина на XIX век православните българи в Османската империя заявяват своите желания за самостоятелно духовно, културно и политическо развитие. Множество външни и вътрешни фактори и сили обаче препречват или се противопоставят на българските стремления за държавно национално обособяване и самоуправление. Поради неблагоприятните условия за развитие на разгърнато автономно националноосвободително движение младата българска политическа организация „Таен български централен комитет“ поема инициатива, като изготвя и масово разпространява през 1867 г. Мемоар до султан Абдул Азиз I с предложение Османската империя да се преобразува в дуалистична османо-българска държава. Този акт завишава тежестта и дава широка гласност на „българския въпрос“ в Изтока, с което се поставя началото на главоломното му развитие през последвалото десетилетие.

Дуалистичната алтернатива за преобразяване на Османската империя е подета по-късно и от други български политически дейци.

¹ *Антон Желев Иванов* – магистър по история на СУ „Св. Климент Охридски“, изследовател на свободна практика. E-mail: anjel@abv.bg

След въздигането на Фердинанд Саксбургготски за княз на България премиерът Стефан Стамболов предлага всестраниен съюз между Княжеството и Османската империя, чрез който да се модернизира империята, да се облекчат множеството национални конфликти на Балканите и да се умиротвори обстановката в региона.

Ключови думи: Държавен дуализъм, Таен български централен комитет, мемоар до султан Абдул Азиз I, Пандели Кисимов, паносманизъм, Стефан Стамболов, българо-турски съюз

Най-многочислената народностно-конфесионална общност на Балканите през XIX век е поставена в най-неравнопоставено положение. Ядрото на българите православни християни е с неблагоприятно за епохата и обстоятелствата разположение в центъра на полуострова, в близост до столицата Константинопол, ала те са слабо застъпени в нея, което занижава влиянието им върху обществено-политическите процеси. Размесени в традиционно обитаваните от тях области с мюсюлмани или с други християнски народности,² българите са неуверено представени в градския живот на империята и са ангажирани предимно с аграрни дейности и битие. Обширни райони от тяхното землище са обезбългарени в резултат на миграциите им и нахлуването на външни мигранти. Макар модернизацията за тях да е наченала с просветна и културна европеизация, те все още стоят дистанцирани от основните културни центрове и течения на времето си.

² В различни исторически периоди в българските области Мизия, Тракия, Македония, Поморавието и Долното Средно Подунавие от XV век нататък навлизат турци, евреи, сърби, власи, арменци, албанци, гърци, арменци, немци, руси (липовани), кримски татари, ногайци, черкези и др., някои от които успяват да привлекат или завлекат и асимилират към своите общности част от завареното население.

Липсата на собствена държавна институция пречатства националната консолидация на българската народност, поради което след Кримската война (1853–1856) нейният елит напрегнато и притеснено търси способи за компенсиране на организационния и суверенен дефицит. Между застъпваните от него през 60-те години на XIX век варианти за обща сръбско-българска, балканска, дунавска или южнославянска държава прави впечатление смелото и удачно замислено предложение тогавашният сюзерен на българските земи да възстанови и обособи българска държавна структура, като поеме върховната власт над нея на дуалистичен принцип.

Държавният дуализъм става особено актуален през 1866 г., когато след поредица от поражения на австрийската армия започват преговорите между Виена и Будапеща за съставяне на двуединната монархия Австро-Унгария, чието конституиране приключва в края на следващата година.³ Това е модерен, компромисен способ да се примирят националните противоречия между основните държавоорганизиращи народности в Хабсбургската империя – немци и унгарци. Още незавършили процедурите по формирането на тази дуалистична държава, млада българска емигрантска организация отправя предложение към султана на съседната Османска империя за преустройство ѝ по австро-унгарския модел.

Формиран през 1866 г., Тайният български централен комитет представлява либералните, прозападно ориентирани емигрантски кръгове в наскоро обединените Влахия и Молдова. Те търсят изход от зависимостта от Русия на българската емиграция на север от Дунав, като един от първите им актове

³ Виж напр.: *Преиленова, Р.* Австро-Унгария и Балканите (1878-1912). С., 2017, с. 21-26.

е Мемоар до султан Абдул Азис I от началото на 1867 г. с предложение той да възстанови Царство България и да се увенчае с неговата корона. България същевременно ще получи автономия да се самоуправлява и ще се очертаят границите ѝ, които фактически ще бъдат наложени и отбранявани от империята. Заложеното в него намерение е дотолкова нереализуемо, че от далечината на времето можем само да съжالياваме със сарказъм доколко не е било възможно да бъде осъществено. А всъщност то е плод на дръзкото отчаяние на българските патриоти, без да има съществени изгледи за успех.

Този проект е добре познат на българските историци, като напоследък върху него има задълбочени публикации на Иван Стоянов, Георги Якимов и др. Все пак сякаш още не са обобщени критичните обстоятелства и основания при неговото изготвяне и политическо представяне.

През XIX век под натиска на множество вътрешни и външни фактори българското движение за национално обособяване, за културно-просветно и църковно възраждане, водещи към възстановяване на държавността, се оказва в порочна зависимост от успехите на другите балкански християнски народи, на сблъсъка между претендентите измежду Великите сили за контрол над империята, простираща се на три континента, както и от реформите за нейното модернизиране и демократизиране. В кризисните за османците времена през първата половина на столетието пет балкански държавици успяват отчетливо да се разграничат от Цариград, макар за четири от тях васалната зависимост да се запазва. В сепаративните им революционни движения съществено участие вземат български бойни отряди, които значимо допринасят за крайния успех на тези движения. Но при изграждането на национал-

ната политика на формиращите се православни държави техните елити отказват да съдействат за българското национално еманципиране и правят постъпки за поетапно присъединяване на населени с българи земи. Така се стига до парадокса те да препятстват равноправно общобалканско революционно надигане, въпреки опитите за обединяването им в балкански съюз, при което планират подялбата на България помежду си. Значителното българско демографско присъствие на полуострова и споменът за голямата средновековна българска държава се оказват спънка пред координираната обединена инициатива за отцепване от водещата ислямска държава. Тези млади елити се стремят да се отърсят не само от османската зависимост, но и от вероятността отново да попаднат под българска хегемония, която в епохата на интернационална консолидация и интеграция е напълно възможна. Поради това в балканските държавици след Кримската война се лансира подценяването и пренебрегването на българския потенциал за военно и държавно възстановяване.

Особено ожесточен е спорът на българското национално църковно движение с Вселенската патриаршия, която отказва да уреди духовната самостоятелност на православните българи, настояващи за обособяването на българско църковно ведомство. Сблъсъкът по този въпрос с гръцката общност в империята и с подкрепящата я гръцка държава е многостранен, ала при изострянето на разприте с гръцки националисти и гръкомански активисти за духовната принадлежност на Тракия и Македония се стига дори до побоища в храмовете. Протакането на преговорите за църковно разграничаване в рамките на Цариградската патриаршия е най-явният признак, че въпреки пробуждането на българите за самостоятелен на-

ционален живот, неговите съседи ще възпрепятстват възстановяването на историческите му народностни и държавни институции и техните институти.

Сдържането на активни български бунтовнически действия е характерно и за руските планове за постепенно и международно санкционирано спускане на руското влияние на юг. Русия не се нуждае от единно българско национално движение, доколкото се интересува предимно от Източните Балкани.⁴ Нещо повече, възможно е Русия да съзира у България бъдещ конкурент в Европейския югоизток, а управляващата династия да се опасява от династически усложнения при възстановяване на някоя от българските династии. Вероятно това е един от поводите балканските манастири да бъдат претършувани от руски емисари за старовремска книжнина.

През XVIII–XIX век Русия се оказва в несекващ ескалиращ или пълзящ сблъсък със западноевропейските държави, препятстващи напора ѝ към отворените към световния океан Средиземно море и Северно море. Българските земи са ангажирани в тези стълкновения, особено южните и източните им краища, поради което българското национално движение се оказва разкъсвано между множеството външни интереси. Твърде вероятно е незрелите му революционни течения да са били под наблюдение и въздействие на агентурите на Великите сили и балканските държави. Това до голяма степен предопределя разнопосочността и слабата им ефективност.

Въпреки споменатите доводи за уязвимостта и зависи-

мостта на българската народностна общност, от размирните кърджалийски времена до Кримската война тя получава възможност да осъществи видим напредък в националното си съзряване и да започне да се ангажира с възможностите за политическо преформатиране, предоставяни от пропукването на империята. Само че отстъплението на Русия след 1856 г. и започналото модернизиране на османския режим в епохата на Танзимата поставят под заплаха плахите български заявки за еманципация и обособяване, доколкото в българските предели ислямското присъствие е тягостно значимо както в числено отношение, така и според плътното мрежово покритие на територията от османски властови структури и влияние.

Застоят в националното ни движение след 1856 г. се проточва едно десетилетие, в което околните християнски държавици осъществяват значителен напредък в националното си строителство. Реформиращата се империя също се променя като стопански и инфраструктурен комплекс, което е отчетено като заплаха за руския интерес в Изтока,⁵ а за рехабилитацията на българите християни модернизацията на ислямската общност и власт би могло да се окаже дори фатално. Още повече в този момент на политическата сцена излизат турските националисти, „новите османи“, които бързо придобиват широко влияние в империята и дори извън нея.

Паносманистката идея за създаване на обща османска нация, преследвана от тях, намира и външна подкрепа. На 24 февруари 1867 г. Франция отправя до Портата „Нота върху

⁴ От своя страна Хабсбургската империя се стреми към излаз на Егейско море през Солунския залив, поради което полага усилия да контролира сепаратистките и иредентистки движения на балканските народи в западната част на полуострова.

⁵ Макарова, И. Ф. Турецкие административные реформы как новый императив балканской политики России на рубеже 60 – 70-х гг. XIX в. – В: Империи, границы, политики (XIX – начало XX в.). С., 2016, с. 68.

Хатихумаюна от 1856 г.”⁶ Чрез нея, освен настояването за ускоряване на реформите, Наполеон III се опитва да прокара новото си виждане за урегулиране на болните въпроси в Ориента, според което расите в империята трябва да се слейт на светска основа в единна османска нация.⁷

Пак тогава консервативните ислямисти започват да пропагандират панислямски идеи в противовес на поддаващата предлаицистичните повеи от Запада теократична власт. Панислямистите съзират несъвместимост между шериата и теократичната власт, като са готови да потърсят в парламентаризма заложената в ислямската догма широка представителност на вярващите.⁸ Панислямизмът и паносманизмът търсят допирни точки, заплашвайки с асимилация или изолация и игнориране сепаратистките (християнските) общности. Османската империя се оказва устойчиво, комплицирано средище не само на сблъсъка на международните геостратегически интереси, но и на идеологическите противоречия на епохата.

Именно в този момент, докато Добродетелната дружина е принудена да търси колаборация със Сърбия,⁹ младите български либерали във Влахия, които не виждат сносна опция за външно подпомагане на българското национално обособяване, прокламират необходимостта от възстановяване на българското царство в рамките на Османската империя. Още

⁶ Дамянов, С. Франция и българската национална революция. С., 1968, с. 97.

⁷ Дамянов, С. Франция и българската национална революция. С., 1968. с. с. 97, 99.

⁸ Петросян, Ю. А. Младотурецкое движение (вторая половина XIX-начало XX в.) М., 1971, с. 44.; Макарова, И. Ф. Цит. съч., с. 65.

⁹ Сръбският княз Михаил I се приема за евентуален съюзерен на бъдеща сръбско-българска независима държава.

тогава, а и по-късно те са набедени за конформисти и съгласатели с османската власт. Само че техният мемоар, който добива стойността на първа българска национална програма, без съмнение се оказва най-политичният документ в историята на българското Възраждане. Този на пръв поглед не особено значим акт всъщност поставя Българския въпрос на европейските дипломатически маси, оказва политически и културно-исторически натиск върху султана, Високата порта, руския император и руското външно ведомство. Той им напомня за приемствеността със средновековната българска държава и българските църкви, възвестява, че българите са равностойна, макар неравнопоставена европейска нация. Грандоманията понякога е оправдана.

Мемоарът предоставя модел за разрешаване на етнорелигиозните колизии в разтърсваната от конфликти Османска империя. Чрез отделянето на българите в автономна структура с представителна власт те биха поели гражданско водачество над останалите православни християни в европейските османски владения, като посредничат и способстват за разрешаването на множеството затруднителни противоречия. Дуализмът, освен всичко останало, е мекият вариант за регулирано разграничение и подялба на Тракия и Македония, без възстановяващата се българска държава да губи излазът на юг.

Значимостта на мемоара на ТБЦК е свързан в голяма степен с повсеместното му разпространение и популяризиране, което донякъде налага идеите му в общественото съзнание на полуострова и в Европа. Според Димитър Маринов, още през август 1867 г. Г. С. Раковски изпраща подобен меморандум

до Абдул Азиз.¹⁰ Две години след оповестяването на мемоара кръговете около Добродетелната дружина също се обръщат към дуалистичната алтернатива в рамките на империята с върховен сюзерен султана. Отправеното от 51 български първенци Прощение до Парижката посланическа конференция за уреждане на Критския въпрос отново припознава султана като възможен монарх на дуалистична османо-българска държава в по-мек и компромисен вариант.

Междувременно, османското правителство също маневрира, като се опитва да разедини християните, особено да изолира многобройните българи от чуждите гръцко, руско и католическо влияние.¹¹ Заявеното в мемоара на ТБЦК верно-поданичество е и генералната тактика на българското национално-църковно движение,¹² като в крайна сметка то получава своя шанс за църковно обособяване с фермана от 1870 г. Българските активисти, които преди три години са потърсили съдействието на султана за обща кооперативна държавност (макар да са в разнобой с някои от духовните си водачи), дочакват все пак признаването на народностната общност като миллет със собствена църковна институция и ведомство с диоцез, подлежащ на процедура за разширяването му до действител-

ните предели на българите на Балканите. Формирането на българската екзархия поражда процеса на структуриране на зараждащата се модерна българска държавност.

Отзвукът от дуалистичния мемоар отеква и в българското революционно движение. Ще прозвучи предизвикателно, но всъщност БРЦК следва дързостта на ТБЦК, като сформира подобна на нейната външна и вътрешна организационна мрежа, която въпреки обречеността ѝ, успява да придвижи българската революция напред.

Априлското въстание, колкото и парадоксално да изглежда, също е продължение на духа на Мемоара на ТБЦК – ярка заявка за възстановяване на българската самостоятелност. Щом султанът и правителството му отказват да се съобразят с израстването и готовността на българите за самоуправление, то те са способни и одързостени да причинят несъразмерни на скромния им военен потенциал щети. Предупреждение, отправено още през 1867 г. в мемоара на ТБЦК. Въстанието принуждава Великите сили и най-вече Русия да се заемат с уреждането на нов политически режим на Балканите. Въпреки умелата и арогантна османска дипломация, предизвиканият катаклизъм и хуманитарната катастрофа от наченатата през 1877 г. война са несъотнесими по мащабите си с локалните опустошения при бунтовете в Тракия и Предбалкана, като преобразява европейските владения на империята. Разбира се, за назряването на Източната криза значително въздействие изиграват Херцеговското въстание, Солунския инцидент¹³ и Сръбско-черногорско-турската война (1876–1878 г.), но именно априлските бунтовнически събития от 1876 г. и техният

¹⁰ Маринов, Д. Избрани произведения в 5 тома. Том V. Стефан Стамболов и новейшата ни история. С., 2004, с. 606.

¹¹ Фадеева, И. Л. Официальные доктрины в идеологии и политике Османской империи (Османизм-панислямизм XIX – начало XX в.). М., 1985, с. 94.

¹² Общността от дейци около д-р Стоян Чомаков и в. „Възраждане“ изработват проект за административна автономия на българите в многонационално фрагментирана османска държава. – Петков, П. Ст. Идеи за държавно устройство и управление в българското общество 1856 – 1879 г. Велико Търново, 2003, с. 173.

¹³ Убийството на френския и германския консули в Солун на 24 април (6 май) 1876 г.

отзвук по света предопределят промяната на международната постановка за статута на Балканите. Отказът на Портата да осъществи мирна еманципация на българите довежда до небивало бедствие за империята. В писмо до Митхад паша¹⁴ от есента на 1876 г. Пандели Кисимов, съставител на първообраза на мемоара от 1867 г., напомня за пропуснатата дуалистична алтернатива като цивилизационна алтернатива на ислямския фанатизъм.¹⁵ Уви, историята следва естествените пътища.

Възстановяването на българската държавност през 1878–1879 г. в редуциран обхват и режим на васалитет предпоставя следващите дуалистични инициативи на българските стратегии.¹⁶ Княжеството и българската автономна провинция Източна Румелия са оспорвани между Русия и Османската империя, но след тяхното обединение (1885) и договорното му уреждане възниква нова геополитическа разстановка на полуострова. Напрежението, породено от нея, е превъзбудено от династическата криза в София. Назначеният от ВНС през 1886 г. Регентски съвет трескаво търси изход и неформалният му лидер Стефан Стамболов отчаяно се обръща към дуалистичния способ за монархическо сдружаване, който навремето е укорявал. Българските управленци минават през обмислянето на сръбския крал Милан I и румънския Карол I като претен-

денти, които евентуално да сключат лична уния за българския престол, но това би ги върнало към васална зависимост спрямо султана и се възприема като съществена пречка.

За Стамболов най-перспективен е вариантът самият султан Абдул Хамид II да поеме българската корона посредством персонална уния, но доколкото той не би желал да е във васални отношения със самия себе си, то се очаква да въздигне България в царство.¹⁷ Авантюристичният план на Стамболов едва ли би бил възприет от Великите сили, но той е още един пример за отчаяната българска дързост, която понякога предизвиква чудедейни резултати. По същото време Русия постига потвърждаване от Германия на интересите си на Балканите. В противовес се формира Средиземноморското съглашение,¹⁸ в който неформално се вписва България. Това предотвратява рязка руска намеса в делата на Княжеството.¹⁹

Шест години по-късно Стамболов стига до лична аудиенция при Абдул Хамид и този път предлага близък и траен съюз с империята, доколкото България вече се е сдобила с династия и прекият дуализъм е несъстоятелен. Според неговият план, изложен напълно едва в началото на 1894 г., двете държави трябва да влязат в политически, военен, митнически и съобщителен съюз, да подпомагат всячески местната индустрия и търговия, да се премахне в Румелия неравнопоставеността между християни и мюсюлмани. Той вижда Европейска

¹⁴ Митхад паша по това време е велик везир.

¹⁵ Якимов, Г. Пантелей Кисимов. Живот и дейност. С., 2003, с. 219.; Кисимов, П. Исторически работи. Моите спомени. Пловдив, 1897, с. 114.

¹⁶ Тодор Икономов, ревностен привърженик на дуализма, след 1878 г. издига тезата, че Княжеството би трябвало да приеме автономния статут на Източна Румелия, като в замяна Македония също добие автономия и трите български провинции се обединят под суверенитета на Цариград. – Жечев, Т. Тодор Икономов. С., 1975 – <https://cao.bg/todor-ikonov-saedinienie-balgariya/>; Виж също: Икономов, Т. Мемоари. С., 1973, 204-205).

¹⁷ Маринов, Д. Цит. съч., с. с. 338, 587.

¹⁸ Споразумение между Британската империя, Австро-Унгария и Италия (по-късно и Испания) от 1887 г. за отстояване на позициите им в Средиземноморието и Черноморския регион.

¹⁹ Пантев, А., Р. Мишев. Австро-германското сътрудничество по „българския въпрос“ (1887–1890). – В: Българо-германски отношения и връзки. Том III, С., 1981, 126-127.

Турция като отделна провинция на империята „Урумели-бейлер-бейлък“, управлявана от сина на Абдул Хамид,²⁰ в която турският и българският ще са официални езици, а армията ще е българо-турска.²¹

Предложението за съюз с Турция е опит да се преодолеят стопанските ограничения и неблагоприятия, които затормозяват икономиката на Княжеството след 1878 г. Отделянето на България от империята е предизвикало дълготрайни икономически затруднения, но сближаването би възвърнало за България обширния османски пазар и ще я изкара от деловата застоялост. Сдружаването с Цариград би позволило на София по-успешно да отбива атаките към българските земи от страна на враждебното обкръжение. Това е първият реален опит за изграждане на балкански съюз с участие на българската държава, който съдържа парадуалистична заложба – в остатъка от румелийските земи българите християни би трябвало да се изравнят по статута си с мюсюлманите, превръщайки Румелия в особена турско-българска провинция.

Българо-турският съюз би могъл постепенно да трансформира империята до формат на младобуржоазна федеративна конституционна монархия, която да е в твърде близки, дори конфедеративни връзки с българската монархия – своеобразен алианс на халифа с българския цар след евентуалното премахване на васалната зависимост. На Стамболов не му е оставено време да довърши тази мирна революция, но той с инициативата си поне успява да издейства от Портата множе-

ство отстъпки в полза на Българската Екзархия.

Имперската инерция, религиозно-идеологическата обремененост и международната взаимозависимост предопределят развитието на Османската империя в последните десетилетия на нейното съществуване. Те правят невъзможно реалното ѝ реформиране към гражданско равнопоставяне на всичките ѝ поданици, като османско-българският дуализъм е една от благоприятните възможности за еволюция на държавното ѝ устройство. През 70-те години на XIX в. Портата се обръща към Сърбия и Обединените княжества Влахия и Молдова с парадуалистична опция за обединяване на армиите на трите държави, но получава отказ.²² Това показва, че дуалистичната идея все пак не ѝ е съвсем чужда, макар да отказва да я прилага спрямо многочисления, ала зависим български етнос. Пренебрежението спрямо българите обаче ще доведе 45 години след възвестването на дуалистичния мемоар българските войски пред Цариград, а Одрин ще бъде превзет с шурм.

БИБЛИОГРАФИЯ

1. Дамянов, С. Франция и българската национална революция. С., 1968.
2. Жечев, Т. Тодор Икономов. С., 1975 – <https://cao.bg/todor-ikonov-saedinienie-balgariya/>
3. Икономов, Т. Мемоари. С., 1973.
4. Кисимов, П. Исторически работи. Моите спомени. Пловдив, 1897.
5. Макарова, И. Ф. Турецкие административные реформы как новый императив балканской политики России на рубеже

²⁰ Според предложението на Стамболов, синът на султана, в нарушение на установеното наследствено право в османската династия, ще унаследи престола на баща си.

²¹ Маринов, Д. Цит. съч., с.с. 588-589.

²² Фадеева, И. Л. Цит. съч., с. 109.

60-70-х гг. XIX в. – В: Империи, границы, политики (XIX-началото на XX век). София, 2016.

6. *Маринов, Д.* Избрани произведения в 5 тома. Том V. Стефан Стамболов и новейшата ни история. С., 2004.

7. Пантев, А., Р. Мишев. Австро-германското сътрудничество по „българския въпрос“ (1887-1890). – В: Българо-германски отношения и връзки. Том III, С., 1981.

8. *Петков, П.* Ст. Идеи за държавно устройство и управление в българското общество 1856 – 1879 г. Велико Търново, 2003.

9. *Петросян, Ю. А.* Младотурецкото движение (вторая половина XIX – начало XX в.) М., 1971.

10. *Преиленова, Р.* Австро-Унгария и Балканите (1878 – 1912). С., 2017

11. *Фадеева, И. Л.* Официальные доктрины в идеологии и политике Османской империи (Османизм-панислямизм XIX – начало XX в.). М., 1985.

12. *Якимов, Г.* Пантелей Кисимов. Живот и дейност. С., 2003.

aspirations for state national separation and self-governance. Due to the unfavorable conditions for the development of wide autonomous national liberation movement, the young Bulgarian political organization Secret Bulgarian Central Committee took the initiative by preparing and mass-distributing in 1867 a Memoir to Sultan Abdul Aziz I with a proposal to transform the Ottoman Empire into a dualistic Ottoman-Bulgarian state. This act increased the weight and gave wide publicity to the „Bulgarian question“ in the East, which marked the beginning of its headlong development in the following decade.

The dualistic alternative for transforming the Ottoman Empire was taken up later by other Bulgarian politicians. After the elevation of Ferdinand of Saxe-Coburg as Prince of Bulgaria, Prime Minister Stefan Stambolov proposed a comprehensive alliance between the Principality and the Ottoman Empire, which would modernize the empire, alleviate the many national conflicts in the Balkans, and pacify the situation in the region.

Keywords: State dualism, Secret Bulgarian Central Committee, memoir to Sultan Abdul Aziz I, Pandeli Kissimov, Panosmanism, Stefan Stambolov, Bulgarian-Turkish union

THE PROPOSALS FOR OTTOMAN-BULGARIAN DUALISM AS A DESPERATE ATTEMPT OF THE LIBERAL BULGARIANS TO BREAK THE SUPERIOR COLD ENVIRONMENT (1867-1876, 1886-1894)

ANTON ZHELEV IVANOV

Abstract: In the second half of the 19th century, the Orthodox Bulgarians in the Ottoman Empire declared their wishes for independent spiritual, cultural and political development. Many external and internal factors and forces, however, prevented or opposed the Bulgarian

ИЗТОЧНА РУМЕЛИЯ ВЪВ ВЪНШНАТА ПОЛИТИКА НА КНЯЖЕСТВО БЪЛГАРИЯ И ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ (1879–1885)

ИВАН ВИНАРОВ¹

Резюме: В доклада се разглежда хибридният във вътрешно и външнополитическо отношение характер на автономната област Източна Румелия. Тя е под върховната юрис-дикция на турския султан, но фактически води самостоятелна политика, най-вече във вътрешен план. Много от решенията на властта в Цариград биват бламирани от Пловдив и придобиват вид повече на дипломатическа борба, отколкото на отношения между централна власт и протекторат. От друга страна, новосформираното Българско княжество ориентира своята външна политика към бъдещето съединение с „втората България“. В тази посока са неговите действия както спрямо източнорумелийската автономна власт, така и при дипломатическите връзки с европейските правителства. Крайният резултат е доброволното присъединяване на Южна България към княжеството.

Ключови думи: автономна област, външна политика, Източна Румелия, Княжество България, Съединението от 1885 г.

Увод

В настоящия доклад се разглежда хибридният във вътрешно и външнополитическо отношение характер на автономната област Източна Румелия. Тя е под върховната юрисдикция на

турския султан, но фактически води самостоятелна политика, най-вече във вътрешен план. Много от решенията на властта в Цариград биват бламирани от Пловдив и придобиват вид повече на дипломатическа борба, отколкото на отношения между централна власт и протекторат. От друга страна, новосформираното Княжество България ориентира своята външна политика към бъдещето съединение с териториите на юг от Балкана. В тази посока са неговите действия както спрямо източнорумелийската автономна власт, така и по отношение на дипломатическите връзки с правителствата в Европа. Крайният резултат е доброволното присъединяване на дотогавашната автономна област към княжеството и „вливане“ на пловдивския политически елит към общобългарския в София.

1. Създаването на „втората България“ и отношенията по оста Цариград – Пловдив

Новосъздадената в южната част на българските земи автономна област, която по думите на проф. Андрей Пантев е принудена да приеме „*изкуственото тенденциозно название Източна Румелия*“, ² тръгва по самостоятелен път на развитие още от момента на формиране на новите според Органическия устав органи на автономната власт. С неговото подписване в Цариград на 14 април 1879 г. се полагат основите на обществено–политическия живот в южнобългарските земи. Политическото устройство на Източна Румелия няма да представяме тук, защото това вече е правено нееднократно от изследовате-

¹ Гл. ас. д-р Иван Винаров – Университет за национално и световно стопанство – София, преподавател в катедра „Политология“ и изследовател в Центъра за политологични изследвания към УНСС. Член на Тракийския научен институт. E-mail: isvinarov@gmail.com; i.vinarov@unwe.bg

² Пантев, А. Съединението между Княжество България и Източна Румелия. – В: Димитров, И. (ред.) Кратка история на България. 2-^{ро} изд. София: „Наука и изкуство“, 1983, с. 238.

лите по тематиката.³ Ще обърнем внимание на политическото взаимодействие по оста Цариград-Пловдив-София с цел да онагледим хибридният външнополитически характер на автономната област и доминиращия в него елемент на самостоятелното действие (в противовес на подчиненото на султана изначално положение).

Още от момента на оповестяване на Санстефанския договор общественият живот в освободена Тракия се насочва към реализирането на общобългарските дела и стремежи. Първото българско военно училище е създадено в края на май 1878 г. в сградата на бившия турски конак в Пловдив. Първият му команден състав е назначен на 1 септември със заповед на ръководителя на временното руско управление княз Дондуков-Корсаков. На 6 септември за пръв началник е назначен капитан Николай Флейшер. Но поради факта, че на 1 юли е подписан злополучният Берлински договор и България е разпокъсана, става необходимо Военното училище да бъде преместено в София. Това се осъществява в периода от 14 до 19 ноември 1878 г.⁴

Но Източна Румелия не остава обезоръжена, макар официално да се предвижда единствените военни сили в областта да са на турския султан. Непосредствено след края на Освободителната война е формиран набор от 9 хил. новобранци, една трета от които в Пловдивска и Сливенска губерния. При

³ Вж.: *Винаров, И.* Политическото устройство на автономната област Източна Румелия (1879–1885). – В: Научни трудове на УНСС, т. I/2019. София: УНСС, с. 295–311; *Инджов, Е.* Административна структура на Източна Румелия 1879–1885. – В: Научни трудове на РУ, т. 55, сер. 62/2016. Русе: РУ, с. 136–142.

⁴ *Колев, И.* Българската история накратко. София: Българска история“, 2022, с. 177.

създаването на т.н. гимнастически дружества е предвидена постоянна (макар и неофициална) войска от 30 хил. българи и още 9 хил. милиционери.⁵ По инициатива на ген. Тотлебен – главнокомандващ на окупационните руски войски в Егейска Турция, са създадени складове за оръжия с над 50 хил. пушки (с раздадените на населението и иззетите от турците броят става два пъти по-голям) с по 400–500 патрона на всяка от тях. Обучението на българските мъже на възраст от 20 до 40 години се провежда от руски инструктори. Нека припомним и записаното в чл. 3 на Органическия устав: „*Турски войски нема да влизат в Областта освен в случаи и под условия, показани в речените членове*“.

Всичко това са предпоставки за осуетяване на възможността за настаняване в областта на турски гарнизон или окупирането на военните съоръжения по **румелийската граница**.⁶ Така не само се избягва нежеланото напрежение (и евентуален конфликт) между местното население и централната власт в Цариград, а и се осигурява силен дипломатически коз в ръцете на новоучредяващата се българска държава и нейната едва поклъваща дипломация. Защото, защитавайки свободата на

⁵ Идеята за организирано и масово обучение в 16-те гимнастическо-стрелкови дружества е на ген. М. Скобелев, а реализацията в автономната област е поверена на създадения през януари 1879 г. в Пловдив Централен комитет за Южна България начело с Др. Цанков, Г. Тилев, К. Величков и Ал. Людсканов. Вж.: *Стателова, Е., А. Пантев.* Съединението на Княжество България и Източна Румелия 1885 година. София: Просвета, 1995, с. 17–18.

⁶ *Маджаров, М.* Източна Румелия. 2-ро изд. София: Балкански културен форум, 2015, с. 40, 47–48..

Източна Румелия, населението на областта подготвя нейното неизбежно съединение с Княжеството.⁷

Според записаното в Берлинския договор „*изкуствена-та държавица*“ (по А. Пантев) Източна Румелия е съставна част на Османската империя. Въпреки гарантираната административна автономия, „*под прямата политическата и военна власт на Н.В. Султана*“ (чл. 1 от Органическия устав) означава фактически статут на субект в пределите на Турция. Погледнато отвън, тя не се различава особено от останалите автономни области в империята.⁸ Предполага се, че осигурената относително широка свобода на самоорганизиране и вътрешен ред ще представлява достатъчно голяма тежест за неорганизираното и до голяма степен необразовано източно-румелийско население и на излъчените от него първенци няма да се налага да се занимават и с външнополитически въпроси. Съвсем скоро обаче на всички става ясно колко много са подценили т.нар. *туземци на Източна Румелия* (чл. 6 от ОУ).

По форма на управление страната, наречена Източна Румелия, бе замислена като обикновен османски вилает. Но на юг от Стара планина постепенно се изгражда една модерна държава от буржоазен тип с подчертан български национален облик.⁹ Въведената с Берлинския договор протекторатна система прераства в хибриден модел с автономна вътрешнополитическа структура и някаква форма на самостоятелна външна политика, без обаче да съществува задължителният дипломатически корпус (под формата на външно министерство, посланици, консули и т.н.). Много от решенията на Цариград

биват преобразувани, някои дори бламирани, а отношенията между централната власт и тази в Пловдив придобиват на моменти характеристиките на дипломатическа активност, а не на типичните за края на XIX век колониални отношения. Прав е Симеон Радев като констатира: „*Предвидено бе наистина, че султанът ще има право на veto относно решенията на Областното събрание, но всички чувствуваха, че това право ще остане съвсем теоретическо*“.¹⁰

Нещо повече, народът изобщо не приема турския султан за свой монарх, а Високата порта – като върховно правителство. По думите на проф. П. Куцаров: „*В Южна България името Източна Румелия не се употребява от българите; не е издавана карта на Румелия, а само на целокупна България; в администрацията преобладават българите; съставът на въоръжените сили също е български; властта на турското правителство е сведена до минимум. Южна България се превръща в почти независима конституционна държава.*“¹¹ А според М. Маджаров: „*Страната се наричаше Източна Румелия, по форма бе турска област, но всъщност бе Южна България, с управление толкова свободно, колкото беше и онова на българското княжество.*“¹²

Тук ще приведем два примера, които да онагледят казаното от нас дотук. Става дума за встъпването на Александър (Алеко) Богориди на поста първи генерал-губернатор на Източна Румелия и (не)издигането на османския флаг по време на церемонията по прочитането на фермана за неговото назначаване.

¹⁰ Радев, С. Строителите на съвременна България. Том 1. София: Захарий Стоянов, 2012, с. 124.

¹¹ Куцаров, П. Най-славният български акт. – В: *Дума* (онлайн).

¹² Маджаров, М. Цит. съч., с. 186.

⁷ Стателова, Е., А. Пантев. Пак там, с. 19.

⁸ Пантев, А. Цит. съч.

⁹ Пак там, с. 239.

С какви инструкции ще пристигне новият генерал-губернатор и дали ще действа като турски валия вместо като княз на една почти напълно свободна провинция? Основният въпрос, който си задават жителите на автономната област, е дали Алеко паша ще носи фес или калпак: „Никога това, което човек туря на главата си, не бе имало в историята такова съдбоносно значение“ (С. Радев).¹³ Михаил Маджаров свидетелства: „Българите по никой начин не можеха да допуснат, че техният генерал-губернатор ще носи фес на главата. Тоя външен знак не беше само чиста формалност, а символ на характера на страната.“¹⁴

Поради настояването на турските велможи пашата да носи фес султан Абдул Хамид недвусмислено припомня на Ал. Богориди, че той е османски чиновник и по тази причина негово задължение е да спазва установения в Цариград церемониал и официално облекло. Но колкото повече турският елит се възпротивява на носенето на калпак от генерал-губернатора, толкова по-категорично става противоположното настояване на българското население на областта. Навсякъде по пътя на влаковата композиция до **границата с Източна Румелия** турските официални лица отдават военни почести като на „висок имперски чиновник“, носещ на главата си фес. „...но влакът навлезе в **източно-румелийската територия** и сцената се промени“.¹⁵

Алеко осъзнава своята грешка в момента, в който слиза на Харманлийската гара с фес на главата (стълпотворението от

хора е подразнено допълнително поради факта, че той не знае български език, а говори свободно турски и гръцки): „*Какво страшно разочарование за ония, които бяха пътували цяла нощ, за да посрещнат както трябва своя нов управител... Множеството обърна гръб и започна да се разотива.*“¹⁶ На следващата гара Богориди сваля феса, но не му достига смелост да сложи калпак и се по-казва гологлав. Въпреки това гражданството го посреща с възторг: „*Тогава той разбра, че за населението не е все едно фес или калпак; че то прави съществена разлика между единия и другия външен знак.*“¹⁷ Според С. Радев: „*В тоя калпак Румелия поздравяваше символа на своята свобода.*“¹⁸ В крайна сметка антуражът на първия генерал-губернатор (в т.ч. неговата съпруга, която е гъркиня) така нагласяват нещата, че на гарата в Пловдив българите да посрещнат своя „княз“, а турците и гърците – своя „паша“.

Показателно е, **че българският калпак се превръща в дипломатически въпрос**. А нещо подобно не е характерно при взаимоотношенията между централна власт (метрополия) и автономна област (колония) никъде другаде по тогавашния цивилизован свят, още по-малко по отношение на взаимодействието на Цариград с останалите вилаети в Османската империя. Сензационната новина обхваща цяла Европа. Турските и гръцките издания наричат българското население в Източна Румелия „бунтовническо“, защото е накарало едва ли не насила Алеко да смъкне феса. Опитен администратор и дипломат, първият генерал-губернатор се измъква с постулираното в чл. 52 на Органическия устав, според който той

¹³ Радев, С. Цит. съч., с. 126.

¹⁴ Маджаров, М. Пак там, с. 181.

¹⁵ Маджаров, М. Пак там.

¹⁶ Пак там, с. 182.

¹⁷ Пак там, с. 183.

¹⁸ Радев, С. Пак там, с. 127.

е върховен началник на жандармерията и милицията. В това си качество има право да носи тяхната официална униформа, която включва черен калпак с червено дъно – текст, наложен от самата международна комисия по съставянето на конституционния акт (което му придава неоспорим авторитет).

*„В една страна, където цялата власт – и военна, и гражданска, беше в ръцете на българите, не можеше нейният генерал-губернатор да пренебрегва така грубо чувствата на цялото население“.*¹⁹ В крайна сметка под дипломатически натиск от Европа султанът скланя на компромисен вариант: в пределите на Източна Румелия А. Богориди може да носи калпак, но при визитите си в Цариград е задължен да постави на главата си фес. Това е вторият момент, в който Високата порта демонстрира безсилие по отношение на автономната област, след невъзможността да дислоцира свои войски на нейна територия. Този път обаче крайното решение става против позицията на османското ръководство и в този контекст можем да твърдим, че „калпакът“ представлява първи акт на независима политика от страна на населението на Южна България. Той от своя страна поражда дипломатическо напрежение по отношение на **Пловдив като фактическа държавна столица**.

Вторият повод за дипломатическо напрежение, надхвърлящ по своя характер вътрешните отношения по оста Цариград – Пловдив, е следствие от проведената на 18 май 1879 г. церемония по прочитането на ферманите за обнародване на Органическия устав и за назначаването на Ал. Богориди за генерал-губернатор на Източна Румелия. Предварителният план за издигане на турското знаме е осуетен от родни активисти. Напрежението у насъбралото се на централния площад мно-

жество, както и липсата на желание на българските офицери и войници (този ден там те са общо 1800) да предприемат каквото и да е действие срещу собствения си народ, дават основание на новия управник да не издига флага.²⁰ Така само в рамките на няколко дни населението на Южна България успява да осуети всички демонстративни актове на принадлежност на Източна Румелия към Османската империя. Това не остава незабелязано в европейските столици, а една от тях е най-младата на континента – тази на Българското княжество (София).

2. Отношенията по оста София – Пловдив

В немалка степен приносът за установилото се състояние в Източна Румелия принадлежи на Княжество България. Въпреки изрично установеното в Берлин положение да не се допускат делегати в Учредителното събрание от откъснатите от родината земи, комитетите „Единство“ вземат решение да свикат представители от Македония и Източна Румелия. На тях им се предоставя възможност да се произнесат по най-важния за нацията въпрос – за нейното пълно освобождение и обединение. По отношение на събралите се от всички части на Санстефанска България делегати вестник „Витоша“ пише: *„Княжеството е надеждата и на Македония, и на Южна България“.*²¹

В първите месеци след разпокъсването действията на българите са целестремени, но хаотични и непоследователни

²⁰ Впоследствие Алеко паша се реабилитира пред Високата порта, като нарежда на пловдивския градоначалник да смъкне издигнатото от него знаме на Княжество България над моста на река Марица (12 юли 1879 г.). Вж.: Пак там, с. 192.

²¹ Пантев, А. Голямото начало на малкото княжество. – В: Божилков, И. и кол. История на България. ИК София: Христо Ботев, 1993, с. 434.

¹⁹ Пак там, с. 186.

(понякога определяни дори като наивни). Залага се основно на протести, подписки, възражения до европейските страни и опити за ан-гажиране вниманието на техните държавни лидери и дипломати. Избухва и първото въстание – Креснеско-Разложкото (1878–1879). Интересът на княжеството към остана-лите извън неговите предели българи е официализиран скоро след избора на Александър I Батенберг за княз. Още при първата си обиколка в Европа (през май 1879 г.) той поставя пред ръководните фактори на т.н. Велики сили въпроса за положението на Македония и Източна Румелия като условие за мирното развитие на Княжество България.²² По същото време стартира първата обиколка на южнобългарски представители из европейските столици. Целта на мисията на Ив. Ев. Гешов и д-р Г. Янкулов е да пледират за отстъпки при прилагането на някои от решенията на диктата от Берлин.²³

През първите години след Освобождението съединисткото движение се превръща много бързо в неразделна част от движението за обединение както на българите на север и юг от Балкана, така и на тези от останалите откъснати земи. Националният идеал е онова, върху която се изграждат отношенията между княжеството и автономната област. Доминиращо положение заема политическият дневен ред пред икономическите и културните връзки. И докато последните безпроблемно поклъват в Южна България, то стопанският просперитет на всички българи е всячески възпрепятстван от изкуственото разделение, наложено посредством Берлинския договор.²⁴

²² Стателова, Е., А. Пантев. Цит. съч., с. 19 – 21.

²³ Пантев, А. Цит. съч., с. 435.

²⁴ Вж.: Стателова, Е., А. Пантев. Пак там, с. 23.

Една интересна гледна точка ни представя проф. П. Пенчев, според когото, погледнато от дистанцията на времето, съществуването на двете български юрисдикции може да се оцени като шанс за тогавашните българи. Княжеството и автономната област предлагат на своите жители различни и конкуриращи се политически модели (форми на управление, административно и съдебно устройство). А от конкуренцията и липсата на монополи най-облагодетелствани са потребителите. В случая това носи по-тенциал за създаване на по-добри условия за стопански и социален просперитет.²⁵

Разбира се, става дума за положителен процес по конкуриране между двете страни без елемент на съперничество, особено що се отнася по въпросите на културата. По време на своето съществуване Източна Румелия в културно отношение дори успява да заеме водеща роля спрямо Княжество България. Пловдив се обособява като действителният център на общобългарската култура: **„Населението на Южна България развива богата културна дейност и неговите успехи принадлежат на цялата нация. В Южна България е създадена демократична образователна система, издават се вестници и списания, превърнали се в трибуна на всички българи, печатат се учебници, научна и художествена литература. (...) В областта е основан първият български театър, създадена е народна библиотека и музей, които придобиват общонационално значение.“**²⁶ Провеждат се свободни дискусии за ролята на науката и развитието на човешкия прогрес. В южнобългарския главен град творят дейци от ранга на Иван Вазов, Константин Величков, Стефан Бобчев, Михаил Маджаров, Заха-

²⁵ Пенчев, П. Източна Румелия като пропуснат шанс. – В: ЕКИП (онлайн).

²⁶ Куцаров, П. Цит. съч.

ри Стоянов и др. Дейност осъществяват издателите Христо Г. Данов и Димитър Манчов, множество стопански експерти, художници, композитори и пр.²⁷ Проф. Куцаров обобщава: „*Пловдив се превръща в духовен център на цялата българска интелигенция*“,²⁸ а бившият министър-председател на княжеството Петко Каравелов е избран за кмет на града.

Инициативата за започване на конкретни разговори по националния въпрос идва от страна на пловдивските първенци в началото на април 1880 г. Стартира процес на една своеобразна „тайна дипломация“ от неформален тип, въпреки липсата на официални предпоставки за провеждане на каквато и да било дипломатическа активност (заради статута на Източна Румелия). Делегатите К. Величков и Д. Наумов установяват връзки с правителството на Др. Цанков. Целта е синхронизиране на програма за общо действие по въпросите на бъдещото обединение чрез създаване на таен комитет, който да подготви народа и да създаде опълчение.²⁹

Липсата на външнополитически институции на автономната област предполага официалната дипломатическа активност по обезпечаването на бъдещото съединение да бъде поверена на Княжество България. Въпреки че то според диктата от Берлин е трибутарно, т.е. поставено в зависимо положение от Османската империя, в действителност провежда напълно независима политика (в т.ч. и външна). На южнобългарските дейци остава задачата по организацията и провеждането на самата съединистка акция. Консерваторите и князът приемат

това положение с въодушевление. Управляващите либерали са по-сдържани – без да се дистанцират официално, те единствено се стремят да избегнат евентуалните негативни последици от възможния отказ да съдействат на пловдивските първенци.³⁰

Българската дипломация се ориентира бързо в международната обстановка, а съединисткото движение в Южна България навлиза в своята зряла фаза. Първите сондажи са направени в четирите най-заинтересовани империи на полуострова. Ст. Панаретов е командирован от княз Александър I в Лондон, а в края на май 1880 г. К. Стоилов провежда дълъг разговор с външния министър Николай Гирс в Петербург. Великобритания и Русия се въздържат за момента от подкрепа за общобългарското движение. Несъгласие изразява и принц Ал. Хесенски, който обръща внимание на позициите на Виена и Берлин. През юни българското правителство се включва официално във външнополитическия процес по застъпничество за автономната област. Др. Цанков започва преговори с Постоянния комитет за отпускане на заем за обезпечаване на нуждите на пловдивската администрация в размер на 2,5 млн. франка.³¹

Вероятно това е първият пример в световната история, когато една страна, при това все още новоизграждаща се след петвековно иго, демонстрира готовност да поеме тежък финансов ангажимент с цел да подпомага територия, която по международен договор е част от друга държава (и то доскорошен поробител). Случва се и друг един феномен – българският княз изпраща К. Стоилов на официална мисия в Пловдив (с

²⁷ Пантев, А. Съединението между Княжество България и Източна Румелия... Цит. съч., с. 240.

²⁸ Куцаров, П. Пак там.

²⁹ Стателова, Е., А. Пантев. Пак там, с. 24 и 26.

³⁰ Пак там, с. 27.

³¹ Пак там, с. 29-30.

тайното поръчение да вземе мерки за ускоряване на военната подготовка на населението на юг от Балкана),³² без да съобразява това с Цариград. Подобен ход говори не толкова за незначителност на властта на султана в южнобългарските земи, колкото за личното възприемане на Батенберг относно българския покровителски статут над тази изконно наша (и отвоювана по време на Освободителната война) територия.

Според предвидения в договора от Берлин статут Източна Румелия няма право на собствена външна политика извън тази на Високата порта. На практика обаче се получава така, че Пловдив се „присламчва“ към София и неговите международни дела се водят от новосформирания княжески дипломатически корпус, а не от Цариградското външно ведомство. Хибридният начин на функциониране на политическия режим в Южна България го прави уникален по своя характер. От една страна, Ал. Богориди се отчита пред султана и, въпреки силната автономия на Пловдив, той в някои отношения действа в съответствие с волята на Цариград. От друга страна обаче, сериозните проблеми на турците с черногорците и възможността от избухване на война с Гърция връзват до голяма степен ръцете на Високата порта. От това се възползват южнобългарските политически водачи, които възприемат собствена линия на поведение, като делегират (неофициално) външнополитически „активности“ на българската държава. Казано по друг начин, **по отношение на външната политика съединението на Княжество България с Източна Румелия се осъществява още през пролетта и лятото на 1880 г.**, макар и не в конституционноправен и официален международен порядък.

Но действията на Княжество България не са единствено от

външнополитическо естество. София редовно изпраща пратеници, мисионери и дори тайни агенти, които да следят и да докладват за обществените настроения в автономната област. Започва издаването и разпространението на пропагандна съединистка преса, която е финансирана от българската държава. На 30 декември 1882 г. започва издаването на вестник „Съединение“, в списването на който дейно участие вземат лидерите на Народната партия (д-р Янкулов, д-р Г. Хаканов, Д. Юруков и Ив. Ст. Гешов). Те популяризират идеята за обединение с княжеството и централна роля на София като бъдеща обща столица. Идеята обаче постепенно губи популярност поради отрицателния обществен ефект от режима на пълномощията. От друга страна, представителите на южнобългарската Либерална партия (сред които прокудените от княжеството П. Каравелов и П. Р. Славейков) първоначално пледират за обединение на Източна Румелия с Македония, а за бъдеща целокупна столица те предвиждат град Пловдив. В началото на 1883 г. започва издаването на техния официоз – вестник „Южна България“. Поетапно те преосмислят идеята за съединение първо с Македония и се придвижват към по-реалистичния съюз с княжеството, но запазват своя възглед бъдещата столица на общобългарската държава да е настоящата на Източна Румелия.³³

С възникването и масовото популяризиране на пробългарската пропагандна преса в областта съединисткото движение преминава от своята зряла към една своеобразна финална фаза. Завършена форма придобива в края на пролетта на 1885 г., когато З. Стоянов въвежда в обращение революционния печат – в Пловдив започва издаването на вестник „Борба“. По

³² Пак там, с. 31.

³³ Пак там, с. 39-40.

това време двустранната активност на българите в княжеството и в автономната област няма как повече да бъде скривана от европейската общественост. Не е и необходимо – повечето от ръководните фактори на континента външно демонстрират негативно отношение спрямо възможностите за нарушаване на Берлинския договор, но всъщност всички те осъзнават положителните ефекти от сливането на „двете Българи“ в обща държава. Оттук нататък се очаква единствено подходящият момент.

Преди да настъпи той обаче политиките от двете страни на Балкана дават пореден повод за изумление със своята неприемливост. Още един пример за равнището на взаимоотношенията между **двете български държави** е сключената на 30 септември 1884 г. митническа спогодба – немислим до този момент в световната политика акт на икономическо съюзяване между „васално“ княжество и „османски вилает“. Тази в немалка степен „условна стопанска интеграция“ (по А. Пантев) гарантира безмитния внос на основните производствени стоки в двете страни и представлява поредната и (пред)последна стъпка при финализирането на съединителния процес.³⁴

Междувременно политици от двата спектъра в Източна Румелия засилват своята международна активност, за да накарат Европа да „свикне“ с мисълта за Съединението. По-активни са представителите на Народната партия. Техният конгрес от края на април 1884 г. командирова Ив. Ст. Гешов и казанлъшкия търговец Хр. Христов „да поднесат на европейските кабинети всеобщото желание на румелийци за присъединяването им към княжеството“. С. Радев представя думите на идеолога на външната съединителска пропаганда – Хенри

Джонс (английски вицеконсул в Пловдив): „*Дайте да се разбере, че не считате Берлинския конгрес за нещо неприкосновено*“.³⁵ Но тяхната мисия претърпява фиаско. Каквото се случва с партията след повторно ѝ идване на власт с победата на изборите за Областно събрание, когато се оказва, че са подвели народа с фалшиви предизборни обещания за бързо осъществяване на съединението с княжеството.

Заклучение

Инициативата за осъществяване на първото действие по реализирането на националния идеал идва от друго място. На свое заседание от 25 юли 1885 г. БТЦРК³⁶ взема решение за старт на подготовката за провеждане на съединение между Княжество България и Източна Румелия. За дата на акцията е определен 15 септември, а всичко при нейното провеждане е предварително уточнено и съгласувано с полицията и войската. Стартира всеобхватна пропагандна кампания с цел подготовка на едно всенародно дело с масов характер. То обаче стартира по-рано – на 2 септември, когато в Панагюрище са арестувани трима ученици, развяващи българския трибагренник. Масовото въставане на народа принуждава властите да ги освободят, а организаторите на съединителската акция решават да използват създалата се ситуация и да изтеглят нейното провеждане за по-рано. Така на 5 срещу 6 септември четниците на сержант-майора от източнорумелийската милиция Продан Тишков (по-известен като габровеца Чардафон) и на

³⁵ Радев, С. Цит. съч., с. 471.

³⁶ Комитетът е създаден на 10 февруари 1885 г. по инициатива на З. Стоянов. По-подробно относно неговата дейност и въоръжената подготовка на Съединението, вж.: Пак там, с. 478-510; Пантев, А. Пак там, с. 437 и др.

³⁴ Пантев, А. Голямото начало на малкото княжество... Цит. съч., с. 433.

други въстанически отряди навлизат в Пловдив. Сутринта на 6 септември е арестуван генерал-губернаторът Гаврил Кръстевич, а Съединението е тържествено оповестено.³⁷

В интерес на обективната историческа истина следва да кажем, че Кръстевич е от личностите, които отстояват българската кауза, без да са революционери. Той е създател на първия съвременен търговски закон в Османската империя, подпомага борбата за българска църковна независимост и е автор на една „История на българите“. Утвърдил се като добър администратор, „добросъвестен, трудолюбив и отличен юрист“,³⁸ но и нагрубяван от своите млади съвременници (най-вече от буйния по нрав Захари Стоянов), Кръстевич изиграва съществена положителна роля в полза на Съединението. По думите на Росен Петков: „Кръстевич усеща накъде вървят нещата и неговата заслуга е, че до голяма степен той не предава Съединението и не пише предупредителни писма до турските власти, че всъщност назрява, така да се каже, преврат. **Неговото мълчание спасява Съединението.**“³⁹

Дипломатически то е подсигурано още преди акцията по неговото провеждане. Това става благодарение на инициативите на Съюза на тримата императори – германският кайзер, руският цар и императорът на Австро-Унгария. Според протокола към договора от Будапеща между последните двама (от 15 януари 1877 г.) Виена получава правото да анексира Босна и Херцеговина, а Петербург – да присъедини югозападната част на Бесарабия. По-късно Русия успява да издейства и одо-

брене за предприемане на едностранни действия при евентуално настаняване на османски войски в Източна Румелия. Трите сили се договарят за съвместно отклоняване на българските стремежи по отношение на Македония, като в същото време се съгласяват да подкрепят Съединението.⁴⁰ Краят на Съединистката криза е поставен с подписването на Топханенския акт на 24 март 1886 г.,⁴¹ с което формално е ликвидирана изкуствената граница между северната и южната част на България (която проф. Пантев красноречиво оприличава с „комичните гранични постове на вакарелските възвишения“).⁴²

Преди това обаче на започналия да се обединява български народ му се налага да защитава друга една граница – тази със Сръбското кралство, в една героична война – първият от поредицата балкански конфликти по пътя към бленуваното „**Сите българи заедно**“. Три десетилетия по-късно мечтата за осъществяването на Санстефанския идеал е потъпкана от свирепата координирана окупационна военна акция на т. н. съседи на нашата страна – по време на Междусъюзническата война (лятото на 1913 г.). След още само половин десетилетие изживяваме и втората национална катастрофа. България зави-наги губи Одринско, Беломорска Тракия, Вардарска Македония, Западните покрайнини и Северна Добруджа. За щастие, с Крайовската спогодба от 7 септември 1940 г. в пределите на родината са върнати Добричко и Силистренско.

Но никога повече не се повтаря примерът на 1885 г. – в

³⁷ Колев, И. Цит. съч., с. 185.

³⁸ Радев, С. Пак там, с. 474.

³⁹ Станчев, С. Човекът, който не предаде Съединението: Кой е последният генерал-губернатор на Източна Румелия? – В: *bTV Новините* (онлайн).

⁴⁰ Стателова, Е., А. Пантев. Цит. съч., с. 35–36.

⁴¹ Относно ролята на Бисмарк за разплитането на Балканския пъзел, вж: Дочев, Й. Как съдбата на Съединението се реши зад кулоарите на Европейския концерт. – В: *Консерваторъ* (онлайн).

⁴² Пантев, А. Голямото начало на малкото княжество... Пак там.

рамките на три месеца българската държава постига първото си разширение **по мирен път** (посредством Съединението), което впоследствие отбранява по **военен** (срещу сърбите). В началото на пролетта на 1886 г. световните сили окончателно официализират новото положение по **дипломатически път**. Пловдивският политически елит се „влива“ в този на Княжество България и му вдъхва нови сили за развитие на потенциала и по-нататъшния просперитет на нацията. Източна Румелия практически се самоприсъединява към трибутарното княжество. Получава се нещо като съвременните анексирания на територии, но не на базата на съмнителни от гледна точка на легитимността им референдуми. Положено е едно общонационално и всенародно усилие, подготвяно последователно и реализирано спонтанно. Съединението е не само желано в Северна и Южна България, но то е и възприемано като нещо съвсем логично в цяла Европа. За съжаление, в нашата история това се случва само два пъти – през 1885 и 1940 г. А „най-романтичната част от българската история“ – Македония (по П. Стоянов), така и не достига до това положение. Към ден днешен не се и наблюдава желание за нещо подобно.

БИБЛИОГРАФИЯ

Литература:

1. Божилков, И., Мутафчиева, В., Косев, К., Пантев, А., Грънчаров, С. История на България. София: Христо Ботев, 1993.
2. Винаров, И. Политическото устройство на автономната област Източна Румелия (1879–1885). – В: Научни трудове на УНСС, Том I/2019. София: Издателски комплекс – УНСС.
3. Димитров, И. (ред.). Кратка история на България. Второ

преработено и до-пълнено издание. София: Наука и изкуство, 1983.

4. Инджов, Е. Административна структура на Източна Румелия 1879 – 1885. – В: Научни трудове на Русенския университет, том 55, серия 6.2/2016. Русе: Университетски издателски център – РУ „Ангел Кънчев“.

5. Колев, И. Българската история накратко. 250 значими събития, представени по достоверен и увлекателен начин. София: Българска история, 2022.

6. Маджаров, М. Източна Румелия (исторически преглед). Второ преработено издание. София: Балкански културен форум, 2015.

7. Органически устав на Източна Румелия. Пловдив, 1879.

8. Радев, С. Строителите на съвременна България. Том 1. София: Захарий Стоянов, 2012.

9. Стателова, Е, Пантев, А. Съединението на Княжество България и Източна Румелия 1885 година. София: Просвета, 1995.

Онлайн източници:

Дума. <https://duma.bg/nay-slavniyat-balgarski-akt-n61978?h=pdfarchive&pdfarchiveId=2879> (6.05.2023).

Експертен клуб за икономика и политика. <https://ekipbg.com/iztochna-rumelia/> (16.05.2023).

Консерваторъ. <https://conservative.bg/sadbata-na-saedinenieto/> (14.05.2023).

bTV Новините. <https://btvnovinite.bg/predavania/tazi-sutrin/chovekat-kojto-ne-predade-saedinenieto-koj-e-poslednijat-general-gubernator-na-iztochna-rumelija.html#> (1.05.2023).

**EASTERN RUMELIA IN THE FOREIGN POLICY
OF THE PRINCIPALITY OF BULGARIA
AND THE OTTOMAN EMPIRE
(1879–1885)**

IVAN VINAROV

Abstract: The report examines the hybrid nature of the Eastern Rumelia autonomous region in terms of internal and external politics. It was under the supreme jurisdiction of the Turkish Sultan, but in fact conducted an independent policy, especially in the internal plan. Many of the decisions of the authorities in Constantinople were criticized by Plovdiv and took on the appearance of a diplomatic struggle rather than relations between the central authority and the protectorate. On the other hand, the newly formed Bulgarian Principality oriented its foreign policy towards the future union with the „second Bulgaria“. In this direction were its actions both in relation to the Eastern Rumelia autonomous power and in diplomatic relations with the European governments. The result was the voluntary accession of Southern Bulgaria to the Principality.

Keywords: autonomous region, Eastern Rumelia, foreign policy, Principality of Bulgaria, The Unification of 1885

СТОПАНСКИЯТ ОБЛИК НА БЕЛОМОРСКА ТРАКИЯ ДО БАЛКАНСКИТЕ ВОЙНИ

ГЕОРГИ СТОЯНОВ¹

Резюме: В статията е направен преглед на географските особености и икономически характеристики на Беломорска Тракия до Балканските войни. Показани са основните производства, които развива българското население в областта. Изследвани са физико-географските и народностни връзки между Беломорската област и България, които през XIX и първите десетилетия на XX век естествено водят до стопанска обвързаност с българските земи на север. Подчертано е стратегическото значение на областта за развитието на България и неосъщественият, обещан в Ньойския договор от 1919 г. стопански излаз на Бяло море.

Ключови думи: Беломорска Тракия, България, земеделски култури, търговски и съобщителни връзки, Беломорски излаз

Историко-географската област Тракия е населявана от дълбока древност и дължи името си на своите коренни обитатели - траките. Античната ѝ история е свързана с траките, Одриското царство, елинистичната епоха, както и формирането на римската провинция Тракия. Траките се споменават за първи път от Омир в „Илиада“, където е записано, че идват от Хелеспонт, и са се били на страната на троянците. През V в. Херодот пише:²

¹ **Георги Стоянов** – бакалавър по стопанско управление от Свободния университет на Берлин.. Е-mail: georgi_stoyanov@ymail.com

² Цит. по *Попов, Д.* Древна Тракия. История и култура. София: ЛИК, 2009. ISBN 978-954-607-777-6, с. 30.

„Траките след индийците са най-многобройните в света. Ако те бяха нещо общо и се управляваха само от един владетел, биха били непобедими и според мен най-могъщи от всички, които съществуват. Тъй като това обаче е невъзможно и със сигурност никога няма да бъде постигнато от тях, те са слаби. Във всяка отделна племенна област те носят отделно име, но нравите и обичаите им са едни и същи. Изключение от това правило правят само гетите, травсите и племената, които живеят на север от крестоните”

Географски Тракия се разделя на Западна или Беломорска Тракия, Източна Тракия и Северна Тракия и днес обхваща части от Южна България, Североизточна Гърция и европейската част на Турция. Областта Тракия през вековете се явява люлка на българското землище като една от трите български географски области Мизия, Тракия и Македония. Както посочва професор Иван Батаклиев,³ българите постоянно са се движили и разселвали на юг по поречията на реките Марица, Места, Струма и Вардар и това е позволило достигането в източната част на Балканския полуостров на Бяло море, опознаването му, осъзнаването на неговите предимства пред Черно море и кръщаването му с галовния топоним „Бяло море“.

От Южна Македония в Беломорието влизат средната и източната ѝ част, а от Западна Тракия – южната ѝ половина. То е от изключително стратегическо значение за България, а в стопанско и демографско отношение е органична българска граница на юг.⁴ Историкът Антон Ж. Иванов го нарича „Българската врата към света“ поради излаза към световните мо-

рета и океани, който осигурява.⁵ Проф. Батаклиев се позовава на известния немски географ Албрехт Пенк, според когото една такава естествена граница (като Беломорието) съответства на един определен държавен организъм, произлиза от неговите нужди и обхваща едно определено пространство, което би осигурило необходимите условия за преуспяването на държавата. В едно такова пространство влизат няколко свързани помежду си области, които както по отношение на стопанския живот, така и във връзка с отбранителния си потенциал, образуват едно общо цяло, какъвто е случаят с Македонородопския масив и Бяло море.⁶ За Беломорието от своя страна България се явява най-естественият хинтерланд.⁷ Естествена граница между Западна Тракия и Източна Тракия е река Марица. Преди Балканската война и двете части попадат в Одринския вилает на Османската държава, който река Места отделя от Солунския вилает. Одринският вилает обхваща санджаците с центрове Одрин, Гюмюрджина, Лозенград, Дедеагач, Галиполи и Родосто. В рамките на Беломорието попадат Гюмюрджинският и Дедеагачкият санджак, както и казите от Одринския санджак с центрове Димотика и Ортакой.⁸

Проф. Батаклиев изтъква, че въпросът за принадлежността и владееенето на Беломорието след Балканските войни и при делбата на османското наследство представлява част от прословутия Източен въпрос, бивайки тясно обвързан с този за

⁵ *Иванов, А. Ж.* Българската врата към света. Достъп на <https://balkanite.free.bg/Belomorie.htm>.

⁶ Географската връзка между Беломорието и България, с. 13-14

⁷ Пак там, с. 55.

⁸ *Карайовов, Т.* Материали за изучаване а Одринския вилает. – Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, книга XIX. Българско книжовно дружество, Държавна печатница, 1903, с. 5.

³ *Батаклиев, И.* Географската връзка между Беломорието и България. – Беломорски преглед, т. I, 1942. София: Придворна печатница, с.21-22.

⁴ Пак там, с. 17.

проливите, чиято защита и съдба са в непосредствена зависимост от Беломорието. Стратегическото значение на областта за Турция е основната причина при подписването на конвенцията за размяна на население в Лозана през януари 1923 г. Турция да договори оставането в Гюмюрджинско на между 90 и 95 хил. турци.⁹ Беломорският въпрос засяга интересите на редица държави и е по-сложен дори от самия Македонски въпрос. Като основни аргументи за правата на България над Беломорието в труда си „Географската връзка между Беломорието и България“ проф. Батаклиев посочва антропографското и стопаногеографско единство между България и Беломорието, преобладаващия български характер на населението спрямо гърците до Ньойския договор, близостта на Беломорието до българската столица София, както и липсата на сериозно стратегическо или стопанско значение на Беломорието за Гърция.

Географията на Беломорието го споява в много по-голяма степен с България спрямо Гърция, то се простира като тясна земя надлъж между България и Бяло море, която по въздух има дължина от около 260-270 км с най-голяма широчина в областта на Сярското и Драмско поле от 70 км и най-малка широчина от 28 км между Порто Лагос и бившата българска граница. Освен тази непосредствена спойка с България, Беломорието е много по-близко до българската столица София спрямо гръцката Атина. От София до Сяр по въздух има 180 км, а по тогавашното шосе в Струмската долина 250 км, докато от Атина до Сяр по същото време по права въздушна линия има 360 км, а по шосе или железопътни линии много повече.

За липсата на стратегическо значение на Беломорието за Гърция е показателно изказването на гръцкия премиер Ве-

низелос в гръцкия парламент през 1913 г., че се е съгласил Западна Тракия и Югоизточна Македония да бъдат владени от България и причината за това се корени в опасенията, че ако Гърция разширява своите граници и се простира надлъж морето без гръбнак, то такава граница би била опасна за гръцките интереси и Гърция би била по-слаба, отколкото ако границите ѝ се закръглят в друга посока. Поради сходни съображения след избухването на Първата световна война Венизелос подава два меморандума до гръцкия крал за връщането на Кавалска област на България.¹⁰

Физикогеографските и народностни връзки между Беломорската област и България в първите десетилетия на 20 век естествено водят и до стопански връзки. Пътищата от България и Македонородопския масив за Беломорието са естествени не само по отношение на осигуряването на възможности за миграция, но и за стопански цели. Българското население се среща в целия Одрински вилает, а в компактни маси то населява основно санджаците Одрин, Лозенград, Дедеагач и Гюмюрджина.¹¹ Още преди Руско-турската освободителна война от 1878 г. в равнината между Марица и Места в общо за областта 90 бейски чифлика работят основно българи. Не само българи, но и бедни турци са търсили възможности за временна или постоянна прехрана в Беломорието, слизайки от масива. Пример за това са много турци от Момчилградско, които са работили по чифлици и други земеделски стопанства в Гюмюрджинско. Прокарването на българо-гръцката грани-

¹⁰ Пак там.

¹¹ *Карайовов, Т.* Цит. съч., с. 20.

⁹ Географската връзка между Беломорието и България, с. 16.

ца прекъсва тази естествена земеделско-стопанска общност между Родопите и Беломорската низина.¹²

Докато гръцкото население в Беломорието е основно градско, а като селско население гръцкият етнос е ангажиран главно с производството на тютюн, което представлява по-лекото земеделие, то българите в областта преди своето прокуждане изнасят на своите плещи тежката земеделска работа. Пол Русел, директорът на финансите на Тракия от френските окупационни власти през 1920 г. при съпоставка между българите и гърците посочва *„У днешните потомци на древните гърци почти нищо не е останало от това, което величаем в тяхното минало. Без всяко съмнение бъдещето в тази страна принадлежи на това младо и кораво племе (българите), надарено с рядко трудолюбие, честност и пестеливост“*.¹³ Характерен за турското население в Одринския вилает преди Балканската война е контрастът между богатите бейове, собственици на големи чифлици и обширни пасища, които живеят в разкош, и останалите турци, които живеят повече или по-малко в бедност.¹⁴

Въпреки своето плодородие, полетата в Беломорието поради непосредствената близост на планинския масив са малки по пространство. Към 1936 г. обработваемата площ в Западна Тракия е 1.2 млн. декара, а в цялото Беломорие общо 3 млн. декара, което представлява едва 13% от общата обработваема площ за цяла Гърция към онзи момент.

Естествената земеделско-стопанска общност между Беломорието и Македонородопския масив има проявление в

сходството на отглежданите култури, както и в по-близките до България спрямо Гърция методи на обработване на земята и използвана техника. Земеделието в първото десетилетие на 20 век все още е първобитно, като, въпреки големите пространства необработени земи, всяка година между една трета и една четвърт от обработените земи оставят на угар. Сред причините за застой в земеделието са слабият научен прогрес сред населението, недостигът на работна ръка поради негъстотата на населението, както и липсата на капитали сред големите земеделци и скъпият железопътен транспорт, и конкуренцията на чуждестранните жита и брашна. Преобладава производството на зърнени храни, а средният дял на зърнените храни от общата обработваема площ в различните части на Беломорската област като цяло съответства на този в България от 50-60%. Единственото изключение е Димотишко, където дялът на зърнените храни достига 76%. От зърнените култури най-разпространено е производството на пшеница, от 31.5% до 40.5% от общата обработвана площ на областта.¹⁵ В цялото Беломорие зърнените храни заемат 200 хил. хектара обработвана площ, от които 110 хил. хектара заема пшеницата, което възлиза на 31.4% от общата обработвана площ на Беломорието. Нейното отглеждане е концентрирано по терасите и по високите части на котловинните дъна и в припланинския пояс на котловините поради това, че при висока влага страда от плесени и дава по-лоша реколта зърно.¹⁶ Царевицата е по-слабо застъпена спрямо в България поради сухия климат на областта през летния сезон.¹⁷ Тя заема около 45 хил. хек-

¹⁵ Пак там, с. 25-26.

¹⁶ Батаклиев, И. Стопанското значение на Беломорието. – Библиотека „Българска книга“, 1943, № 25, с. 25

¹⁷ Географската връзка между Беломорието и България, с. 46-47.

¹² Пак там, с. 45-46.

¹³ Пак там., с. 46-47.

¹⁴ Карайовов, Т. Цит. съч., с. 18.

тара в цялото Беломорие, 13% от цялата обработвана площ на Беломорието и 22.5% от площта на зърнените храни. Останалите зърнени храни като ечемик, ръж и просо са слабо застъпени, ечемикът с 28 хил. хектара площ и ръжта с 13 хил. хектара.¹⁸

Средиземноморският климат, дори и периферен, позволява отглеждането на южните земеделски култури като тютюна, памука, сусама, смокинята, бадема и дори маслината. Макар и да заемат по-малка част от обработваната площ на областта спрямо зърнените култури, те имат по-голямо стопанско значение поради по-високата си стойност и доходност. Най-важната растителна култура от стопанска гледна точка е тютюнът, който в цялото Беломорие заема 464.5 хил. декари, което съставлява 42% от общата площ насади на тютюн в цяла Гърция. Проф. Батаклиев подчертава недостатъчно добрите природни условия за отглеждането на някои от най-качествените тютюневи сортове като ориенталския тютюн в България и съответната необходимост от Беломорието за България за целите на хармоничното стопанско развитие.¹⁹ Показателно е, че докато доходът от тютюнопроизводство в цяла Гърция възлиза на 14% от целия земеделски доход на страната, то в Западна Тракия съставлява 31%. В Ксантийско, където най-много се седи тютюн и се произвежда най-стойностния, доходът от тютюн достига 50% от целия земеделски доход на окръга. Отглеждането на тютюн е от ключово стопанско значение, осигурявайки прехрана не само на голяма част от селското население, но и на хиляди градски жители, работещи в

цигарените фабрики за обработка на тютюн и производство на цигари.²⁰

Второ по стопанско значение и заета площ към 1937 г. индустриално растение е сусамът, който за последните 15-20 години до 1937 г. увеличава обработваната си площ между 3 и 4 пъти. В Западна Тракия са благоприятни и условията за отглеждане на памук, който заема 14.3 хил. декара площ. Неговото производство възлиза на 811.6 тона и е концентрирано основно в Димотишкия окръг. Добре застъпени са още маслината, паламудовият дъб и варивните растения като фасул, леща, черен боб, грах и нахут.²¹ За последните са налице чудесни природни условия, най-вече топлата зима. През 1941 г. приблизителният брой на маслиновите дървета в цялото Беломорие без островите е 200 хил. облагородени и плодоносещи и още около 3-4 пъти по толкова диворастващи маслинови храсти.²²

Ананасът, ленът и конопът са слабо застъпени, а картофите обхващат едва 0.7% от цялата обработвана площ. Разпространено е отглеждането на дини, пъпеши и тикви по бостани. Тяхната площ е 35 хил. декара, 2% от обработваната. Лозарството е добре развито до 1910 г., когато филоксерата започва да унищожава лозята, най-напред в Софлийско и другите краища на долината на Марица. От Софлу дотогава се е изнасяло вино дори за Франция, а от Гюмюрджина за Цариград,

²⁰ Батаклиев, И., А. Разбойников, И. Орманджиев. Тракия. Географски и исторически преглед. София 1946, с. 72-73.

²¹ Пак там.

²² Маждраков, П., Д. Костов, Б. Стефанов. Беломорска Тракия. Доклад за състоянието на земеделското стопанство, възможностите за въвеждане на нови култури и устройството на опитното дело в Беломорска Тракия. София, 1943, с. 11-12.

¹⁸ Стопанското значение на Беломорието, с. 26-27.

¹⁹ Пак там.

Смирна и близките Ксанти, Драма и Кавала. Конкуренцията на по-доходоносния тютюн, честите войни и смяната на населението не позволяват възстановяването на лозарството на предишните му равнища и през 1937 г. лозята заемат едва 2.17% от обработваната площ.²³ Площта на овощните градини в цялото Беломорие е между 3.5 и 4 хил. хектара и възлиза на 1% от обработвана площ на областта. Интересно е отглеждането на смокини, между 200 и 250 тона, нарове, лимони и портокали.²⁴

Сред останалите основни поминъци за целия Одрински вилает са животновъдството, бубарството, винарството, риболовът и добивът на сол. Промислеността е слабо застъпена в целия Одрински вилает, като се изразява основно в парни фабрики и мелници за брашно, две фабрики за точене на коприна в Одрин, както и в експлоатацията на мини.²⁵ Слабото развитие на промислеността в периода до Балканската война се дължи на външната конкуренция, липсата на търговски бариери за чуждите стоки от страна на османската власт, както и на липсата на енергийни ресурси поради малкия обем на залежи на каменни въглища и слабата водна сила. Външната конкуренция унищожава много занаяти, сред които най-мощни са били абаджийството и еминджийството (обущарство). Упадъкът на тези занаяти продължава след 1912 г. предвид изселването на турското население, което формира голяма част от потребителското ядро на въпросните готови дрехи и обувки.²⁶

²³ Пак там, с. 73-75.

²⁴ Стопанското значение на Беломорието, с. 41.

²⁵ Карайовов, Т. Цит. съч., с. 45-48.

²⁶ Стопанското значение на Беломорието, с. 67-68.

В Гюмюрджинско има залежи на антимон, мед, олово и цинк, като дори залежите на мед и антимон са взети на концесия, но мините не са открити. В района на Дедеагач от своя страна се намират залежи на мед, цинк, графит, олово със сребърни примеси, антимон, хром и въглища.²⁷ Сред занаятите за българското селско население са характерни абаджийството и терзийството, дюлгерството, въглищарството и гурбетчийството.²⁸

Обликът на населените места по отношение на устройственния план на улици, площади, сгради и тяхното разпределение е ориенталски, преобладават криви нерегулирани улици, обикновени къщи, нехармонично градоустройство. Изключение правят някои по-солидни и хубави средиземноморски двуетажни къщи в старите части на градовете, както и Дедеагач и новите модерни гръцки квартали в Ксанти, Гюмюрджина, Фере, Софлу.²⁹ Основни стопански центрове на Западна Тракия са Ксанти, Гюмюрджина, Димотика и пристанището Дедеагач. В турско време Ксанти е бил главно занаятчийски и търговски град, но в края на 19 и началото на 20 век там се развива тютюнопроизводството, което го превръща в главен център на тютюневата индустрия и търговия преди Втората световна война. Сортът тютюн Скечанска или Ксантиска басма притежава световна слава и бива закупуван от американски фирми. Скече е турското име на Ксанти, което идва от Ескидже, означаващо „старо селище“ и се дължи на образуването на Енидже, „ново селище“, основано от турците вероятно още в началото на XV век. До XIX век Ксанти запада за

²⁷ Карайовов, Т. Цит. съч., с. 45-48.

²⁸ Пак там, с. 93-94.

²⁹ Батаклиев, И., А. Разбойников, И. Орманджиев. Цит. съч., с. 50.

сметка на Енидже и най-качествените тютюни на областта се наричат „енидженски“, а не „скеченски“ или ксантийски. Турците правят Енидже и административен център на западната част на Беломорската низина, а Караагач (Порто Лагос) се възприема за пристанище на Енидже, а не на Скече. В последствие към средата на XIX век за Ксанти отново започва възход и населението му започва да нараства, за периода до 1872 г. Ксанти нараства от 6 хил. души на 10 хил. души, докато Енидже се свива от 4 хил. до 2,5 хил. души. Сред причините за това са блатистите места на Енидже водещи до малария, както и изместването на главния път от Солун за Цариград на север през Ксанти и прекарването на железопътната линия Жонксион през Ксанти.³⁰ В Ксанти се кръстосват два главни пътя, надлъжният в Беломорската низина за Македония и напречният от Порто Лагос и Буругьол по долината на Ксантийската река през Родопите в посока Пловдив.

Гюмюрджина е най-ориенталският град в Западна Тракия, в неговото землище земеделието е разнообразно и по-добре развито, отколкото в Ксантийско, налице са признаци за модернизация като изградените канали за отводняване на блатистите места и използването на артезианска вода за изкуствено напояване. Зърненото производство превъзхожда тютюневото, около града се намират 60 градини, като зеленчуци се изнасят за Ксантийско. Гюмюрджина е главният лозарски център в Западна Тракия, отглеждат се лимони на открито. Бубарството е добре застъпено, като е в подем от 1902 г., произвежда се бубено семе, което се съхранява в специален хладилник и се изнася както в други съседни области, така и в чужбина – например в Персия. Основната индустрия е занаятчийската,

³⁰ Пак там, с. 52-55.

в турско време е имало много табахани, развито кожухарство и еминджийство. Модерната за времето си индустрия се състои в пет фабрики за брашно, шест тютюневи склада, две работилници за памучна прежда и пет маслобойни за сусамово масло.³¹

За стопанството на Димотика са характерни индустриалните култури и най-вече маслодайните – сусам, памук и др. Батаклиев, Разбойников и Орманджиев се позовават на публикацията на А. Иширков „Западна Тракия и Договорът за мир в Ньой“, според която Димотика е на първо място по производството на растителни места в Тракия и дневната обработка на сурови материали достига 4.25 тона. Произвежда се още качествен памук, немалки количества тютюн, а също така е силно застъпено бубарството. Налице са 12 хил. декара насаждения с черница предвид влажните почви в долината на Марица.

Софлу, в миналото богато земеделско селище, е възникнал през XIX век благодарение на много развити копринарство и лозарство и е най-бубарският и копринарски град в Западна Тракия. През 1878 г. Софлу е обявен за околийски център, а за неговото развитие спомага и прекарването на железницата от Одрин за Дедеагач, чиято станция е и Софлу. Към 1915 г. площта на черничевите градини в Софлу обхваща 10,8 хил. декари. През 1911 г. на софлийската борса са продадени 1.6 хил. тона сурови пашкули, от които само 20% са били обработени в местните две филатури, а по-голямата част е продадено в Италия и Франция.

Стопанското единство между България и Беломорието се откроява най-вече в търговските и съобщителни връзки. Без-

³¹ Пак там.

спорни са предимствата на Бяло море като отворено и свободно пред Черно море и възможностите за търговия с външния свят, които то дава. Долината на Марица е вековен главен път за Източна България и съответно за Балканския полуостров. В миналото по Марица, докато е била плавателна, от Пазарджик със салове са изпращани за Одрин и Енос големи количества дървен строителен материал, добиван в родопските гори на Чепинско, Баташко и други области. В обратна посока от Беломорието са доставяни храни, както и колониални стоки като сол, сапун, маслини, зехтин и други.³² През епохата след Хатишерифа при реформирането на развитието на съобщителните връзки султан Абдул Меджид през 1846 г. дори натоварва французина инженер на турска служба Пойрел за изучаване на реката и проектиране на урегулиране и плавателност. В последствие този проект е съвсем забравен.³³

Тласък в развитието на търговските връзки между България и Беломорието дава построяването на железниците за Одрин през 1873 г. и за Дедеагач през 1878 г. Свързването на Дедеагач чрез първия железен път за Бяло море ускорява създаването на модерния за тогава град, както и развитието на пристанището му.³⁴ При построяването на железопътната линия от Кулелибургас по долината на Марица търговците от Енос започват да пренасят своите кантори в Дедеагач. През пристанището на Дедеагач се осъществява целият внос за Одринския вилает на колониални и други стоки.³⁵ Сред основните стоки, чийто износ се осъществява през Дедеагач,

по отношение на техните количества и стойност се отличават житото, дървеният материал, царевичата, просото, ечемикът, ръжта и тютюнът на листа. Сред вносните стоки от своя страна се открояват каменните въглища, петролът, кафето, памукът и прежда, дървеният материал, брашната, оризът и солта. Основните търговски контрагенти са Австро-Унгария, Германия, Франция, Англия, Италия, Холандия, Русия и България. От Индия се внася най-вече ориз.³⁶ Данни от 1898 г. показват, че голяма част от вноса и износа се осъществява от параходните дружества Австрийски Лойд, Хаджи Дауд, Дойче Леванте, Messageries Maritimes, както и от Английски нередовни линии.³⁷ За пристанище на Гюмюрджинското поле служи Порто Лагос или Караагач, намиращ се в залива срещу остров Тасос. Там функционира пристанище, но не живеят хора. Там след 1913 г. България планира да построи своето основно беломорско пристанище поради най-късата дистанция до Свищов от 480 км.³⁸

Показателни за значението на търговските връзки между Горна Тракия и Беломорието са данните за обема на износ през Дедеагач. Докато през 1885 г. той възлиза на 61.25 хил. тона, а през 1893 г. е достигнал 228 хил. тона, то след построяването на Бургаското пристанище и пренасочването на българския внос и износ към него, общият обем износ през Дедеагач спада до между 20 и 40 хил. тона през периода 1910–1912 г.³⁹ Красноречиви са и фактите, че през 1935 г. всички кораби, пристигнали или заминали от пристанищата Кавала и Дедеа-

³² Пак там, с. 50.

³³ *Карайовов, Т.* Цит. съч., с. 4.

³⁴ Географската връзка между Беломорието и България, с. 46-47.

³⁵ *Карайовов, Т.* Цит. съч., с. 72.

³⁶ Пак там, с. 78-90.

³⁷ Пак там, с. 91-92.

³⁸ *И. Батаклиев, А. Разбойников, И. Орманджиев*, 1946., с. 58.

³⁹ Географската връзка между Беломорието и България, с. 51.

гач, възлизат на едва 3.2% от всички заминали и пристигнали кораби за цяла Гърция, натоварените и разтоварените стоки в двете пристанища от своя страна съставят едва 2.4% от общия товарооборот за всички гръцки пристанища, както и че от общия им товарооборот 70% е каботажен.⁴⁰

За значението за България на пристанище Дедеагач е от важност това, че то е на разстояние 545 км от най-южното дунавско пристанище Свищов, а освен това е близко беломорско пристанище и за държавите на север от България и това прави пътя Свищов-Дедеагач важен напречен транзитен коридор през Балканите за Бяло море. Надлъж през Беломорието от своя страна минава пътят продължение на Via Egnatia, свързващ Солун и Цариград (Истанбул). В периодите на историята, когато тези два града по едно и също време са били в една държава, той е бил от голямо значение. През 1897–1898 г. бива построен железният път Солун-Дедеагач, но след Балканската война и освобождаването на Беломорието от турска власт, довело до скъсването на стопански връзки между Солун и Цариград, политическото и стопанско значение на този път се е свило до местно равнище.⁴¹

Неразрешен остава въпросът за свободния икономически излаз на България на Бяло море през пристанищата, който е обещан съгласно чл. 48 от Ньойския договор от 27 ноември 1919 г. По време на мирните преговори след Първата световна война и преди подписването на Парижките мирни договори комисия под председателството на генерал Вейган прави предложение за България да се отстъпят за пристанище 3 кв. км между Дедеагач и Макри, но без пряка териториална

връзка с Царството. Венизелос от своя страна лансира идеята България да получи свободна зона в Солунското пристанище по подобие на тази, дадена на Сърбия. Представителите на България на мирните преговори не приемат тези предложения поради немислимостта на икономически излаз без териториален такъв.⁴²

БИБЛИОГРАФИЯ

1. *Батаклиев, И.* Географската връзка между Беломорието и България. – Беломорски преглед, т. I, С., 1942.
2. *Батаклиев, И., А. Разбойников, И. Орманджиев.* Тракия. Географски и исторически преглед. С., 1946.
3. *Батаклиев, И.* Стопанското значение на Беломорието. – Библиотека „Българска книга“, 1943, № 25.
4. *Иванов, А. Ж.* Българската врата към света. <https://balkanite.free.bg/Belomorie.htm>
5. *Карайовов, Т.* Материали за изучаване на Одринския вилает. – Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, кн. XIX. Българско книжовно дружество, Държавна печатница, 1903.
6. *Маждраков, П., Д. Костов, Б. Стефанов.* Беломорска Тракия. Доклад за състоянието на земеделското стопанство, възможностите за въвеждане на нови култури и устройството на опитното дело в Беломорска Тракия. С., 1942 г.
7. *Попов, Д.* Древна Тракия. История и култура. София: ЛИК, 2009. ISBN 978-954-607-777-6.

⁴⁰ Пак там, с. 54.

⁴¹ Пак там, с. 51-52.

⁴² Пак там, с. 62.

**ECONOMIC CHARACTERISTICS OF AEGEAN THRACE
UNTIL THE BALKAN WARS
GEORGI STOYANOV**

Abstract: The article makes an overview of the geographical features and economic characteristics of Aegean Thrace until the Balkan Wars. It examines the main industries developed by the Bulgarian population in the district. The physico-geographical and ethnic relations between the Aegean region and Bulgaria, which in the 19th and the first decades of the 20th century naturally led to economic ties with the Bulgarian lands in the north, are studied. The strategic importance of the area for the development of Bulgaria and the unfulfilled economic access to the Aegean Sea, promised in the 1919 Treaty of Neuilly, are emphasized.

Keywords: Aegean Thrace, Bulgaria, agricultural crops, trade and communication links, outlet on the Aegean Sea

**ДЕМОГРАФСКИ И ТРУДОВ ПОТЕНЦИАЛ НА
ТРАКИЙСКИТЕ БЪЛГАРИ**

ГЕНОВЕВА МИХОВА¹

Резюме: За изходна база служи обосноваването на значимостта на демографския фактор и трудовия ресурс на тракийските българи в политиката на България за национално обединение. Представен е етническият профил на населението на Тракия с преобладаващото присъствие на българската народност. Проследено е колонизирането ѝ от българите, осъществено основно в три етапа. Известен анализ е направен на демографското възпроизводство на тракийските българи, отличаващо се със стабилност и положителен естествен прираст. Отделено е място на икономическата им активност и заетост. Посочени са основните професии, практикувани от тях.

Ключови думи: Тракийски българи, етническа принадлежност, демографски потенциал, икономическа активност, поминък

Въведение

За нововъзкръсналата българска държава в резултат на Руско-турската война 1877-1878 г. решението на Берлинския конгрес за разпокъсването на териториите, на които от векове живеят хора от основната ѝ народност, е тежък, съкрушителен удар. Страната е установена в границите само на 37.4% от тях с население на Княжество България под 3 милиона, като извън тези граници остават близо 4 милиона българи. Тази демографска загуба е трудно преодолима. Младите, макар и с недостатъчен опит български държавници осъзнават, че

¹ Доц. д-р Геновева Михова – Директор на Тракийския научен институт – филиал Варна; Център за демографски изследвания и обучение – председател. E-mail: genoveva.mihova@abv.bg; g.mihova@abv.bg

този факт ще предизвика в бъдеще последствия не само за развитието на населението ѝ, но и за възстановяване на държавността ѝ, за отстояване на независимостта ѝ, за укрепване на отбранителната ѝ способност, както и за постигането на стопански и духовен напредък. Калени в революционните борби и патриоти по дух, те трудно могат да се примирят със създадените бариери за национално обединение. Но в същото време си дават сметка и за загубата на огромния трудов потенциал, така необходим за новите приоритети на държавата в областта на стопанското ѝ развитие, за което броят и икономическата активност на населението е основен фактор за икономически растеж. Тази гледна точка – за значимостта на демографския фактор и за трудовия ресурс в лицето на тракийските българи – има своето значимо място в политиките на България за постигане на национално обединение и за основанията ѝ да прибегне към войната като средство за разрешаване на този проблем. Това прави обясним интересът към тракийските българи с поглед към техния демографски и трудов потенциал.

Тракия като територия на българското етническо присъствие

Драматичните събития, свързани с обезбългаряването на европейските територии на Османската империя, които тя осъществява системно и методично по силата на специално разработен и приложен модел на етническо прочистване, са основателна причина за българските учени да изследват детайлно и популяризират фактите, свързани с етническия профил на населението на Тракия. Водещият мотив в случая е да станат по-ясни основанията за съществуването на т. нар.

„тракийски въпрос“ и претенциите на България да поддържа правото си той да получи обективно разбиране на същността си и съответно решение като въпрос, който няма давност. На фактора „население“ и неговия народностен характер са обръщали необходимото внимание родоначалниците на тракийското революционно движение и редица български учени в миналото, отдадени на тракийската кауза и допринесли за отчитане ролята му в историческите събития, разигрвали се в тези български по население земи. В годините интересът към тази проблематика постепенно затихва и интерпретациите по нея намаляват. Възраждането на интереса към нея става по-късно с възстановяването на тракийското движение и Тракийския научен институт. Това има връзка и с нарастващата тревога, породена от негативните демографски тенденции в България и институциализирането на демографската наука както в Българска академия на науките, така и в гражданския сектор.

Тракия и Странджанско-Сакарският район са привлекателни като място за живеене още от древността. Интересът към този район има своите обяснения. В основата им е стратегическото му местоположение и благоприятните природни условия. Гърците са един от ранните компоненти в народностния състав на населението му. Колониите им, съсредоточени по крайбрежието на Черно и Мраморно море, както и в Беломорска Тракия, датират от VII век преди Христа. През VI-ти век пр. н. е. траките включват земите между Вардар и Струма и от Беломорието до р. Дунав като част от Одриското царство. Странджа е била обитавана от многобройно местно тракий-

ско население, занимаващо се с пастирство и земеделие.² В началото на новата ера тези територии на Тракия са римска провинция, а от 395 г. са в състава на Византия.

Българската колонизация на Тракия протича основно на три етапа. В първата заселническа вълна са включени прииждащите от Поволжието на Балканите прабългари и 26 славянски племена. Идвайки на балканските територии на Източната римска империя, след продължителни периоди на обезлюдяване и опустошение от епидемии и варварски нападения, българите, славяните, останалото местно и заселващото се ново население полагат основите на своята държавност в лицето на нововъзникналата държава България, неразделна част от която е Тракия. В паметен надпис на базиликата в беломорския град Филипи хан Пресиян удостоверява през 837 г. принадлежността на Беломорска Тракия към България. Със своята виталност заселилото се младо и дееспособно население постепенно преодолява преживяната в предходните векове демографска катастрофа и дава нов живот на усвоените територии, отбранявайки ги с умението си да воюва и с бойния се дух. Тук то се отдава на съзидателни дейности и ги облагородява с труда си.

Втората вълна на българската колонизация се осъществява по време на турските нашествия и завоевания през XIV, XV век, включително и в XVI век, когато българско и друго християнско население се отправя към склоновете и горите на Странджа, търсейки там известна закрила. Набезите на османските турци в Тракия започват в 1307 г. и продължават половин век. Най-рано под османско владичество е превзета Беломорска Тракия – през 1352 г. Падането на Странджанския

край под османска власт става 3-4 десетилетия преди окончателното покоряване на България. Адрианопол (Одрин) е превзет през 1365-1366 г., а в следващите години падат Хариополис, Виза, Лозенград, Бунархисар и др. В предстоящите векове Странджа, като една природно защитена крепост, става убежище на ново заселващо се население. Тук търсят спасение българите от Одринска Тракия, българи и гърци от други тракийски територии.

Третата заселническа вълна се свързва с упадъка и разложението на Османската империя и отслабването на влиянието на централната власт. Това е времето на XVII-XVIII век, когато особен размах придобива разбойничеството. Търсейки защита в по-голямата близост до столицата, към района на Източна Тракия се насочва значителен брой нови български заселници. Те се интегрират към традиционното местно население, наследници на коренните си предци, както и на заселилите се в предходните векове българи в тези територии.³

Веднъж установило се на територията на Тракия, обитаващото я население от български произход се разраства, установява се като доминиращо с присъствието си като етнос. През десетилетията и вековете се формира устойчивата регионална общност на тракийските българи, отличаваща се със своята уникална културна идентичност, непреклонност и воля в отстояване на българщината. Разигралите се събития в региона я правят известна с драматичната си историческа и житейска участ, съпътствана от насилие и уронване на честта и достойнството им при бруталното им прогонване от родните места.

² www.promakedonia/diliev/pm3/pm_b2.html

³ www.promakedonia/diliev/pm3/pm_b2.html

Научни доказателства не липсват, но те не са достатъчно популярни, за да се познава и признава вековното категорично надмощие на българите в етническия профил на населението на Тракия. Изследователите на народностния състав в Източна, Беломорска Тракия и Македония разполагат с безспорни данни за числения му състав по етноси. Според тях броят на българите в Одрински, Солунски и Манастирски вилает (Битолско) през XIX век се определя около 2 милиона. Статистически данни за православните българи в този регион се съдържат и в дневника на българския Екзарх Йосиф I. В него на 1 април 1904 г. той посочва, че тук, в 2935 градове и села живеят 1 050 193 българи екзархисти, 399 744 българи патриаршисти, 265 340 гърци патриаршисти и 57 052 власи патриаршисти.⁴ Както става ясно, само православните българи са близо милион и половина (1 449 377) души. Тук не са включени българите католици и българите мюсюлмани, като броят на последните според различни автори (Ст. Шишков и др.) датира между 130-150 хиляди, обитаващи 207 селища.⁵ Ще се позовем и на други проучвания, отнасящи се до отделни вилаети и селища. Според Л. Милетич българите сред населението само на Одринска Тракия са 298 726 души, от които 176 554 българи екзархисти, 24 970 патриаршисти, 1700 униати и 95 000 българомохамедани. В навечерието на Руско-турската война 1877-1878 г. етническата карта на Одрински вилает, наброяващ население над 1 милион, изглежда по следния начин от гледна точка на относителния дял на

⁴ *Български Екзарх Йосиф I. Дневник.* София, Военно изд. комплекс „Св. Георги Победоносец“ Унив. изд. „Св. Климент Охридски“, 1992, с. 565.

⁵ *Милетич, Л.* Разорението на тракийските българи. през 1913 г. Фототипно издание. Варна, Свят 91, 1918, с. 7.

отделните народности: българи – 61.4%, гърци – 18.4%, мохамедани – 15.3% (турци, черкези, татари, цигани, албанци), други – 4% (евреи и арменци).⁶ По сведения на Екзарх Йосиф I само в Одринско имало 255 български села, чието население било изцяло българско или доминиращо.⁷ Българите са населявали и градовете в европейската част на Османската империя. В Одрин от 150 хиляди жители православните християни били 60 хиляди. В Кершхане махлеси българите със запазена национална идентичност били 10 хиляди, погърчените българи – 5 хиляди, а турците – само 2 хиляди. Българите в махала Атъпазар наброявали 8 хиляди, докато турците тук са само 1800. Според различни автори (Милетич, Разбойников) в Лозенград живеели между 6250 и 7500 души с български произход.

Този човешки потенциал, неизменна част от българската народност притежава редица предимства като качествени характеристики, а демографските му показатели са в посока на динамичен и позитивен естествен прираст. Населението, предимно селско, е младо и с продължителна икономическа активност, започваща в ранна възраст и продължаваща до дълбока старост. Раждаемостта е с равнище, близко до биологично възможното. В изследванията си относно демографските процеси в Тракия Венцислав Мучинов⁸ посочва: „Своеобразна специфика се открива и при синкретичния анализ на раждаемостта съответно за *мюсюлманското и немюсюл-*

⁶ *Райчевски, Ст.* Източна Тракия. История, Етноси, преселения, X–XX век. София, Отечество, 1994, с. 153.

⁷ *Български екзарх Йосиф I. Дневник...*, с. 192.

⁸ *Мучинов, В.* Демографско развитие на Пловдивския санджак през XIX век (до 1878 г.). Дисертация за присъждане на образователна и научна степен „доктор“. С., 2009, с. 239.

манското население, обитаващо Пловдивския санджак през XIX век. Наличните данни позволяват да се установи, че коефициентът на раждаемост при мюсюлманското население варира между 21,4‰ и 42,6‰, като най-ниските показатели характеризират раждаемостта сред мюсюлманското население, живеещо в големите градове на областта. При немюсюлманското население коефициентите са както следва: минимален – 42,3‰, максимален – 63,5‰, като най-високите показатели се отнасят до българското католическо население, обитаващо селата от Пловдивската каза. Съпоставката на тези коефициенти позволява да се установи, че през цялата проучвана епоха нивото на раждаемост при мюсюлманското население е значително по-ниско от това при немюсюлманското⁹.

Типичното семейство е многодетното. Поколенията, свързани с участие в единен трудов процес и с живеене в едно домакинство, си предават по естествен път професионален и социален опит, както и нравствени добродетели. Смъртността, с изключение на детската, е в сравнително ниски граници, въпреки рисковете, произтичащи от робството и демографските загуби от участието в националноосвободителните борби. Всичко това потвърждава демографския потенциал на населението. Това понятие се употребява за измерване потенциала за растеж на населението, изразяващ демографската сила на проявяващите се възможности за бъдещия му растеж и устойчиво развитие при определени условия.⁹ Безспорно доказателство за този потенциал на тракийските българи е обстоятелството, че за сравнително кратък период причинените загуби от бежанските вълни са компенсирани от високия

естествен прираст на младо и дееспособно население. Това се случва след първите две принудителни преселнически вълни към България по време и след Освободителната Руско-турска война 1877–1878 г., както и свързаната с Илинденско-Преображенското въстание, когато останалата в рамките на Османската империя част от Тракия е напусната общо от 353 000 българи. До Балканската война значителна част от загубите са преодоляни чрез естествения прираст и е възвърнато равновесието на българското присъствие в тези територии.

Трудов потенциал и поминък на тракийските българи

В проучванията относно трудовия потенциал и поминък на тракийските българи е логично да се позоваваме и на наблюдения, отнасящи се общо за българите от този период, независимо на коя територия живеят и проявяват своята трудова дейност. В случая са от полза споделените наблюдения от известния български учен, професор по демография в Софийския университет, Георги Данаилов върху този проблем, отнасящи се до първата четвърт на миналото столетие. Анализирайки икономическата активност на населението у нас към този период, той изтъква като едно безспорно предимство високото равнище на заетост, включително на възрастните с акцент върху масовото им участие в стопански дейности. Професор Данаилов привежда сравнителни данни за други балкански и европейски страни и не без гордост подчертава предимствата на оползотворяването на този ресурс. Заетостта до дълбока старост се разглежда като национална добродетел и допълнителен фактор за стопански подъем. При тогавашното развитие на земеделието и животновъдството солидарното участие на всички поколения се възприема като нещо обичай-

⁹ Лилова, К. Остаряване и демографски потенциал на България. В: Възрастните хора като ресурс в развитието. Варна, Славена, 2016, с. 46-47.

но и потребно.¹⁰ Благоприятно обстоятелство за такава възможност е тогавашната висока продължителност на живота на българите. В началото на миналото столетие България е известна като страна на дълголетниците. По този показател страната се нарежда на второ място сред 28 държави, в които са публикувани данни от преброяванията през този период.

Ще се позовем и на проучването на проф. Димитър Мишайков, представител на първото поколение демографи, относно благоприятните възможности за заместване на поколенията при формиране на трудовите ресурси на страната. Разглеждайки възрастовия състав на българското население, той отбелязва като негова традиционна особеност голямото присъствие както на детските групи, така и на тези на най-високите възрасти, в отличие от структурата на всички други населения в Европа по възрастов признак. Като се основава на преброяванията на населението в 1898, 1905 и 1910 г., Д. Мишайков отбелязва, „...че нито една страна не дава толкова високи цифри за възрастите до 20 и ония от 80 нагоре“.¹¹

Тези две национални особености, отнасящи се до високия коефициент на икономическа активност и заетост, както и благоприятният коефициент на заместване, характеризиращ възпроизводството на трудоспособното население, с пълна сила се отнасят до тракийските българи. Трудът като ценност и добродетел придавал смисъл на живота им. Чрез него те намирали не само препитание за семействата си, но и утеха и радост, които неутрализирали в известна степен тегобите на робството.

¹⁰ Данаилов, Г. Изследвания върху демографията на България. София: [БАН], 1930, 455 с. + цв. прил. (3 л.). – (Сборник на Българската академия на науките; кн. 24. Философско-обществен клон).

¹¹ Мишайков, Д. Столетниците в България. Статистика, 2010, 1, с. 89-110.

Благоприятните климатични условия на Одринска Тракия (средиземноморски климат) и плодородието на почвата в този район създавали предпоставки за развитието на земеделието и скотовъдството като доходни отрасли, осигуряващи препитание и благоденствие на местното население. Не по-малко значим фактор било пословичното трудолюбие на българите и традиционната им привързаност към земята и домашните животни. Славата им на добри стопани получавала всеобщо признание. Дописник от Одрин на в-к „La Turquie“ отбелязва прилежанието, с което българинът обработва земята. Според него „...няма работник, по-придаден на работата си, няма земеделец по-прилепен за браздата си, няма човек по-събран в себе си... отколкото българина. Никое правителство – продължава той – не може да се похвали, че има по-прилежни, по-спокойни и по-покорни работници... Един такъв народ, една неизтощима земя дават на Турция първите стихии на богатството: работата и капиталът“ (в-к „Време“, г. I, бр. 38, 7 май 1866 г.). За масовото владение на земеделска култура и практикуването ѝ като основен поминък говори недвусмислено фактът, че всички преселници от Тракия в Бесарабия, Влахия и България в трудоспособна възраст са посочили като своя професия „земеделец“.

Високо се ценели култивиранията у тях умения и опитност при отглеждането на домашния добитък и майсторското използване и обработване на продуктите му. Българите били търсени и предпочитани като овчари, кехай и говедари в чифликчийските владения на турските бейове и спахии.¹²

¹² Попаянов, Г. Странджа: Етнографски, географски и исторически проучвания. София, Печатница Борис Ан. Кожухаров, 1938, с. 92-93.

Благодарение на заможното си материално състояние, те се възползвали от създаващите се възможности и започнали да изкупуват земи и да се утвърждават като техни собственици. По-благоприятни условия за този процес се създали с въвеждането на реформите в областта на поземлената собственост. С премахването на привилегиите на спахиите и висшите турски сановници започнал упадъкът на техните земеделски стопанства. Закупувайки части от тях, полузакрепостените ратаи от българската народност, които ги обработвали и се грижели за домашните животни, постепенно се превръщали в дребни и средни собственици на придобитите от тях участъци. От безимотни, каквито били в първите столетия на робството, те придобивали статут на имотни стопани. Българите изкупували не само чифлиците на бейовете, но и частни имоти на обикновените турци. Постепенно те станали собственици на всички обработвани и ползвани от тях земи.

Земеделието и скотовъдството като изключително добре развити сектори в Източна Тракия били овладени напълно от българите. Те разполагали с възможности да реализират произведените стоки от земеделските култури и животновъдството на огромните пазари на Османската империя. Непосредствено до тях били разположени големи консуматорски центрове, каквито били Истанбул и Одрин. Източна Тракия била осеяна с гарнизони и изхранването на многочислената войска поглъщало безпроблемно произведената продукция. Реализацията ѝ прескачала границите на Одринския вилает, била търсена и предпочитана и в други региони на Османската империя.

Тракийските българи били известни със зърнопроизводството. Произвеждали в големи количества жито, ечемик

и други зърнени култури. Те първи въвели отглеждането на царевицата, която започнала повсеместно да се засява на територията на Източна Тракия.¹³ Използвали я основно като фуражна култура, а при нужда и за прехрана на хората. От влакнодайните растения българите отглеждали основно лен и коноп. Тях сръчните българки обработвали ръчно и тъчели най-тънките ленени платна, от които се произвеждали горно и долно облекло. Край бреговете на Бяло и Мраморно море условията били благоприятни за отглеждането на памук, който служел също за производство на памучни платове, от които се шиели дрехи за ежедневна употреба и за празнични премени.

Градинарството и лозарството също били масово застъпени в поминъка на източнотракийските българи. Прилежащите територии на реките били изключително плодородни от наносите върху тях и били много подходящи за отглеждане на плодове и зеленчуци. Лозата растяла и давала обилен плод в районите на Мраморно и Бяло море. Благоприятни за отглеждането ѝ били и южните, и югоизточни склонове на Странджа, огрявани обилно от слънцето. Всички околности на Лозенград били засети с лозя, простиращи се на 150 хиляди декара. По време на гроздобера в Лозенград се провеждали прочути те Дионисиеви тържества като възхваля на едно от основните професионални занятия на местното население. Лозарството процъфтявало и в околностите на Одрин, Скопо, Бунархисар, Инжекьой, Виза, Сарай. Произвежданите тук вина, коняци и др. традиционни напитки намирали добър прием не само на вътрешния пазар на Османската империя, но и на международния пазар. Легенди се разказвали за едрите като дренки

¹³ Войников, Д. Българите в най-източната част на Балканския полуостров – Източна Тракия. 2. прераб. изд. София, Коралов и сие, 2009, с. 56.

житни зърна, произвеждани по тези земи, за гроздето като кехлибар, отглеждано в тази част на Тракия, както и за прочутите одринско вино и драмска ракия.

Другият основен поминък на източнотракийците бил скотовъдството. За развитието му способствало наличието на планини и южното разположение на включените в района територии. Това предопределяло наличието на подходящи климатични условия, отличаващи се с кратка зима, продължително лято и топла есен. Особено благоприятни били условията в Централната част на Странджа планина. Тучните пасища заемали огромни площи и предлагали в отделни райони паша за животните и през зимата. Овцевъдството заемало приоритетно място в този стопански отрасъл, допълвано от козевъдството. Всяко българско домакинство притежавало стада от 50-60 до 300-500 и дори до хиляда и повече овце.

За да се придобие представа за мащабите на развитието на скотовъдството в този район, ще приведем данните, цитирани от Д. Войников, че в навечерието на Балканската война в Малко Търново се отглеждали 200 хиляди глави овце и кози и 20 хиляди глави свине, а само в родното му село Рум беглий имало 30 хиляди овце и кози, 3 хиляди свине и около 2 хиляди говеда, биволи и коне.¹⁴

Млечните продукти били основна храна на източнотракийци и им гарантирали добро здраве и дълголетие. Овцевъдството и козарството осигурявали работа на голяма част от мъжете. Те започвали да я практикуват от юношеска възраст като чирачета, наети на работа от по-едрите собственици на стада или на съединените стада на дребните собственици в

селото, докато това се превръщало в тяхна професия. В народното творчество тази професия е възпявана като традиционна и уважавана като занятие.

Наличието на млечни продукти в изобилие предопределяло развитието на мандраджийството. Преработката на млечните продукти било дело изключително на българите, тъй като те имали монопол в овцевъдството и козевъдството. Освен това те владеели майсторството на този занаят и гарантирали високото качество на произвежданите сирена и кашкавал. Освен в големите градове на Османската империя, тези продукти се продавали с голям успех в Египет и Гърция.

Въпреки ограниченията, които били налагани на българите относно развиването на търговска дейност, те били известни с афинитета си към търговията с дребен рогат добитък, която практикували успешно. Този вид търговци се наричали джелепи, а стадата от овце и кози, които изкупували с цел търговия – джелепски. Закупуваната стока се предлагала в градовете на Одринска Тракия и в турските гарнизони, където потребността от овче и козе месо била изключително голяма. Тази потребност нараствала във връзка с мюсюлманските празници и ритуалите във връзка с тях, когато всяко семейство принасяло в жертва ритуално животно. Тогава цената на един отгледан и угоен овен достигала до една златна турска лира или една златна английска лира.¹⁵ Джелепчийството процъфтявало и по причина на това, че овчето е основното месо, което мюсюлманите консумират.

В Тракия българите практикували отглеждането на коне и биволи, за които през зимата били необходими по-специ-

¹⁴ Войников, Д. Българите в най-източната част на Балканския полуостров – Източна Тракия. 2. прераб. изд. София, Коралов и сие, 2009, с. 90.

¹⁵ Войников, Д. Българите в най-източната част на Балканския полуостров – Източна Тракия. 2. прераб. изд. София, Коралов и сие, 2009, с. 63.

ални условия. Те били използвани като впрегатен добитък и за обработката на земята. С биволски коли, натоварени с незначително движимо имущество, напускат родните си места прокудените от турците източнотракийци. В отделни райони се отглеждали и камили. Развито било и свиневъдството, но основно в българските села, като месото и сланината служели за консумация на местното население. Освен домашни свине, източнотракийските българи, обитаващи селищата по склоновете на Странджа, отглеждали в горите диви породи свине, за храна на които служел изобилният желяз от преобладаващите дъбови дървесни видове.

При търговията с едър рогат добитък (говеда и биволи) посредници обикновено нямало. За улеснение на собствениците на говеда, отглеждани за продажба, съществувал специален панаир с продължителност десет дни, провеждан ежегодно в околностите на град Сарай, на брега на река Балджикдере. Тук идвали собственици от цяла Тракия, Цариград, както и от Анадола и от други райони – Египет, Гърция и др. Панаирът просъществувал до Балканската война през 1912 г.¹⁶

Горите на Странджа планина давали възможност за още един занаят на българите от Тракия – производството на дървени въглища. Дървените въглища се използвали масово за отопление в градовете и се доставяли там на пазарите. Освен това те били необходими при обработката на рудата. Затова въглищарството и рударството били едни от най-древните занаяти в Странджанския край, заради които идвали работници и от други краища, населени с българи. Дървеният материал подлежал и на допълнителна обработка, за да придобие не-

обходимия вид, с който ставал приложим в строителството и дърводелството.

Много от тракийските българи владеели и други занаяти, които са упражнявали успоредно със земеделската работа или през сезоните, когато такава не се извършвала. Много често към личното име на мъжете се е прибавяло уточнението какъв занаят са владеели.

Най често практикуваните занаяти били свързани с потребностите от битов характер от рода на облеклото. Имало терзии (шивачи), абаджии (производител на аби – горни мъжки дрехи), бербери (бръснари) и др. Друг род занаяти били потребни във връзка със стопанските дейности. Във всяко селище имало арабаджии (производители на каруци), хамутчии (майстори на хамути за впрегаемия добитък), налбанти (подковачи на коне), бъчвари, ковачи (производители на земеделски сечива) и др. Тракийци владеели и професиите на строители, дърводелци и др., които обслужвали изграждането на къщите и обзавеждането им. При заселването си в България към личните имена на владеещите определен занаят тракийци обикновено се прибавя и занаятчийското умение, а често то приема и ролята на фамилно име.

Благодарение на своето трудолюбие, изключителна сръчност и привързаност към земята и на ония безценни дарове, които природата е дала на този приказан източен край на Балканския полуостров, за да ги оползотворят в името на живота и благоденствието им, тракийци успявали да постигнат добър стандарт на живот и да оцеляват въпреки вековното робство и насилията, на които били подлагали. Те били изпълнени с отговорност да съхранят по тези места рода български с цялата му материална и духовна култура, която го идентифицира като

¹⁶ Войников, Д. Българите в най-източната част на Балканския полуостров – Източна Тракия. 2. прераб. изд. София, Коралов и сие, 2009, с. 64.

народност. Затова те създавали и отглеждали с любов идните поколения, трудели се усърдно, за да осигурят прехраната им, предавали им своя трудов, социален и житейски опит.

Заклучение

Човешкият и трудов потенциал на тракийските българи, заедно с неразривно свързаните с тях плодородни земи и природни богатства на Тракия, са един безценен ресурс, от който младата българска държава е била лишена да оползотвори за стопанското и духовното си развитие. В замяна на това тя е трябвало да приюти огромното мнозинство от тези българи и да им даде подкрепа в Родината им. Някогашните заможни тракийци пристигат със съдбата си на прогонени от родните си места, загубили цялото си движимо и недвижимо имущество, унижени и душевно наранени, очакващи подаяние и помощ. Допълнително ощетената и понесла безчислени жертви, материални и морални загуби като резултат от двете Балкански войни българска държава е трябвало да поеме непосилния товар да ги приюти, осигурявайки земя, покрив, прехрана на изстрадалите си чеда. Благодарение на силната си воля, висок дух и морална устойчивост, на уменията си да оцеляват, тракийските ни предци успяват да преодолеят този мъчителен процес и да се включат като градивен елемент в развитието на България като независима и просперираща държава.

БИБЛИОГРАФИЯ

1. *Български Екзарх Йосиф I*. Дневник. София: Военно изд. комплекс „Св. Георги Победоносец“, Унив. изд. „Св. Климент Охридски“, 1992.

2. *Войников, Д.* Българите в най-източната част на Балканския полуостров – Източна Тракия. 2. прераб. изд. София: Коралов и сие, 2009.

3. *Данаилов, Г.* Изследвания върху демографията на България. София: [БАН], 1930, 455 с. + цв. прил. (3 л.). – (Сборник на Българската академия на науките, кн. 24. Философско-обществен клон).

4. *Лилова, К.* Остаряване и демографски потенциал на България. В: Възрастните хора като ресурс в развитието. Варна: Славена, 2016.

5. *Милетич, Л.* Разорението на тракийските българи. през 1913 г. Фототипно издание. Варна: Свят 91, 1918.

6. *Мишайков, Д.* Столетниците в България. – Статистика, 2010, 1, с. 89-110.

7. *Мучинов, В.* Демографско развитие на Пловдивския санджак през XIX век (до 1878 г.). Дисертация за присъждане на образователна и научна степен „доктор“. С., 2009.

8. *Попаянов, Г.* Странджа: Етнографски, географски и исторически проучвания. София: Печатница Борис Ан. Кожухаров, 1938.

9. *Райчевски, Ст.* Източна Тракия. История, Етноси, преселения, X–XX век. София: Отечество, 1994.

DEMOGRAPHIC AND LABOUR POTENTIAL OF THRACIAN BULGARIANS

GENOVEVA MIHOVA

Abstract: The justification of the importance of the demographic factor and the labor resources of the Thracian Bulgarians in the Bulgarian policy of national unification serves as a starting point. The ethnic

profile of the population of Thrace with the predominant presence of the Bulgarian nationality is presented. The colonization of Thrace by the Bulgarians is traced, mainly in three stages. Some analysis is made of the demographic reproduction of the Thracian Bulgarians, characterized by stability and positive natural growth. Their economic activity and employment are highlighted. The main professions practiced by them are mentioned.

Keywords: Thracian Bulgarians, ethnicity, demographic potential, economic activity, livelihood

ДЕМОГРАФСКИ ПАРАМЕТРИ И ПРИНОСИ НА ТРАКИЙСКИТЕ БЪЛГАРИ В БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ 1903-1920 Г.

ПЕНКА НАЙДЕНОВА¹

Резюме: Прави се опит за определяне на демографските параметри и възпроизводствени приноси на избрана част от българското тракийско население, преселено в България през 1903-1920 г. и сраснало с представеното тук развитие на страната и населението. Определя се стратегическото и социално-демографското значение и необходимост от адекватна политика към българската диаспора и приема на граждани с български произход. Оценка на методологически се опира на статистическите характеристики на населението в България, които се представят агрегирано. Оценка на липсващите параметри се правят по проекционен метод за естествения прираст само примерно и не са окончателни, нито най-достовърни, а по-скоро примерни. Цели се нарастване на интереса към приема на имигранти с български произход в настоящата необходимост от демографска устойчивост и положителен демографски растеж на страната, неосъществяван вече три десетилетия.

Ключови думи: вселени, социално-биологичен баланс, естествен и физически прираст, демографски и икономически растеж

За демографските показатели и събития 1903–1920 година

Както на тогавашните, така и на сегашните историци, и най-вече статистици, е известно, че поради тежко изживяваните своеобразни политически и военно-граждански събития редовни статистически наблюдения през този период, а и пре-

¹ Проф. д.ик.н. Пенка Найденова – Център за демографски изследвания и обучение. E-mail: penka.Naydenova@abv.bg

ди и след него, е било невъзможно да се провеждат. И то независимо от установената тогава следосвобожденска администрация и законопроизводство на новата българска държава. Не са пълни и достатъчно достоверни нито данните за ражданията и умираанията, нито за вселванията и изселванията от страната, а и за производствените дейности и икономически резултати, свързани с първоначалното натрупване на капитала и новите социални структури. Невъзможността за достоверни сравнения с демографски характеристики на други страни идва и от нееднаквостта на нашата статистическа съвкупност: население - териториална площ. Това не само създава загриженост на статистиците, но и води до известни статистически поправки, за някои от които те проявяват интерес (Попов, К., 1916; Карнегиевата анкета по войната 1912-1913 г. С., 1914; Христов, А., Исторически преглед, 1925). За известна стандартизация на коефициентите проф. Ан. Ю. Тотев прави преизчисление на броя на населението при отчитането му като разположено на една и съща площ за цели сто години. Иначе, по спогодби между държави и решения на Международни организации, територията на България се мени (табл. 1). Това води до грешки от промени на теглата.

Т а б л и ц а 1

**Територии на България, за които статистически
се отчита населението**

Периоди	Територии, км ²
1880-1885	97 985
1886-1912	96 346
1913-1915	111 837
1916-1919	114 425
1920-1940	103 146
1941	110 911.5

Източник: Тотев, Ан. Ю. 1972. Демография.

Избрани статии, с. 182.

Най-трудно установими са данните за миграционните потоци на населението на държавите през периода 1903-1920 г., ± 5 години, поради много причини, породени от смяна на позициите на държавите – от победители на победени и обратно, водеща до промяна на потоците и тяхното направление. От личните тогавашни наблюдения на наши специалисти и държавници и регистрираните от тях посегателства върху българското население с описание на лични съдби е изяснено, че принудителното изселване по политически решения е първата убийствена разправа с българите. Формираните „бежански“ потоци на уседнало по тракийските земи население, ставащи по заповед за 30 минути или полуден, значи, че собствениците се местят във от дома си по села и тракийски райони, докато опърпаната тълпа остане докрай ограбена (от скътани последни пари, животински стада и селски работен инвентар, с малко мъжко присъствие). Тогава тя се отправя от сметнатата за турска (от турците, а не от междуправителствените спогодби и международните решения) територия

било към България, било към общо представените за сръбски или гръцки територии, вместо към българските. Историческите загуби от тези действия допълват тези от кърваните местни българи от тракийските села. Влачени по земите им тези българи се „избутват“ (както вярно определя тогавашният директор на статистиката Кирил Попов). На границата с българските земи застават отчаяни, безимотни и окървавени, където никой не ги чака (както описва Любомир Милетич), нито някой им е постлал като на скъпи гости. Нови изпитания, трудности, проблеми при настаняването и оземляването. Няма национално изразен интерес и подготвен прием. Описанията на ужасите от преместването – шокиращи и дълбоко засягащи родители и деца, се затъмняват от новите изпитания и блъскания в неизвестната изконна родина. За първите тълпи няма и не може да има статистика, но вторите не могат да се хванат и при административни документи. Всички автори на тематика от този вид се спират и на лошия прием в България, но и тук статистически наблюдения липсват. Много автори описват област по област (и по околии), броят и къщите на изгорените, присвоените и заличените български (и смесени) села, разказват лични съдби, но не стигат до пълно оразмеряване. Дори когато старателно проследяват съдбата на бежанците от трите войни в новите им поселища заедно с последващото поколение, няма опит за оценка на приноса им общо в живота и развитието на селищата и страната. Нито някой се досеща за разработване на агрегирани показатели и демографски характеристики с богат набор от социологични признаци и преценки. Няма опит за масов т.е. статистически извод за загубите и приноса на бежанците като част от работната сила, участници в просветната и културната дейност, в

науката. Излизащите нови публикации в наши дни напомнят, че възпоминанията на отминалите събития и военните резултати, макар и при липса на основни показатели, напомнят за тогавашния героизъм и обич към родина и роднини. Но тук липсват, освен чувствата, данни за събитията, няма я историята на цяла Северна България с толкова миграционни събития и масови прояви. Новото сегашно поколение не знае, а по-възрастните са забравили за таврийските българи. Няма и демографска статистика за тях. Както и научни изследвания, и социологически и икономически преценки за събитията в Северна България. Трудно е от разстоянието на сто и повече години да се прецени кой героизъм или страдание е по-силно – на „бежанците“ от Тракия, с „наказателното“ местене по територията на българските села в Одринска Македония или другаде, докато окончателно ги обеднеят и изтощят, за да ги „натикат“ в България или на бежанците таврийци. Те търпят принудата да се местят периодично като бездомни (насилвани и наказателно убивани) – като успешни домакинства и семейства. Принудата е да създават дом и производство на всеки пет-шест години. Също работни и успяващи селски стопани, разработят ли едно землище, те се преместват на друга неработена целина. Дошлите в България таврийски българи по време на Втората световна война насилствено са върнати и наказани за произвола си от съветската власт. Малко се знае за съдбата на други тракийски българи, преместили се в Северна от Южна България, претърпели по-големи несгоди под влиянието на католиците през XVII-XVIII век. В крайдунавските земи те също създават процъфтяващо земеделие, но животът им в земянки е повече от инцидентно наказание. Казаното дотук все пак напомня, че една от статистическите задачи е

да се разработи обща програма и методологичен план за количествена и качествена оценка на мащаба на няколкоканалната тогавашна бежанска маса и на нейния възпроизводствен капацитет в полза на икономическия и демографския растеж на страната. Освен това е наложително да се внесе терминологична поправка. Войните на Балканите (1912–1913) не произвеждат бежанци, а прогонени от изконни български земи, „избутани“ оттам стопани с държавнически беззакония (на Турция, Сърбия и Гърция) и новата история го показва. Но демографската емпирична терминология и статистика не го доказва. Такава, впрочем, трудно се произвежда.

Времето на предосвобождението ни и следващите десетилетия е изпълнено повече със статистически оценки от външни европейски интелектуалци, пътешественици, изследователи, държавници. Оценката им за броя на българите е по-скоро пътешественическа, отколкото статистическа. Това проличава от разнообразието на оценките им, препълнили грижливо подредените томове на седем езика на нашия мълчаливо трудолюбив и ерудиран специалист-статистик, архивист, аналитик акад. Н. Михов.

Изглежда статистиката в Европа, както и в Турция по онова време е напипвала добре своя обект, предмет и методология като наука. Макар да е имала последователи и ученици, включително българи с чуждестранно студентство и дипломи на докторанти, поради своеобразието на международните събития и войните и измяната на съюзените страни, реалната действителност трудно или никак не се е поддала на статистически наблюдения и анализ, или по-скоро не ги допуска. Валидни са повече описанията за отделни териториални части, села, родове и семейства и анкети с пострадали вседени

или изселени семейства или техни отделни представители. Доказват се мъченията, законовите извращения и насилственото обедняване, изхажяване и унищожаване на българската диаспора, но не и съвкупният ѝ принос в развитието на икономиката и възпроизводството на населението. Смисълът е да се разкрие не само загубата от войните като умрели и инвалидизирани военнослужещи, а и оцеляването на това прогонвано население, което влиза като вселено в страната ни след въстанията и войните с безчислените убийства на мъжете (в битките и бежанските кървани). Три четвърти от кърваните, заключават наблюдателите, са от жени, деца и много малко старци (значи загубите имат по-големи размери, когато са включени стари или млади убити). От сведенията не проличава нито възраст, нито фертилност или детност на семействата или броят на изоставени и задушени деца, нито кратността и жестокостта на изнасилванията и на преместванията. Не се разбира, че събитията оставят един болен, задушен и самоубиващ се фертилен контингент, носещ само безпомощност, самотност и отчаяние в новата си българска родина, ако могат да намерят в нея прехрана и малко топлина. Оземляването е генералното решение на българското правителство. Но какъв дял заема от вписаните „бежанци“ и колко са невписаните. Всички те – и от Юг, и от Север, са земеделско население, нямат друга професия, освен да отглеждат растения и животни. Но все пак заварват България по-напреднала в развитието, макар трудещите се доходно да не били добре. В онова време България преживява първоначално натрупване на капитала, в което родовете се разпадат. Нуклеарните семейства на село се стремят към имоти и производство за пазара, водещо до замогване и живот в града. Жените търсят доход като прислу-

га или работнички в първите заведения на леката промишленост, на гражданските услуги и държавната администрация. Излизат първите законодателни разпоредби за защита на женския и детския труд, а и на многодетните семейства. По сведенията на някои автори (Михова, Г., 2014) в България са влезли близо половин милион тракийски „бежанци“. Ако от тях $\frac{3}{4}$ са жени и деца, повечето млади жени, като фертилен контингент трябва да са над 300-400 хиляди. Не е важно къде са заселени, а как и с какво са заети като здрави производители и майки. Остава неясно и как оземляването на „бежанците“ се отразява на „селската пренаселеност“ като икономически проблем за заетостта още при начинките на механизацията на селското производство, за което сигнализира проф. Ан. Ю. Тотев. Говорейки и анализирайки социално-биологичния баланс на страната, авторът не може да не се интересува от смъртността. През военния период тя е решителен дисбалансиращ фактор, който авторът има предвид при установяване на естествения прираст с отчитане на различията в териториалната площ на страната и установяване на плавен тренд на прирастите (естествен и миграционен). Но силата на възпроизводственото разстройство в периода на войни не се отчита, само се споменава следващият прираст в т.н. компенсационен период. Макар че може също да се установи с косвени методи, статистикът проф. Тотев прави само констатация за спада в броя на населението поради умрелите през войните мъже (табл. 2).

Т а б л и ц а 2
Придобивки и загуби от военните събития, 1912-1913 г.

Страни	Територия – кв. км. хил.,		Население, млн.	Армия във войните, хил.	Убити, хил.	Ранени, хил.
	Преди	След				
Гърция	63	120.0	2.6	90	4.7	12
Сърбия	48	89.0	2.9	175	5.0	30
България	96	111.8	4.4	607	33.0	60

Загубата им като работна сила (заедно с осакатените), като бащи на деца за отглеждане или възможно новосъздадени след войната, не е изчислена. Също и ролята на заместващите жени в производството и детеотглеждането през войната и след нея. Следва, че липсата на демографски показатели е и липса на спомагателни достоверни оценки от социологическо и икономическо естество (за брачност, раждаемост, начин на живот, здравословност, образованост и социално-политически позиции). Общите за населението показатели завоалират характера и участието на „вселените“ от българската диаспора, както се прави за етническите общности и еманципиращите се жени, с първи прояви през тези военни години.

Външномиграционните балансирания (между вселени и изселени) са явен и груб резултат от военнополитическите събития, изживявани от младата ни държава, но и предхождани от неблагоприятния живот на българите до края на господството на Османската империя по нашите земи.

Възпроизводствено обезсилване и подем на България

Процесите на следосвобожденска България са трудни, жертвени, но не и безуспешни, независимо от военните загуби. България се съвзема икономически и демографски. Нейното население расте, а социално-биологичният ѝ баланс е стабилен (табл. 3).

Т а б л и ц а 3

Население на България според преброяванията и териториалните корекции

Години	Брой в края на годината	Брой при приравняване към сегашната територия	Валидна територия км ²	Естествен прираст ‰	Средногодишен естествен прираст	
					Периоди	Човека, хил.
1	2	3	4	5	6	7
1881	2908900	3155000	97985	14.0	1900-1910	76
1887	3154375	3167250	96346	14.3	1920-1930	90
1892	3310713	3840020	96346	15.0	1930-1940	71
1900	3744283	4315000	96346	19.7	1940-1950	75
1905	4035575	4648000	96346	19.1	1950-1960	76
1910	4337513	4980000	96346	18.5	1960-1970	63
1916	5026900	-	114425	19.0	1970-1978	55
1920	4846971	5037000	103146	18.5	1978	44

1	2	3	4	5	6	7
1926	5478741	6417000	103146	17.3		
1934	6077939	6725000	103146	15.2		
1946	7029349	7029349	110664	8.8		
1956	7613709	7613709	110664	9.5		
1962	8000000	-	110664	9.1		
1978	8805462	-	110664	3.4		

Възпроизводственото обезсилване на България се дължи на военнополитическите събития. Османският имперски гнет и режим на икономическия живот – едновременно колониален и феодален, подтиква българите към раждаемост. Земята, провъзгласена за държавна, се предоставя за обработка от раята, принудена да я работи, за да оцелява. На всяка работна ръка от родовете се предоставят поне 10 дка земя за работа и изхранване, след като държавата данъчно отнема по-голяма част от реколтата и от всеки доход. Робите трябвало да имат повече работна ръка, т.е. деца, и то мъжки състав – по-силни, издръжливи като млади. При първото проникване на капиталистически примамки чрез пазара и възможността да се печели проличава конкурентост между родовете, подходящи неравенства и вътрешно разпадане на големите семейства, вече замествани от нуклеарни, но също произвеждащи работна ръка. И то не само за селскостопанска, но и за занаятчийска заетост и търговско производствени интереси. Зараждането на нещо ново в икономическата система усилва стремежа към отървяване от робството, към революционни движения и въстания. През 1780–1877 г. са убити над 200 хил. българи, а изселилите се в Молдова, Бесарабия, Влашко и Русия надхвърлят 300 хиляди. Останалото под турско владение в български земи наше население в разгара на Кресненското въста-

ние (1879) и Илинденско-Преображенското, освен избитите 40 хил. души, губи хиляди, напуснали земите. Както оценява проф. Ан. Ю. Тотев, българските земи продължават да се обезлюдяват и да губят от изселванията. След Балканската война реокупацията на земите от Одринския вилает (Източна и Егейска Тракия) означава избиването на хиляди българи и изтичането на още повече и то така, че и до днес количествата са неуточнени, независимо от немалкото изследвания, включително на потомци от някогашните тракийски земи. Според една анкета, 1920 г., поради Балканските войни България от намалена раждаемост и увеличена смъртност, т. е. от естествен прираст, е загубила 150 хил. души. От четирите войни (1880-1945) се отчита загуба от 188 хил. души – убити и изчезнали, и повече от 275 хил. ранени и инвалидизирани (Тотев, Ан. Ю., 1968). През Балканската война (1912) убитите наброяват 33 хил., а през Първата световна война – 88 хил. За драмата от 1913 г. и загубите този автор посочва като източник на информацията известния труд на Л. Милетич (2013), но за съжаление в него има описани лични съдби и държавни изменничества, но не и съвкупностни статистически показатели.

Външномиграционно салдо

Пословичен остава и до днес изводът на проф. Тотев „България никога не е печелила от външномиграционните процеси. Тя винаги реализира отрицателен прираст“. С изключение обаче на времето на Балканските войни, което сам анализира и числено проследява. От редовете на собствено разработена таблица той заключава: „В страната се е вселило повече население от изселващото само през периодите

1893–1905 г. и 1911–1926 г. Това е във връзка с борбите за обединяването на българския народ (Кресненското, Илинденското, Преображенското и други въстания, както и Балканската, Междусъюзническата и Първата световна война). През тези периоди големи маси население от Тракия, Македония, Западните покрайнини и Добруджа напуснаха родните си места, било във връзка с освободителните борби и въстания, било с отстъпващите български войски, било най-после във връзка със спогодбата „Моллов-Кафандарис“ за доброволно изселване на българи от гръцка Македония и Тракия и на гърци от България“. Положителното салдо авторът свързва с жертвите през военните събития. Дотук един компетентен статистик стига в анализа на единствено показаното положително външномиграционно салдо.

В българската литература има и други оценки на това салдо, по-скоро количествени, отколкото качествени, разнообразни и трудно проявявани. Важността им е в това, че напомнят за полезността от допълнителни сведения и дори псевдо оценки и исторически потвърждения за стремителното единство и успех на един скромнен, трудолюбив и развиващ се народ. Така например, има твърдения, че влезлите в страната „избутани“ страдалци на българската диаспора под турското робско покривало са били близо милион. По данни на ООН, цитирани от български изследователи, преселниците от Източна и Западна Тракия от Освобождението до 1920 г. включително са 573832 човека (1877 – 878 – 250 хил., 1903 – 103 хил., 1912 – 1913 – 168 хил., 1918 – 1920 – 20.2 хил. и 1920 – 32.6 хил.). Твърди се, че по време на „пропъждането“ на българите от родните им тракийски домове от тях 1/3 са избити. Авторите обичайно дават не сборни показатели, а примери по отделни

области и околии с наименовани български и смесени села и броя на изгорените и присвоените къщи, считани за обитава-ни средно от 5 човека (Милетич, Л., 2013; Михова, Г., 2011, с. 24, 25; Райчевски, Ст., 2022, с. 9 и др.)

Няма опити за оценка на приноса в нашето развитие от това придошло истински българско и еднакво робски трети-рано българско население в преди освободена България.

По същество обаче има разлики в социално-икономиче-ските и демографски особености на прииждащото и местно-то население.

Макар да става въпрос за трудно отразим процес в ус-ловията на поробените българи и военно-освободителните действия, довели до положително миграционно салдо, спе-цифичността на периода може да се обобщи само хипотетич-но или чрез недостатъчно издържани статистически оценки като задължително потребни.

На първо място следва да се отчете, че когато става по-требна оценката на външномиграционния процес (в разра-ботката на проф. Тотев, взета като начална и примерна) по агрегирания показател 1880–1920 г. – вселени 715.4 хил., из-селени 677.5 хил., или през 1880–1977 г. съответно 806 хил. и 1216 хил.), фактически се представят сборове от временни и то продължителни редове. То значи от света на няколко по-коления в собствената им околна среда.

Приносът и загубата на поколенията като сбор са различ-ни стойности и условия на развитие. Макар в настоящия слу-чай това да се отнася за краткия срок на войните 1912–1920 г. или за по-разширен интервал от ± 10 години, на мигрантите може да се гледа като състав от различни възрасти или поко-ления, но с качества и случаи, проявявани в избрания период.

Съответно, агрегираният показател за имигрантите на ООН от 574 хил. тракийски българи за 43 години тук примерно се ограничава за 1912 – 1920 г. и се свежда до 121 хил. по посо-чените данни. По наше предположение истинската стойност е подценена, съдейки по данните за оземляването или прид-вижването на бежанските потоци по територията на България. С оценката на ООН се улеснява разработването на демограф-ските коефициенти – на биологичния процес – естествен при-раст, и на механичния прираст, които изясняват процесите и демографските тенденции. От изследвания начален период от 18–19 години или от 1900 г. това население нараства до 1980 г. до 859 хил. или с 65% при естествен средногодишен прираст 4238 човека, т.е. повече от общото население за същия пери-од, нараснало с 45%, включително и в резултат на преселва-нията (хипотетични оценки без стохастична постановка).

Социално-демографски профил на вселените и на поко-ленията им тракийски българи (1903–1920)

Исторически добре съхранените описания на военнопо-литическите събития са панорамни снимки на един сложен и нелек живот на народите под османско владееие, изживяващи изключителни съдбовни събития през посочения период. И от слабо достъпните източници за социално-икономическия и демографския облик (или профил) е известно, че тракийските българи от онази епоха в отделни и в смесени селища от селски тип представляват 90% от българското население с най-зат-върдено и полезно за империята производствено и отбрани-телно положение в близост с централните институции на им-перията. Тогаващото ѝ политическо, културно-управленско и социално-икономическо равнище е не само доминиращо и

най-властно. Политически и стратегически то е най-близко до развитието на Европа и се влияе от нейното равнище. Затова и типичните ѝ форми на възраждането и установяването на буржоазно капиталистическо общество най-силно и най-рано проникват в центъра на империята. Много от рано тук се проявява силата на тържищата, т. е. на пазара като източник на първоначално натрупване на капитала. Интересът на разпадащите се родо-феодални общества към допълнителни доходи, освен за издръжка и като капитал за бизнес, отваря път на младото поколение за привикване, амбиция и конкуренция в дейности, носещи лична изгода и самостоятелност. Процесът прониква не само сред местното турско население, но и сред подчинените народи, приобщени към системата от векове и източник на производства и нови поколения за работа и войскови насищания. Административната система на империята успява (при поуки от развитите държави) да създаде отчетност, контрол и изгодност на данъчното облагане при гъвкаво и целево поддържане на отделящите се от родовете поколения. Затвърдява се нуклеарното семейство (с родители и още несемейни деца). Затова, както се вижда от всички описания на отделения тук период, цялото българско тракийско население в свободно формирани села живее в къщи (отчетни статистически единици) с оценен среден състав от 5 човека. Къщите са надземни, с няколко помещения, удобни за живот и стопанска работа, с отделни помещения за животни (чифт волове, по-малко коне), по 100 и повече кози и овци, водени общо и сезонно на паша, данъчно облагани, но и с оставаща част от приплода и продуктите за консумация от стопанисващите земята. Така това население е задоволително хранено и добре облечено. Благодарение на женския труд е добре об-

служвано и устойчиво на болести и зарази, има домашен уют и радост от децата. Грижливо отглеждани, децата са повече на брой, но не при унищожителна смъртност. Това население, родено там, където са били и са ги онаследили родителите им, има позволенията да изповядва Източното Православие, да строи църкви (макар малки и по-скромни), към които да се отворят и първите класни стаи. После да надрастват класовете до прогимназиални и да ги помещават в сгради – училища. Преподават на български учители и свещеници. Хората мирно се събират по традиционни трудово-колективни седенки и обичайни трапези или традиционни празници. Това поробено население на онова време изживява нечувания шок на войните и изтласкването си от домовете на родителите си, за да му отнемат имотите и тихия примерен живот в общностите на други подчинени народи и на дружелюбните турски селяни. Това население е трябвало да говори и на български, и на турски, а и на гръцки и сръбски език, а мъжете – да пишат поне на един от тях. То се разбира с други поробени като него селяни – гърци, сърби, българомохамедани. Жените, помагачи на мъжете в селска или занаятчийска работа, грижещи се за бита и приготвяне на храната, гледат деца според това колко и как Бог им е дал (т. е. при традиционна раждаемост, без най-висока и рискова смъртност), отглеждат от 4-8 деца в семейството, обличат се в национални дрехи с най-красиви и цветни шевици и измислени дантели. С това показват относителната си свобода и способност за творчество и родителство, отглеждат здрави и възпитани според българските обичаи деца.

Най-общо казано, в тази околна среда и историческо място преместваното от османските територии българско население застава безимотно, поругано и полуживо на границата на бъл-

гарската земя, която не го посреща подобаващо и въодушевено. Макар че носи в себе си силния производствен и общностен социален капитал на селскостопански труженици и образовани родители с чувство за народно добруване. Вселващият се поток не се посреща изключително вдъхновено, както се вълнува в началото на Балканската война. На посрещаната територия, в много от честите случаи и трудно достъпна, стои народ, многонационално смесен, но отървал се от турско присъствие и потисничество повече от три десетилетия и вече с напредък в свободното си развитие в нова буржоазно-капиталистическа държава. Първоначалното натрупване на капитала и пазара са в реален ход. Оформя се различно разпределение на работната сила, вече в промишлени отрасли и непроеизводствени дейности и административно управленска организация. Градското население надхвърля 23%, селяните се отправят към нови професии, оставащите на село се стремят към повече земя, основно като средни и дребни производители, отваря се вратата на външния износ и внос. Населението расте числено от естествен прираст средногодишно с 71 хил. Естественият прираст при 4.315 млн. население в 1900 г. и 5.037 млн. в 1920 г. варира от 19.7‰ – 21-18.5‰; в 1912 – 1914 г. – с известно понижение поради войните, но с компенсация през 1925 – 1930 г. при коефициент на естествения прираст 17.7 и 15.2‰ и нарастващо население, следователно с общ прираст все пак от 71 хил. средногодишно. Раждаемостта през 1910 г. стига 41.7‰ при 23.2‰ смъртност, а в 1915 г. – съответно 40.2‰ и 19.9‰ при 19.9‰ градско население. За 1910 г. градската раждаемост достига 30‰, докато в селата е 43.9‰. Съответно в 1920 г. е 31.5‰ и 41.8‰. Елементарните примери във времеви редове за фертилното поведение водят до следните показатели (табл. 4).

Т а б л и ц а 4
Градска и селска раждаемост в България 1904-1928 г., %

Години	Градове			Села		
	общо	момчета	момичета	общо	момчета	момичета
1904-1907	32.1	16.5	15.6	46.1	23.8	22.3
1909-1912	30.5	15.6	14.9	43.8	22.5	21.1
1915-1922	30.3	15.7	14.6	40.7	21.0	19.7
1925-1928	26.2	13.5	12.7	37.3	19.3	18.0

Високата начална населеност на селските райони и дълго-временно задържана в селата, заедно с високата раждаемост при неструктурираното индустриално развитие, задържат оттичането на работна ръка, причиняват т.н. икономическа пренаселеност, незаемост на работната сила в селата. Още с първите стъпки на механизация има проява на безработица, при още неподготвена работна сила за градските професии. Тук, с по-голяма сила на обедняване спрямо тракийските българи в невоювалите още османски територии, българското население нито подхождо, нито по технологично, дори образователно равнище ги превъзхожда. Изключение на прага на 1912 г. е демографското превъзходство на местните българи спрямо това население, както и над турското. Имащо възможност вече да храни и гледа по-добре децата си, свободното местно българско население възстановява и задържа задълго традиционно биологичната си раждаемост. При намаляваща смъртност (с изключение на военните години) реализира висок естествен прираст при отрицателно външномиграционно салдо. Известната неорганизираност в приема на избутваното тракийско българско население се обяснява с посочените несъответствия на икономическия и демографския растеж

на България. Налице е селска икономическа пренаселеност, малко градски работни места, към които тракийските пришълци са и по-трудно приспособими, липса на битова готовност за приема на безотчетно нахълтващи гладни и страдалчески тълпи, административно неумение и политически несъгласия.

Икономически принос

Що се отнася до потенциалния капитал (вродени качества и квалификация на индивида, негово лично притежание, което не излиза навън от него, не влиза в стокообращение и не сменя притежателя си, макар че може и се използва) е еднакво устойчив и стойностен и при двата народа. Вероятно поради етимологичната им идентичност, поддържана през вековете. Благодарение на способността за приспособимост и трудопринадлежност към необхватно голям брой сфери на човешката дейност и на енергична инициативност тракийците, насилени преселници с много лишения и упоритост успяват да се вмести в икономическия, културно-политическия и трудовия живот на България и да внесат своя жизнен принос в развитието. Проследяването на живота на последователните поколения, т.е. на потомците на вселените през периода на войните тракийци, показва мъдрото търпеливо дружелюбно и доброжелателно вестване в икономически активното население и доживяване в мир и взаимоуважение. Проличава желанието на новодошлите да принадлежат и да дават от себе си на този народ, приет за единствения им род, спасител и бащински покровител в една малка, оцеляваща страна при толкова събития и промени на международно и национално равнище. Придошлите, вселени тракийски бъл-

гари не се третираха нито на работните места, нито в учебните заведения и други области като отделна общност от типа на етническите. Те не могат да се идентифицират и като преселници или имигранти поради начина на проникване на територията на българската държава. При възприемане от тяхна страна на общата атмосфера и административно-законодателната уредба на страната, те стават неделима и неотличима част от живота на населението. Затова е трудно да се прави преценка за приноса им като работна сила, фактор на икономическия растеж или част от производствената функция като работна сила. При оценка на общия принос в икономическия растеж на човешкия капитал или работната сила към 80-те години на миналия век от 24% знайно е, че тракийските труженици участват всеотдайно и убедено (Найденова, П., М. Райнова, 1986). Количествени и качествени показатели за тях не могат да се отделят достоверно, както не може точно да се прецени броят на преселените. Те просто са наши и лошата статистика ги прави такива за наше добро. По косвени оценки от 59% икономически активно население в количеството общо на тракийските българи, т.е. на работна сила, от близо 500 хил. от тези 24% на тракийските българи се полагат около 4%. Единственият смисъл на това измерване и напомняне е назрялата сегашна необходимост от отказ на държавите от международни стремежи към заграбване и унижение на хората, разделени по територии, държави или раси и малцинства, експлоатирани и убивани, както това не се прави и между животните.

Демографски принос

Демографският профил на тракийските българи се променя в процеса на разместването им, отстранявайки ги от родните домове внезапно или планирано, заграбвайки имотите и имуществото им, убивайки и изнасилвайки ги, до свеждането им на бездомни и гладуващи просяци, подгонени да пресекат избраната от турското правителство държавна граница на България. Описаните от много автори преживявания на жените, свидетелки на убийствата на мъжете и децата, подбирани за нощните насилия от турци и гърци и принудени да изоставят децата си по кървавия път към България, не могат да не водят до преценката за варварско унищожаване на фертилния контингент на един многодетен народ. Вероятно няма друг описан профил като унищожен родилен контингент и е чудно, че се говори за загуби на жива сила и се изчисляват загубите от мъжете, умрели и осакатени на фронта и така причинили съкращаване на бъдещо демографско възпроизводство. Ред няма написан за осакатяването на жените и техните страдания. След като още тогава оценката за естествения прираст се прави по показателя за общата фертилност и вероятността родените момичета да достигнат възрастта на майката при раждането им (нето коефициент на фертилност). Заставайки на българската граница, тракийската българка тогава не може да каже, че е потомка на плодовит народ и че ще следва примера на майка си и баба си като многодетна майка с 6-8 деца. От една страна, тя е млада, родила 1-2 пъти. От друга – останала без мъж и женска гордост, без чистота и семейна вярогност след толкова и такива изнасилвания и болести. Тракийските майки и девойки, дошли най-рано като първо поколение в страната, не могат да достигнат до раждаемостта, висока при българки-

те дори през военно време. Но следващите поколения, преди невидимо и неусетно да попаднат в потока на спадащата раждаемост и смъртност, т.е. на т.н. първи демографски преход, започнал към 1926 г., изравняват фертилното си поведение с общото за страната – с висока селска раждаемост (табл. 4). Жените във фертилна възраст все още осигуряват разширеното възпроизводство на населението. Присъединени към общото фертилно женско население, по численост 5.1% от общото, сегашното най-младо тракийско поколение не следва общия модел на двудетност на семействата, на майките си. Не само предпочита еднородния, но и модела на несемейните бракове, гони кариерните си цели и отлага раждаемостта за след 27-28 годишна възраст на майката. Така това българско население, прехвърлено от поробена Тракия, няма нищо вече различно в демографския си, както и в социално-икономическия си профил, и потъва в отрицателния растеж на населението на България (-0.67%), довел до спад в броя му под 7 млн., с очакване до края на века да достигне около 5 млн.

Военнополитическите събития на периода 1912-1920, заедно с историческите събития за тракийските българи, „избутани“ тогава в млада България (както образно определя видният статистик и демограф Кирил Попов, 1916), са релефен пример за въздействието на хората с техните държавно-политически и лични отношения върху социално-демографската система и развитието ѝ. Осъзнато или пренебрегвано, това въздействие винаги съществува в определени форми и степени. Опознаването му в съвременното означава, че се изисква не само по-голямо и действено разбирателство на хората, но и такова, което да въздейства положително върху глобалната система и самите нас, хората, като част от нея и закономерностите ѝ. Отчитайки

в нашия съвременен свят огромната роля на икономическата и военнополитическата система, създадени и управлявани от хората, не само следва да ги следим и подобряваме, но и да ги впрегнем в полза на въздействието им.

Демографският принос на тракийските българи в България не проличава в съвременното и общата вълна на спадащата фертилност. Но в името на демографската устойчивост при новия преход към остаряване и спад на естествения принос е добре този принос да се знае. При липсата на данни оценката на демографския принос може да бъде само хипотетична, с единствената увереност, че за еталон и ориентация може да ни служи българското население, обитаващо земите на държавата като автохтонно, ненапуснало страната местно население с най-отличителната природо-биологична еднаквост на двете групи население, райони и бивайки селско население, заети с еднакъв селскостопански труд и изхранвани с еднаква продукция от него при еднокоренни традиции и обичаи на разпадащите се родови общества, съществували в сянката на турската власт. Хипотетично приемаме (и за по-лесна ориентация в съотношенията), че страната е приела към края на Първата световна война около 500 хил. души тракийски българи (макар да са и повече), имаме възможност за статистически изводи и сравнителни оценки. Тази съвкупност на прага на 1913-1915 г. вселени в България в тези и няколко преходни години идва демографски променена поради военнополитическите събития, но преди тях е с по-убедителни, постоянни и качествени показатели спрямо тези на българското население, живяло и възпроизвеждало се преди Освобождението в по-лоши условия и възможности в годините под турска власт. Численото му нарастване и раждаемост са по-ниски, както и

естественият прираст спрямо уседналото тракийско българско население, особено в Одринския вилает или Лозенградско не само в селските райони, но и в по-развитите градски поселения и работните места. Нашето население под турска власт често мигрира, предпочита да живее в планински места, където е по-защитено, макар да има по-лоши производствени средства и условия. Примириява се с по-висока смъртност поради нападения и отбрани, липса на храна. Смъртността е висока не само сред мъжете, а и като висока детска и майчина смъртност. Раждайки природно повече оцеляващи мъжки деца, народът остава с по-малък родилен контингент и по-малко деца (табл. 5). Всички предимства на тракийските българи обаче отпадат поради въстаническите години и прогонването от земите им при изменническите Балкански войни и несправедливите решения на Великите сили. А в периода 1900–1905–1910 г. българското население се връща по отнетите и по-равните плодородни земи, става вече издръжлив и силен производителен селски народ и се въздига демографски. При обща раждаемост например 39.3; 41.7; 43.8‰ 1901–1903 г. (в селата момчета: момичета=22.0:21.5; 21.6:21.3; 19.0:20.2) раждаемостта там общо стига в 1905–1907 г. 47.2, 47.7 и 44.6‰, за момчетата: 23.7, 24.4, 24.6‰, и за момчетата – 22.1, 22.8, 27.2‰, като общата градска раждаемост е 32-30‰, също по-висока за момчетата. Тя е висока и в 1911–1913 г. – 43-45‰ в селата, и 30.3-31.7‰ във възраждащите се градове. Тракийските българи, заселници в България, не достигат постепенно по-ниски стойности, както е в нормалния трудов живот на народите, те скачат изведнъж и завинаги на по-ниски до нулеви равнища в паметната година 1913 г., и в паметните час или час и поло-

вина, за да съберат багажа си и тръгнат за България, оставили домовете, в които са родени, отгледани и възмъжали. Затова една предполагаема численост българи, преселвани 2-3 години (а и повече), следва предполагаемо да се определи и реструктурира възрастово-полово.

Както беше споменато, от традиционно присъстващи 52-53% мъже в подобна общност тези възможно погубени са 25-30% от мъжката съвкупност. Или общо може да се предположи, че мъжкият състав, бил около 272 човека, е загубил 78-88 човека, било като живи участници в сраженията, било като подмамани и убити от турците, заети с изселването на българските тракийци. Така приемаме, че в страната са влезли за отграничения период не 500 хил., а 420-430 хил. души с около 250 хил. женски състав, т.е. приемаме, че в първите още стъпки към непознатата родина населението вселени тракийци е с намален мъжки състав и необичайна за подобни общности възрастово-полова и брачна структура. Децата, тогава достигащи до 40% от населението тук, са средно 1.8 деца на една жена – от една страна, защото жените са в млада възраст и с неизживян още пълноценен фертилен период (35-40 години) или овдовели, така че не могат да им се начислят 5-7 деца на една майка. А при това има избити или умрели деца при принудителното преместване на избраното за „изтичане“ население с цел да се обезмоти, измъчи и орее в отмъщение към българите, осмелили се да престъпят и спечелят Одрин. Така децата в тази общност не са повече от 9.5-10%, а възрастните хора над 50-60-65+ (над фертилната възраст 16-48 г.) – не повече от 4%, по-вероятно повече от жени – 3%, и мъже – 1.5%. Въпросът е, че в табличен вид е трудно да се уточни числеността и възрастово-половият състав на вселените тра-

кийски българи 1903–1920 г., но може да се направят някои косвени оценки.

Интерес представлява погледът върху фертилния състав. Решително може да се прецени, че е млад и в процес на реализация, но в случая, както личи от показателите с предполагаеми числености и състав, броят е прекалено голям и несвойствен за съществуващите населения. Обикновено като дял фертилният контингент варира от 16-24% от броя на населението. Тук – поради военните поражения и участие на мъжете в битките и избиванията на преселващите се, фертилният контингент достига 40-43%. Изключително високият дял на фертилния контингент не подсказва възможности за многодетност. Този контингент е от овдовели жени с неизвестно семейно брачно бъдеще, макар и млади, с много млади девойки, осакатени от изнасилвания, и жени в цъфтяща фертилна възраст, но засрамени, омърсени и самооплакващи съдбата си да раждат вследствие изнасилвания. Изобщо, на най-високата раждаемост на местното население на България от 45‰ в селата в 1912 г. и 32‰ в градовете до 39.6‰ и 27.7‰ съответно в 1925 г. при устойчив средногодишен прираст, тази нова част от българското население от 9-10% отговаря на принудително ниска раждаемост и нисък естествен прираст при висока заболеваемост и смъртност.

Тук обаче се има предвид времето на приема в България, от 1903 – 1904 г. до 1918 – 1920 г., т.е. след няколко въстания, балкански войни, Първата световна война, по онова време традиционно е с млади сватби и начални раждания, така

че периодът от 16-18 години е равен по дължина на отстоянието между поколенията. В случая на изследване на раждаемостта и демографското възпроизводство фертилността е ключов индикатор и исторически признак. За хипотетично определеното българско население от Тракия, преминало на територията на млада България, е валидна, както е показана чрез показателите за раждаемост и фертилност, по-ниска степен на възпроизводство. Хипотетично, както за раждаемостта, така и за фертилността (плодовитостта) ориентацията за липсващите данни произтича от таблиците за плодовитостта на населението в България, но при кохортна постановка и още по-опростено – с надлъжни коефициенти. Общо различията са по-малко от общите страни на двете съвкупности – българи от населението на България и тракийски българи, и двете групи, разглеждани като смяна на поколенията при определен подобен модел на ранно възпроизводство на населението и естествения прираст. Тракийската група е по-близо до стационарна, има поради събитията проявена склонност към изравняване на равнището на раждаемостта и смъртността. Така първото население е с най-ниска фертилност – 1 до 2-3 деца на майка във фертилна възраст, но тук с необичайно висок брой на фертилните жени, макар с увреждания, така че те осигуряват на бъдещото поколение фертилен контингент от новородени и това води до повишен брой приблизително 200 хил. фертилен контингент, поради 40% фертилен контингент и при по-нисък естествен прираст. Може да се приеме, че прирастът на второто поколение – от 1922 г. до 1942 г., е при по-късна, но първа раждаемост, затова отстоянието от наименуваното тук първо (при преселване) между поколенията е вече от 20 години (табл. 5).

Т а б л и ц а 5

Поколенчески отстояния на тракийските българи в България и проекция на броя им

Поредност на поколенията	Годишен период	Брой години отстояния на поколенията	Средногодишен естествен прираст, общо за населението на България хил. хил.	Естествен прираст на поколенията тракийски българи, ‰				Брой на тракийските българи по периоди хил. (хипотетичен)
				Годиш	Равнище ‰	Годиш	Равнище ‰	
I	1903-1921	18	71	1900	18.5	1950	9.5	520
II	1922-1942	20	90	1910	18.5	1960	9.5	610
III	1943-1976	23	70	1920	15.2	1975	7.2	790
IV	1977-2001	26	65	1930	8.8	1980	3.4	859
V	2002-2028	26	55	1940	9.5	1990	0.0	

Източник: Наши изследвания и хипотези

Проекцията на броя на тракийското население е хипотетична. Допуска се, че реално началният брой на вселванията за периоди, а не по години, е слабо подценен, но самите възпроизводствени процеси имат твърде реалистични допускания. Много естествена и реалистична е т.н. I-ва фаза или

поколение – на вселените тракийски българи да има нисък възпроизводителен резултат поради деструктурираната демографска съвкупност, но порасналото и новопоявяващо се поколение вече е в нормална битова социална среда и самото то възпроизвежда в нормална материална и морална родителска среда. Това поколение тракийски българи възпроизвежда качествата им, заедно с възможностите да има традиционни изяви при заздравен фертилен контингент. Повечето от тях – материално и подпоходно осигурени произвеждат традиционното семейство с повече деца, и то при намалена заболяемост и смъртност. Те превишават естествения прираст на българите, които, както е известно, след възстановителния период (нареден демографски компенсационен) започват по-слабо и спокойно снижение на раждаемостта, при снижена детска смъртност. Следващото поколение тракийски българи също започва ограничение на раждаемостта, приравнява се по демографски процеси с местните българи и макар почти двойно пораснало по численост, остава с относителен дял 9-10% в общото население. С този дял отразява участието си в развитието и прираста на населението на страната, въпреки че не е изключено да има по-силно съпротивително участие в сегашната борба – срещу демографската криза.

Това може да се установи чрез специална анкета на сегашните тракийски семейства, наследници на своите родове или пребивавали у нас, или по старите места, след като имаме изследователи, старателно издирващи наследниците на вселените тракийски българи у нас. Тогава още по-точно може да се открие приносът на тракийските българи за демографското развитие на страната.

Заклучение

Не следва да се забравя, че този демографски принос не е единствен или че той просто трябва да се присъедини към приноса на тракийските българи в икономическия растеж, изкуството, науката. Да се дооценяват загубите от войните е също съвременна задача с възпитателна и дипломатическа ползност и историчност.

Така смесените в местната българска общност тракийски българи ще бъдат отличени с почит, каквато истински им дължим.

БИБЛИОГРАФИЯ

1. *Данаилов, Г.* 1930. Изследвания върху демографията на България/написал Георги Т. Данаилов. София : [БАН], 455 с. + цв. прил. (3 л.). – (Сборник на Българската академия на науките ; кн. 24. Философско-обществен клон).
2. *Калоянов, Вл.* 2022. Цената на българщината в Таврия (1917-1945). София: Изд. на БАН „Проф. Марин Дринов“, 302 с.: с ил., [4] л.: цв. к.
3. *Константинов, Н.* 1923-1924. Бежанският въпрос. Списание на Бълг. иконом. д-во, год. XXII, кн. 8,9.
4. *Милетич, Л.* 2013. Разорението на тракийските българи през 1913 година. София: Захарий Стоянов, 376 с.: сн. + 1 цв. к.
5. *Михова, Г.* 2020. Застинали огнища на българщина: село Девлетли-агач, Лозенградско. Варна: Славена, 336 с.: с цв. ил., факс.
6. *Михова, Г.* 2011. Родова принадлежност: Марин Георгиев Стоянов и неговото потомство. Варна: Славена, 196 с.: с табл., ил., факс.
7. *Мишайков, Д.* 1921. Одринска и Беломорска Тракия. Стопански анкети. София: Слово, 99 с. (Отпечатък от Годишник

на СУ. Юридически факултет, т. XV и т. XVI, 1918-1920).

8. *Мишайков, Д.* 1921. Стопански анкети в Северна Добруджа. София: Слово, [б. г.], 66 с. (Отпечатък от Годишник на Софийския университет. Юридически факултет: Т. 13-14).

9. *Найденова, П., М. Райнова.* 1984. Измерване на икономическия растеж и на неговите фактори. София, БАН, 187 с.

10. *Попов, К. Г.* 1916. Стопанска България през 1911 г.: статистически изследвания. С., [БАН], (София: Държ. печ.). (Сборник на Българската академия на науките и изкуствата; кн. 8. Клон Историко-филологичен и философско-обществен, 5).

11. *Райчевски, Ст.* 2022. Принудителното изселване на българите от Източна Тракия. Документи, анализа, коментари. В: Известия на Тракийския научен институт – филиал Варна, т. 3, с. 9-218.

12. *Тотев, Ан. Ю.* 1972. Демография. Избрани статии, София, СУ Климент Охридски, 368 с.: с табл.

13. *Тотев, Ан. Ю.* 1968. Населението на България 1880-1980. Демографско-исторически очерк. Год. СУ. ЮФ, 2.

14. *Урланис, Б.* 1960. Войны и народонаселение Европы: Людские потери вооруженных сил европейских стран в войнах XVII-XX вв.: (Историко-статистическое исследование). Москва: Соцэкгиз, 568 с.: с табл.

15. *Христов, Ат.* 1925. Исторически преглед на Общоевропейската война и участието на България в нея. София, 551 с., 7 л.: к.

16. *Цанков, Ц.* 2022. История на село Петокладенци, Плевенско. София, Принтмарт, 432 с.

17. *Чанков, Ж.* 1935. Населението на България. София, Казанлъшка долина, 280 с.

DEMOGRAPHIC PARAMETERS AND CONTRIBUTIONS OF THE THRACIAN BULGARIANS IN BULGARIA IN 1903-1920

PENKA NAYDENOVA

Abstract: An attempt is made to determine the demographic parameters and reproductive contributions of a selected part of the Bulgarian Thracian population, resettled in Bulgaria in 1903-1920 and related to the development of the country and population presented here. The strategic and socio-demographic significance and the need for an adequate policy towards the Bulgarian diaspora and the reception of citizens of Bulgarian origin are identified. The assessments are methodologically based on the statistical characteristics of the Bulgarian population, which are presented in aggregate. Estimates of missing parameters are made using the projection method for natural growth only as an approximation and are neither definitive nor the most reliable, but rather indicative. The aim is to increase interest in the admission of immigrants of Bulgarian origin in the current need for demographic sustainability and positive demographic growth of the country, which has not been realized for three decades.

Keywords: incarnated, socio-biological balance, natural and physical growth, demographic and economic growth

ТРЕТА ЧАСТ

120 ГОДИНИ ОТ ИЛИНДЕНСКО- ПРЕОБРАЖЕНСКОТО ВЪСТАНИЕ

БЕШЕ ЛИ ПРЕОБРАЖЕНСКОТО ВЪСТАНИЕ „СТРАТЕГИЧЕСКА БЕЗСМИСЛИЦА“, ИЛИ ОЩЕ ЗА САМОЖЕРТВИТЕ НА ТРАКИЙСКИТЕ БЪЛГАРИ

СВЕТЛОЗАР ЕЛДЪРОВ¹

Резюме: Статията е разширен вариант на доклад, представен от автора на 19 август 2023 г. в традиционната научна конференция на СТДБ и ТНИ в местността „Петрова нива“, Малкотърновско, посветена на 120-годишнината на Илинденско-Преображенското въстание. В нея се прави критичен анализ на епизод от телевизионното предаване „История.бг“, посветен на същата тема, в който бяха допуснати груби фактологични и концептуални грешки по отношение на подготовката и осъществяването на Преображенската фаза на въстанието в Странджанския край. Вместо като интегрална и равностойна част от общото и единно от национална, идеологическа, политическа и организационна гледна точка въстание на македонските и тракийските българи, тя беше коментирана на основата на противопоставянето, като нещо различно и неравностойно в сравнение с въстанието в македонските вилаети или буквално като „стратегическа безсмыслица“, както един от участниците се изрази, позовавайки се на спомените на Симеон Радев „Лица и събития от моето време“. На основата на съпоставителен анализ на редица

¹ *Професор д.ист.н. Светлозар Елдъров* – Тракийски научен институт.
E-mail: sveldarov@abv.bg

мемоарни, документални и научни публикации авторът на статията категорично опровергава това твърдение като несъстоятелно и невярно.

Ключови думи: Илинденско-Преображенско въстание, телевизионно предаване „История.бг“, Одринска Тракия, Странджа, Вътрешна македоно-одринска революционна организация, бежанци.

Моят доклад в тазгодишната научна конференция на Петрова нива е породен от конкретно събитие.² На 12 юни Българската национална телевизия (БНТ) посвети популярното предаване „История.бг“ на 120-годишнината на Илинденско-Преображенското въстание. При водещия Георги Ангелов гостуваха трима събеседници – професор Михаил Неделчев от Нов български университет (НБУ) и доцентите Георги Георгиев и Ангел Джонев от Института за исторически изследвания при Българската академия на науките (ИИИ – БАН). И тримата са членове на Македонския научен институт (МНИ) – София, така бяха и представени.³

Да се коментира въстанието на македонските и тракийските българи от 1903 г. в авторитетно предаване на БНТ без участието на представител на Тракийския научен институт (ТНИ) само по себе си е колкото некоректно, толкова и ненаучно. Най-малко заради единството на македоно-одринската освободителна борба и в съответствие със същността на историческото събитие трябваше да бъде поканен учен и от нашето сдружение. Само в тази зала присъстваме трима членове

² Докладът беше представен на 19 август 2023 г. в традиционната научна конференция по случай годишнината на Илинденско-Преображенското въстание. Тук се публикува с някои необходими допълнения и пояснения.

³ Пълният запис в сайта на БНТ: <https://bnt.bg/news.bg/ustrem-kam-svoboda-ilindensko-preobrazhnsko-vastanie-31876news.html>

на ТНИ, които при това сме членове и на МНИ – проф. Боряна Бужашка, доц. Ваня Стоянова, аз. Тук е и Стоян Райчевски, доайенът на тракийската историческа памет, също член на ТНИ. Имаме и други не по-малко компетентни по тази тема колеги. Този пропуск – игнорирането на ТНИ, неволно или преднамерено – не е най-добрата атестация за редакционната политика на медията, хвърля сянка върху нейната обективност и лишава зрителите от пълнотата на научната информация, която се очаква от предаване с голяма национална популярност.

Познавам лично и тримата участници от много години, познавам техните научни интереси и публикации, на един бях научен консултант за докторската му дисертация. Точно затова останах изненадан от допуснатите фактологични и концептуални грешки във връзка с предисторията, подготовката, осъществяването и последиците на Илинденско-Преображенското въстание. Ще пропусна обаче повечето, които касаят въстанието изобщо, и ще се спра само на неточните твърдения, които бяха допуснати при представянето на Преображенската му част в Одринско.⁴ Вместо като интегрална и равностойна част от общото и единно от национална, идеологическа, политическа и организационна гледна точка въстание на македонските и тракийските българи, то беше коментирано на основата на противопоставянето, като нещо различно и неравностойно в сравнение с македонските вилаети.

⁴ Оставям настрана лапсусите, които бяха направени, като например объркването на името на члена на Главното ръководно боево тяло на Одринския окръг Лазар Маджаров с името на члена на Главния щаб на въстанието на Битолския окръг Анастас Лозанчев или във връзка с авторството на „Ясен месец веч изгрява“. Това може да се случи на всеки.

Ето какво се каза в студиото на БНТ 1, откъдето се излъчваше предаването на „История.бг“, за равнището на организационната въстаническа подготовка в Одринския революционен окръг (думи на проф. М. Неделчев):

„В Преображение се действа внимателно. Значи, там не се напада веднага – гарнизони и пр. и пр. [...]. Тука проблемът е до каква степен са готови всъщност, до каква степен са готови районните, като тука, за разлика от Четническия институт, който съществува с районни чети и пр. в Македония, тука няма, тука по-скоро те са смъртни някакви дружини, селски чети, те са друг тип въобще. Не е изградена тази организация, тази стриктна организация, която съществува в Македония. Но, от друга страна, ентусиазмът е не по-малък, Така че и тук се случва това чудо, този изблик на народна енергия, която характерна въобще за всички тези краища“.

Наистина ли Одринският революционен окръг в предвечерието на въстанието се намира на такава неразвита и изостанала степен в своето организационно изграждане в сравнение с Македония, както схематично и лаконично ни го представя проф. М. Неделчев? Съжалявам, че трябва да водя задочен диспут с него и с другите двама колеги – не е моя вината, че не бях тогава при тях – но така или иначе тук и сега имам гражданско право и професионален дълг категорично да възразя срещу това твърдение. Вярно е, че условията в Одринска Тракия в много отношения са по-неблагоприятни в сравнение с Македония, но точно това подчертава заслугата на тракийските българи, че успяват да догонят, да се изравнят а в някои отношения и да надминат своите сънародници там.

Ще пропусна цялата хронология, за да изтъкна най-важното – идейното и организационното развитие на освободител-

ното дело в Одринско се осъществява с яркото лично участие на апостола на македоно-одринската свобода Гоце Делчев. Той се нарежда сред дейците на революционното движение, които на Солунския конгрес през пролетта на 1896 г. приемат Одринска Тракия и тракийските българи като съставна и неделима част от националноосвободителното движение и в структурите на Вътрешната организация. Така в създаването на Одринския революционен окръг е вложен и личният принос на Гоце. Неговите визии за развитието на революционното движение точно отразяват и цялостно изразяват възгледите на това първо поколение на македоно-одринската борба, което държи на идейно-организационното единство като проекция на единната национална идентичност на българския народ, независимо от политическите или географските граници, които го разделят. Затова в качеството на задграничен представител на ВМОРО в София Гоце подкрепя усилията на Върховния комитет под председателството на поручик Борис Сарафов да обедини всички организационни течения и групи на полето на легалното македоно-одринско движение в България в една единна, консолидирана и централизирана организация. Тази позиция ярко се проявява във връзка с обединителния процес между Дружество „Странджа“ във Варна и неговите клонове, от една страна, и македонските дружества на Върховния комитет в София, от друга, през 1899–1900 г.⁵

Впрочем, именно във връзка с това събитие през март и април 1900 г. Гоце Делчев предприема обиколка в Одринска

Тракия в двойното качество на задграничен представител на ВМОРО и инспектор на Четническият институт. Придружаван от местните ръководители Лазар Маджаров и Стоян Лазов, Гоце преброява цяла Странджа, посещава Малко Търново, Лозенград и Бунархисар, среща се с ръководители на окръжния, околийските и местните комитети и с обикновени хора, разяснява идеите и организационните принципи на Вътрешната организация. В пряка връзка с неговата обиколка се появяват и първите революционни чети в Странджанския край.⁶

Още по-силно, въздействащо и всестранно върху освободителното движение в Одринска Тракия е влиянието на Гоце Делчев, осъществено чрез конгреса на Одринския революционен окръг, заседавал по време на Великденските празници през 1902 г. – 13-15 април – в Пловдив, в родния дом на Михаил Герджиков. Двамата с Гоце, като представители на ЦК на ВМОРО, са най-изтъкнатите и авторитетни делегати, те доминират и направляват разискванията, те имат последната дума при преструктурирането на организационното устройство и назначаването на революционните кадри на окръжно, околийско и районно равнище. Само двамата изнасят подробни реферати – Гоце „За начина на организирането на Одринско“, Герджиков „Как да се агитира населението“.⁷ На практика решенията на Пловдивския конгрес трасират развитието на революционното движение в Одринско чак до следващия окръжен конгрес на Петров нива през лятото на 1903 г. Да се твърди, следователно, че Одринският революционен окръг и особено Странджанският край не можел да се сравнява в ор-

⁵ Кьосев, Д. (Съст.) Гоце Делчев. Писма и други материали. С., 1967; Макдермот, М. Свобода или смърт. Биография на Гоце Делчев. С., 1979; Енциклопедия Тракия. Т. 1. Българско национално движение. С., 2022.

⁶ Спиров, Н. Преображенското въстание. Борбите на тракийските българи за национално освобождение 1878–1903. С., 1983, с. 93-96.

⁷ Спиров, Н. Пос. съч., с. 119-126.

ганизационно отношение с революционните окръзи в Македония, е несериозно и невярно.

Така стигаме и до прословутите странджански смъртни дружини, които станаха повод за неточни коментари на гостите в студиото на „История.бг“. Тук отново ще призова ярката фигурата на Гоце Делчев. Той е родоначалникът на революционните чети, той е главният ръководител (ревизор) на Четническия институт, той е основен автор, съставител и редактор на неговите правилници. Последният от тях в предилинденския период Гоце Делчев създава заедно с Гьорче Петров през пролетта на 1902 г. Той е най-пълният и усъвършенстван регламентиращ документ на тази институция, който е в сила и във въстанието през 1903 г. Ето какво е записано в чл. 11 на Правилника във връзка с назначението и „крайната задача“ на четите – да служат в своя район – цитирам – „като ядка или смъртна дружина“ по време на въстанието.⁸ Следователно, понятието „смъртна дружина“, което озадачи тримата историци в „История.бг“, е формулирано от Гоце Делчев и достоверно отразява неговото разбиране за саможертвата на революционера, готов да приеме смъртта в името на свободата. Затова фактът, че четите в Одринския въстанически окръг се наричат „смъртни дружини“, само потвърждава, че тракийските дейци стриктно и дисциплинирано са възприели тази доктрина, която е официална и за ВМОРО.

Вероятно защото отпечатването на правилника съвпада с Пловдивския конгрес на Одринския революционен окръг, както и заради по-достъпните канали от България към Одрин и Странджа, наименованието „смъртна дружина“ става попу-

лярно в Малкотърновско-Лозенградско-Бунархисарския район. В Битолския окръг, като по-отдалечен, това не се случва. От началото на 1903 г. там навлизат чети от България, организирани или подкрепени от фракцията на бившия председател на Върховния комитет поручик Борис Сарафов, присъединила се към ВМОРО. Голямо влияние върху подготовката на въстанието в Битолско изиграва окръжната ревизионна чета на поручик Тома Давидов, подпредседател на Върховния комитет при мандата на Сарафов, съставена основно от бивши военнослужещи. Така в организацията и обучението на околийските, районните и селските чети в Битолския окръг преобладават принципите и понятията, утвърдени в българската армия. Чрез дисциплинарния устав, създаден от портупей юнкер Димитър Дечев по решение на Смилевския конгрес, въстаническата армия в Битолски окръг, преименуван в I въстанически окръг „Пелистер“, придобива окончателния си облик, който я отличава от четите в Одринско.⁹

Всъщност, във въпросния епизод на „История.бг“ не се каза нищо конкретно за подготовката на въстаническите сили и развитието на бойните действия в Странджа или в другите райони на окръга. Това трябваше да направи проф. Михаил Неделчев, но той се отклони по литературно-поетичните аспекти на събитието, както и върху поетичното излъчване на Странджа планина изобщо и участието на някои поети във въстанието в частност. А можеше и трябваше да обърне внимание и на Преображенската фаза на въстанието, защото тъкмо той през 1984 г. беше съставител и редактор на мемоарните текстове на поета и революционера Христо Силянов, който

⁸ Петров, Т. Нелегалната армия на ВМОРО в Македония и Одринско (1899–1908). С., 1993, с. 42–43.

⁹ Илинденско-Преображенското въстание от 1903 г. Военна подготовка и провеждане. С., 1992.

през 1903 г. е сред ръководителите на въстанието в Странджа и остави колкото художествени, толкова и документални спомени за него, възплътени в книгата му „Спомени от Странджа“.¹⁰ Да не забравяме, че именно Христо Силянов е автор и на първата цялостна, богато документирана и прекрасно написана история на Илинденско-Преображенското въстание, която остава ненадмината и до днес – Т. 1. Илинденското въстание от двутомника „Освободителните борби на Македония“ от 1933 г.

Именно в този монументален труд, след като описва подробно развитието на бойните действия, Христо Силянов възкликва: „В едно сравнително малко пространство, на 5 срещу 6 август бяха едновременно и повсеместно извършени толкова много нападения, колкото в никой битолски район не бяха извършени“[...]. Впечатлението от първите успешни акции беше поразително. Те се почувствуваха не само в Лозенград, но и в Одрин, и дори в Цариград“. И накрая авторът обобщава: „Масовото въстание във Странджа разбърка до известна степен концентрационния план на турската армия в Битолско и убеди външния свят, че силите на бунта не са изчерпани с първите въстанически акции в Битолския вилает. С една реч, от гледище на целите, които Илинденското въстание беше си поставило, самопожертвуванието на българите от Малко Търново, Лозенградско и Бунархисарско не беше без значение“.¹¹

Противно на това заявление на Христо Силянов – за когото пак ще изтъкна, че е секретар на конгреса на Петрова нива,

активен участник в бойните действия в Странджа и велик историограф на Илинденско-Преображенското въстание – в края на предаването от поредицата „История.бг“ значението на въстанието в Странджанския край беше обобщено от члена на МНИ и от научния състав на ИИИ – БАН доц. Георги Георгиев – ни повече, ни по-малко, като „стратегическа безсмислица“ и „истинска катастрофа“. Ето неговият буквален отговор на въпроса за водещия за значението и последиците от въстанието в Одринска Тракия в сравнение с Македония:

„Малко по-различно е. Симеон Радев в своите спомени, оценявайки като дипломат и като политик значението на въстанието в Тракия, той го оценява като „стратегическа безсмислица“. Защото, казва, въстание за автономия или за реформи под европейски контрол в една зона, която Русия счита за своя сфера, а пък и всички Велики сили са признали тихомълком, че това е нейна сфера, и Русия да допусне международен контрол и реформи в Одринско, е илюзия, това просто не може да стане. И географията, и геополитиката, и политиката, и дипломатията отреждат на Одринско друга съдба, друго направление. Така че въстанието в Одринско може да има своето значение и като военен подвиг, и като отвличане на вниманието и на сили от въстанието в Битолско, иначе в политическо и стратегическо отношение е истинска катастрофа. Значи, става дума за, както го нарича Симеон Радев, третото обезбългаряване на Тракия от 20-те години на XIX век.“

Доц. Г. Георгиев всъщност преразказва един абзац от спомените на Симеон Радев, които дълго време – допреди десетина години – поради авторски и други права, свързани със сина му Траян Радев, бяха недостъпни за изследователите. През 2014–2016 г. те бяха публикувани заедно с други неиздавани

¹⁰ Силянов, Хр. Писма и изповеди на един четник. Спомени от Странджа. От Витоша до Грамос. Съставител и редакция Михаил Неделчев. С., 1984.

¹¹ Силянов, Хр. Освободителните борби на Македония. Т. I. Илинденското въстание. С., 1933.

дотогава негови ръкописи в седем тома под заглавие „Лица и събития от моето време“, подготвени за печат от Красимир Каракачанов и Цочо Билярски в Издателство „Захарий Стоянов“ с подкрепата на Фондация ВМРО. Въпросният текст е от Т. IV и гласи:

„Сега ще кажа няколко думи за Преображенското въстание, което добило това си име от празника, на което се обяви. Тук главното лице бе Михаил Герджиков; участвали са и други интелектуални сили. Действията се развиха в областта на Лозенградско и Малкотърновско. Въстаниците имаха някои блестящи успехи, между другото, превзели Василико, там пленили карантинния чиновник Халид Осман, пристанищния началник Мехмет Али, жандармерийския милязимин Хайдар Мемиш и телеграфопощенския началник Халил и ги изпратили в Бургас. Победата тук беше по-лесна, отколкото другаде. Главните части на турската армия – двеста хиляди души според английския военен аташе в Цариград – бяха съсредоточени отатък Вардара. На тракийската граница Турция имаше слаби части, които бидоха изненадани и толкоз по-изплашени, че са смятали: България обяви войната. Друго едно обстоятелство е увеличавало тяхната уплаха. Както ще разкажа по-нататък, два дена след избухването на Илинденското въстание бе убит в Битоля руският консул и една руска ескадра се намираще до тракийските брегове при Енияда. Четите тук имаха и друго едно преимущество: България им беше тил.

Трябва да се каже истината. Преображенското въстание беше една безсмислица. Думите, казани от Петко Каравелов, когато се съставяше Върховният македоно-одрински комитет в София: „Македонският въпрос и Тракийският се поставят различно и географически, и политически“, имаха своята пъл-

на сила и сега. Какво целеше въстанието? Да предизвика европейска намеса и да докара международен контрол. Да се иска това за Тракия, значи да се нагазва в сферата на руските интереси. А Русия само в случай че е победена, би допуснала чужд контрол в една територия, която смяташе един ден да владее. Преображенското въстание можеше да се смята в този смисъл като насочено срещу нея. Както можеше да се предвиди, при разискванията между Великите сили за реформи в Турско след станалите събития никога не стана дума за Тракия. Резултатът на Преображенското въстание беше напълно печален. Четите гориха турски села и когато те се оттеглиха, маса бежанци тръгнаха след тях за България. Така стана третото обезлюдяване на Тракия от българи. Първото бе след Одринския мир, когато се оттеглиха войските на Дибич; второто беше в 1878 година, след Берлинския конгрес, когато русите изпразниха Тракия. Уви, трябваше да дойде и едно четвърто, в 1913 година. То бе окончателно“.¹²

Симеон Радев (1879–1967), както всички добре знаем, е феномен в българската мемоаристика, журналистика, публицистика, историография и дипломация, тясно свързан в периода до Балканската война с някои среди на македоно-одринската освободителна борба, след това дипломат от кариерата, а иначе автор на емблематични книги, сред които блести „Строители на съвременна България“. Политическите му пристрастия са свързани с Народнолибералната партия на Стефан Стамболов и това до голяма степен обяснява неговото русофобство, както и симпатиите му към нова Турция по-късно. Подписът му стои под два ключови документа, свързани с националните

¹² Радев, С. Лица и събития от моето време. Спомени. Т. 4. Подготвили за печат Красимир Каракачанов и Цочо Билярски. С., 2015, с. 314-315.

катастрофи – Букурещкия мирен договор през 1913 г. и Солунското примирие през 1918 г. Той е и главен преговарящ и съавтор на зловещия „Ангорски договор“ от 1925 г., който унищожи политическото съществуване и бъдеще на тракийските българи в Република Турция. Тук ще вметна, че Симеон Радев пише своите мемоари в края на 50-те, когато вече наближава достолепната 80-годишна възраст, за да обърне внимание, че неговите предубеждения по отношение на освободителната борба на тракийци, съхранени чак до пределна старост, очевидно не са минали без последствия при подписването на Ангорския договор три десетилетия по-рано.

Двамата съставители на седемтомната мемоарна поредица на Симеон Радев – Каракачанов и Билярски – в предговора го представят като обективен свидетел на историческите събития. Моето скромно мнение като историк, което обаче съвпада с това и на други познавачи на мемоарното и публицистичното наследство на Симеон Радев, е, че субективизмът в неговото творчество е ярка и неделима част от несъмнения му талант. Който си е направил труда да прочете поредицата „Лица и събития от моето време“, няма как да не забележи това. Специално за този абзац, който цитирам, мога да твърдя, на основата на моите дългогодишни изследвания и публикации, че не само е субективен, но е и манипулативен, а следователно и невалиден от гледна точка на историческата истина.

Нищо общо с историческата реалност няма твърдението на Симеон Радев за избора на името на Върховния македонски комитет и за ролята на Петко Каравелов едва ли не като негов кръстник. Изтъкнатият български политик, родом от Копривщица, не участва лично в създаването на Македонската организация начело с Македонския комитет през пролетта на 1895

г. (названието „Върховен“ се появява след втория конгрес в края на годината), макар някои последователи на неговата либерална фракция, която се обособява като Демократическа партия, да са сред делегатите на учредителния конгрес и членовете на ръководните органи. Симеон Радев не посочва откъде цитира думите, които приписва на Петко Каравелов, но документите за свикването и работата на Първия македонски комитет категорично свидетелстват, че не е имало никакво противопоставяне на Македонския и Тракийския въпрос, респективно на Македония и Одринска Тракия или на македонските на тракийските българи. В Македонската организация не се проявява тенденция на фаворизиране на македонските българи и игнориране на представителите на другите части на българското население. Напротив, още в първите си окръжни послания от 1895 г. Македонският комитет обръща внимание, че делото е общонародно и „всеки българин трябва да взема в него участие и трябва да се устрояват дружества и там, где то няма ни един човек от Македония или Одринско“.¹³

Всъщност, тогава дружествата само по име са „македонски“, а по състав са общобългарски. В Трънското македонско дружество от 57 членове, 36 са от Македония, 20 от България и един от Одринска Тракия; в Добричкото дружество от 47 членове, 27 са от България и 20 от Македония; в Новоселското дружество от 18 членове, 11 са от България и 7 от Македония. „Македонско“ се самоназовава и дружеството в Бургас, въпреки че от 43 членове в началото на 1896 г., 29 са от Княжество България, 8 от Одринска Тракия, по един от Север-

¹³ НБКМ – БИА, ф. 224, а.е. 30, л. 3-4.

на Добруджа и Бесарабия и само 4 от Македония.¹⁴ Впрочем, единственото предложение за име на бъдещата организация, при това предложено още в навечерието на учредителния конгрес, произлиза именно от него.

На 12 март 1895 г. Македонското дружество „Пирин планина“ в Бургас свиква своите членове на извънредно събрание във връзка с поканата за конгреса. Решено е да се настоява за обединението на македонските дружества в София в едно Централно македонско дружество, което да свика дружествата в България на конгрес, за да се изработи общ устав и да се приеме едно име за всички. По този пункт събранието изказва мнение, че името на Централното македонско дружество в София трябва да бъде „Сан Стефанска България“, „което име обема нашите възжелания“. Македонското дружество в Бургас апелира към всички дружества и клонове в страната да го подкрепят. Протоколът от събранието е подписан от членовете на настоятелството му начело с инж. Христо Станишев, родом от Кукуш.¹⁵ Макар това предложение да не се приема от Първия македонски конгрес, ако изобщо е било подлагано на обсъждане, няма никакво съмнение, че от самото си учредяване новата организация издига като свое знаме санстефанската политическа идея, на която възприема като проекция на териториалния обхват и духовното единство на Българската екзархия. Неслучайно когато през 1900 г. се приема наименованието Македоно-одринска организация, респективно Върховен македоно-одрински комитет, това е свързано и с учредяването на организационен празник – 19 февруари, т.е. датата на под-

писването на Санстефанския мирен договор, която всъщност е официален празник и за българската държава.¹⁶

Що се отнася до твърдението на Симеон Радев, че заради Русия и руските интереси Одринска Тракия нямала никакви шансове за реформи и автономия, само ще припомним, че благодарение на българския войник – измокрен, гладен, уморен, но велик! – през 1913 г. в Лондон Великите сили, включително и Русия, застанаха мирно и козируваха на линията Мидия-Енос. Обратно – Македония, която в продължение на 35 години след Берлинския конгрес беше залъгвана с реформи, накрая се оказа, че няма никакви шансове за автономия и затова беше хвърлена – от същите тези Велики сили – за саморазправа и разчленяване между бившите балкански съюзници.

Много некоректно – меко казано – е и внушението на Симеон Радев, че за репресиите и прогонването на бежанците след въстанието били виновни самите въстаници: „Четите гориха турски села и когато те се оттеглиха, маса бежанци тръгнаха след тях за България. Така стана третото обезлюдяване на Тракия от българи. Първото бе след Одринския мир, когато се оттеглиха войските на Дибич; второто беше в 1878 година, след Берлинския конгрес, когато русите изпразниха Тракия. Уви, трябваше да дойде и едно четвърто, в 1913 година. То бе окончателно“.¹⁷ Това твърдение Впрочем даде основание на доц. д-р Георги Георгиев, участник в предаването на „История.бг“, да преповтори тезата на С. Радев със свои думи като

¹⁶ *Елджеров, Св.* Борбите за национално освобождение, обединение и независимост в огледалото на Българския национален календар. – В: Дупница и Дупнишко в борбите за национално освобождение, обединение и независимост. С., 2009, с. 21-35.

¹⁷ *Радев, С.* Лица и събития от моето време..., с. 314-315.

¹⁴ Пак там, а.е. 15, л. 256, 289-290, 336-337, 715, 726, 733; а.е. 102, л. 2-4.

¹⁵ НБКМ – БИА, ф. 224, а.е. 23а, л. 1572-1573.

„третото обезбългаряване на Тракия от 20-те години на XIX век“. Привеждам още веднъж буквално и двата цитата, защото те повдигат важен и болезнен въпрос, който се нуждае от по-пространно осветление.

За мен не подлежи на съмнение, че твърдението на Симеон Радев „четите гориха турски села“, всъщност е реплика на едно свидетелство на Христо Силянов от книгата му „Спомени от Странджа“. Става въпрос за съвещанието на Главното ръководно боево тяло на I Малкотърновско-Лозанградско-Бунархисарски район, свикано броени дни преди Преображение в района на с. Цикнихор. В него участват тримата му членове, избрани от конгреса на Петрова нива – Михаил Герджиков, Лазар Маджаров и капитан Стамат Икономов, както и Хр. Силянов, поканен като секретар. В това съвещание е направен преглед на наличното оръжие, фиксирана е датата на въстанието в Странджа (в нощта срещу празника Преображение Господне, 6 август), разисквана и отхвърлена е идеята за нападение на Малко Търново, обсъдени са конкретни въпроси за въстаническата тактика и развитието на бойните действия. Ето буквалният текст на свидетелството на Силянов:

„Скоро се натъкнахме на друг, не по-малко труден въпрос: какво трябва да правим с турските села. Двамина от нас поддържаха, че всичко турско трябва да се унищожава, а всички турски села да се нападат и изгорят.

Затова те имаха своите основания: до нас вече бяха стигнали вестници от България, които съобщаваха за първите акции на битолските ни другари. Нашите не са клали безоръжни турски селяни, не са горили турски села. При все това двестри български села били вече обърнати в пепелища от аскера. Значи, горим или не турските села, нашите няма да бъдат

пощадени. Всеки от нас беше достатъчно опитен, за да не се съмнява в това. Но Мишел се обяви решително против идеята да се напада и убива безразборно турското население и да се горят турските села. Избра се тогава нещо средно: да се горят турските села, кули, казарми и пр., но да се щадят безоръжните турци и всички, които оказват съпротива“.¹⁸

От по-нататъшния разказ на Хр. Силянов за въстанието в Странджа, както и от други мемоарни и документални материали става ясно, че опожаряването на турски села не се превръщат в масова практика, а се касае за единични случаи. В това отношение между Одринска Тракия и Македония няма никаква разлика, което впоследствие Силянов ще отрази и в книгата си от 1933 г. по случай 20-годишнината на Илинденското (Илинденско-Преображенското) въстание. Но още в спомните си от 1903 г. той подчертава, че турските жестокости при потушаването му не се дължат на отмъщение по повод действителни или предполагаеми действия на въстаниците, а са плод на предварителен план. „Не подлежи на съмнение – пише Силянов – че турските генерали са имали наставления от Цариград да горят селата във въстаническата област и да избиват българското население, без разлика на възраст и пол. Имаше в тия опустошения и зверства известна планомерност, която поразително напомня арменските кланета в Цариград“. По този повод авторът прави паралели между арменските кланета в османската столица през 1896 г. и планомерните – като „по програма“ – опустошавания на турските войски и нередовни части в Странджа през 1903 г.¹⁹

¹⁸ Силянов, Хр. Спомени от Странджа..., с. 261.

¹⁹ Силянов, Хр. Спомени от Странджа..., с. 338.

Всъщност, става въпрос за официална държавна политика на Османската империя, която датира още по-отрано. Паралелите с арменските кланета обаче не са случайни и чрез тях Хр. Силянов интуитивно се е доближил до същността на проблема. Той е ключов за разбиране на турските репресии и зверства не само при потушаването на въстанието, но и за целия период от 1878 до 1913 г.

Насилственото прогонване на македонските и тракийските българи, разреждането на техния брой и промяната на етническия облик на двете области е стратегическа цел на Османската империя, която се проявява в различни форми, методи и средства в периода от Берлинския конгрес, установил новия политически ред на Балканите, до Балканската война и нейната злощастна притурка, преначертали границите и бъдещето на региона. Те еволюират от икономически и административен натиск до масови насилия и опит за геноцид. Става въпрос за целенасочената политика за етническо прочистване на стратегически райони, за които Високата порта след 1878 г. не храни и капка съмнение, че в предвидимо бъдеще ще се превърнат в операционни театри на неизбежната война между Османската империя и България, сама или в съюз с други държави. България от своя страна прави всичко възможно да съхрани македонските и тракийските българи по родните им места, като оправдание за националното обединение в етнически, исторически и стратегически граници.

Изселническата вълна сред българите в Македония и Одринска Тракия се надига веднага след Руско-турската освободителна война. През 1878–1879 г. в Пиринска Македония като въоръжен протест срещу несправедливите решения на Берлинския конгрес се разгаря Кресненско-Разложкото (Ма-

кедонското) въстание. С неговото потушаване към Княжество България е тласната бежанска вълна, към която се вливат и българи от други краища на региона, където също се активизират четнически действия и други форми на съпротива, потушени с несъразмерно насилие.²⁰

Не по-малко динамични са и миграционните процеси сред българите в Одринска Тракия, въпреки че там не се стига до въоръжено въстание. Бежанските настроения се пораждат веднага след подписването на Санстефанския мирен договор и засягат районите, които остават извън границите на проектираната българска държава. Те се разпростират в целия регион, когато стават известни решенията на Берлинския конгрес, въпреки че тогава Одринска Тракия се намира под руско военно-административно управление (окупация).²¹ Русия няма интерес от обезбългаряването на областта – и по политически причини заради стремежа ѝ към Проливите, и по стопански заради икономическите затруднения, които масовият наплив на бежанци ще причини на Княжество България и Източна Румелия. Затова още на 27 юли 1878 г. императорският комисар княз Александър Дондуков Корсаков съобщава на Одринския генерал-губернатор, че не разрешава преселване на тракийски българи. От разменените по този повод писма става ясно, че османските власти не предприемат мерки да овладеят административния хаос, да обуздаят ширещите се насилия и да пресекат слуховете за предстоящи масови репресии.²² Спо-

²⁰ Дойнов, Д. Кресненско-Разложкото въстание 1878–1879. С., 1979.

²¹ Райчевски, Ст. Източна Тракия. История, етноси, преселения XV–XX век. С., 1994, 154–160.

²² Миграционни движения на българите 1878–1941. Том 1 1878–1912. С., 1993, 21–30.

ред една ведомост на временното руско управление от 28 октомври 1878 г. броят на бежанците от Одринска Тракия в Княжество България и Източна Румелия възлиза на 16 636 души.²³ Според друга статистика пак от временното руско управление от началото на декември с.г. техният брой вече се покачва до 30 000.²⁴

Изселването на българи от Македония и Одринска Тракия продължава и след конституирането на българската власт в Княжество България и Източна Румелия, но със затихваща интензивност. Според една статистика от 5 януари 1882 г. („Ведомост за преселенците в Българското Княжество“, съставена от Министерството на финансите за нуждите на Статистическото бюро) към тази дата в Княжество България са регистрирани общо 41 787 заселници или 8 808 семейства, които прави по 4.7 членове на семейство. Според териториалния си произход те се разпределят така: вътрешни мигранти от Княжеството – 3 630 семейства или 17 060 души, от Македония – 2656 семейства или 12 600 души, от Одринска Тракия – 2030 семейства или 9 630 души; останалите са български мигранти от Румъния, Русия и Австро-Унгария. Може да се допусне, че и тракийските бежанци в Източна Румелия са приблизително толкова, колкото в цитираната статистика, въпреки че заради особения статут на областта те предпочитат да се установяват в Княжество България. Към него се устремяват и бежанците от Македония. Освен това трябва да се познава и мнението на известния изследовател на демографското състояние на Източна Тракия и на миграционните движения на тракийските българи Стоян Райчевски, който по този повод

пояснява: „Независимо от големите изселвания етническият облик на населението не се променя много в ущърб на българите по отношение на тяхната численост. Естественият им прираст в следващите години бързо възстановява част от загубите. Освен това много от българските семейства, които са се установили в пограничните райони на Румелия, още през следващите една-две години се завръщат обратно“.²⁵

За преустановяването на изселническата вълна основна роля изиграват нормализирането на политическата обстановка в региона и на Балканите със стихването на Източната криза в началото на 80-те години, възстановяването на екзархийското църковно-училищно дело и първите опити за реформи в духа на Берлинския договор, макар и далеч от предвидената в чл. 23 политическа автономия. Освен чрез поддържане на лоялни отношения с Османската империя и с покровителството на Великите сили, българското правителство прибегва и към още една радикална мярка за недопускане на изселване на българи от Македония и Одринска Тракия. На 12 декември 1891 г. Народното събрание променя чл. 8 от Закона за населяване на ненаселените земи от 1880 г. така, че преселниците от Турция да не се ползват с привилегиите да бъдат освобождавани от данъци за 3 години и от военна служба за 7 години, както преселниците от други страни.²⁶ Лично Стефан Стамболов настоява за това със следния мотив: „По принцип, казвам, че съм съгласен да се дадат тия привилегии на тия, които ще се заселят в България от чуждите държави, обаче на тия от Турция, които искат да се преселят, да не се дават никакви

²³ Пак там, с. 50.

²⁴ Пак там.

²⁵ Райчевски, Ст. Източна Тракия..., с. 163.

²⁶ Държавен вестник, 30, 7 февр. 1892.

привилегии. Ний нямаме нужда със закон да подмамваме хората от Турция да дохождат в България“.²⁷

Благодарение на този комплекс от фактори през втората половина на 80-те и до края на 90-те години на XIX в. процесът на изселничеството на македонските и тракийските българи на практика се преустановява, с изключение на отделни или индивидуални случаи. През лятото на 1899 г. обаче сред българите в Одринска Тракия внезапно се проявяват и бързо се разпространяват настроения за изселване в България. Според управляващия търговското агентство в Одрин Тома Карайовов, един от най-добрите познавачи на етнодемографското състояние на региона, причините на това явление се крият във фискалния, административния и съдебния натиск над тракийските българи. Османските власти прилагат към тях такава данъчна политика, която се оказва разорителна.²⁸ Точно по същото време, разбира се, едва ли случайно, започва масово изселване на турско-мюсюлманско население от българска и румънска Добруджа. Преселниците, наричани мухаджири, целенасочено и преднамерено са настанявани в Одринска Тракия, фаворизират се от властите във всяко отношение и още повече утежняват положението на тракийските българи.²⁹ Във връзка с тези масово ширещи се изселнически настроения, които от есента на 1899 г. в отделни села вече започват да се осъществяват, Министерството на външните работи и изповеданията (МВРИ) инструктира търговското агентство в Одрин да разубеди тракийските българи и да ги предупреди, че няма да срещнат никакво съдействие от българската дър-

жава при настаняването им. В тази превантивна агитация е включен целият апарат на екзархийското културно-национално дело, на първо място учителите и свещениците.³⁰

От анализа на документите може да се направи изводът, че през лятото на 1899 г. турските власти организирано и целенасочено се опитват да провокират изселническа вълна сред българите в Одринския вилает. Моментът не е избран случайно – точно тогава ВМОРО се масовизира и укрепва. Тогава е създаден Четническият институт, а в България Върховният комитет под председателството на поручик Борис Сарафов се превръща в могъща организирана сила и също започва да изгражда свои въоръжени формирования в лицето на Народните стрелчески дружества. Високата порта, която разполага с широка шпионска мрежа както в империята, така и в България, несъмнено е в течение на този качествено нов етап в развитието на българското националноосвободително движение и се опитва чрез провокирано изселване на тракийските българи да омалоуми неговата демографска основа.

През есента на 1902 г. изселническите процеси в Македония и Одринска Тракия рязко се изострят. Освен фискален, административен и съдебен натиск, турските власти вече открито започват да използват насилие, макар и не повсеместно, а по отношение на отделни села и райони. За тази рязка промяна в методите и средствата на турската изселническа политика пръв алармира екзарх Йосиф. На 18 октомври 1902 г. с поверително писмо до Министерството на външните работи и изповеданията в София той съобщава, че изселването на българското население от Македония и Одринско рязко нараства. Като причина той сочи „изменившите се политически усло-

²⁷ Миграционни движения на българите..., с.125.

²⁸ Пак там, с. 139-144.

²⁹ Пак там, с. 148-150.

³⁰ Пак там, с. 144-146.

вия, които напоследък били станали твърде неспособни“.³¹ Тук трябва да се подчертае, че писмото на екзарх Йосиф предлага да с три месеца решението на Солунския конгрес на ВМОРО за подготовка на повсеместно и масово въстание (2–4 януари 1903 г.). Следователно, няма как Илинденско-Преображенското въстание през лятото и есента на 1903 г. да е причина за активизирането на бежанските нагласи и процеси сред тракийските българи, след като те са започнали много по-рано.

Тук е необходимо да се направи едно отклонение за стратегията и същността на въстанието. Целта на въстанието, така както я разбират неговите организатори и ръководители, не е само политическа, но и екзистенциална – да спаси македонските и тракийските българи от физическо унищожение, да предпази българщината от геноцид. Това съвсем ясно е казано в „Общия план и цел на въстанието“, съставен от Задграничното представителство на ВМОРО с помощта на офицерите от Върховния комитет: „Целта на борбата е не да победим Турция, а тя да не може да ни победи“. Веднага след това, в точка трета на документа, авторите на стратегическото планиране се позовават на злощастната съдба на арменците:

„За предпочитане е едно дълготрайно въстание [макар] и по-слабо, отколкото силно, но кратковременно, защото в последния случай, щом се потуши въстанието, Турция ще се възползва от случая да каже на Европа: „Редът е възстановен“ – и ние губим също както в Армения: додето арменците бяха страшни, арменският въпрос бе на маса; щом ги унищожиха, техният въпрос изгасна. Остана само един жален спомен

– нищо повече. Един вид успокои се и Турция, и Европа“.³²

„Арменският синдром“ не е цитиран случайно. Дамян Груев, както и ръководителите на революционното движение от неговия ранг и профил, като д-р Христо Татарчев и Христо Матов, много добре са виждали онова, което убягва от погледа на съвременния историк – че през 1903 г. османската политика спрямо българското население в Македония и Одринско е в състояние на преход от ескалираща репресия към етническо прочистване по модела на разправата с арменците. Оттук и паралелите, които Христо Силянов прави в спомените си от Странджа, макар да остава неясно защо не ги е повторил и доразвил в първия том на „Освободителните борби на Македония“.

Резкият завой на турската политика по отношение на българското население обаче не убягва от погледа на Екзарх Йосиф. Без съмнение, заради естеството на оглавяваната от него институция, която чрез владиците, архиерейските наместници, църковните общини и енорийските свещеници контактува с народа ежедневно и повсеместно, той забелязва бруталното насилие, стоварило се върху българите през пролетта и лятото на 1903 г. По този повод екзархът алармира българската държава с три обширни изложения, адресирани до Министерството на външните работи и изповеданията и княз Фердинанд.

Първото от тях датира от 17 май 1903 г. и е изпратено до МВРИ в София. Още с първите редове Екзарх Йосиф обръща внимание на рязкото завишаване и повсеместното упражнява-

³¹ Пак там, с. 184.

³² *Билярски, Ц.* Планът на Илинденско-Преображенското въстание 1903 година. – Военноисторически сборник, № 6, 1987, 213-222

не на организираната репресия срещу българите в Македония и Одринска Тракия.

„Църковно-училищното дело във вилаетите, до недавна цветущо и предмет на удивление и завист у съседите, е разклатено от основа. Всичко сочи, че за него са настанали дни на крушение и гибел. Устремът на крушението е стихиен и ако не се предвземе енергично и бързо, грози не само да очука и съсипе всички български културни придобития, придобити с толкова жертви и усилия при най-корави и неподатливи условия, но и да смаже и обезличи българите, като ги разреде и доведе до степен на несъзнателна маса, която да държи последно място в империята по численост, значение, роля и право. Всички извънредни разпоредби и мерки, които подир печалните случки в Солун с трескавост се вземат, мерят една цел – да ускорят и разпространят разрушението върху всички наши културни придобития във всички точки, дето живеят българи със съзнание и дух, гонят да реализират и един от давна познат план, който все властите с години опитваха да постигнат чрез пропагандите – да разпокъсат, разреждат и омаляват българите, като ги отвратят от тяхната народност, право и дълг“.³³

Следва обширен списък с конкретните престъпления, обобщени в 21 точки, които рисуват правдива и разтърсваща картина на последствията от новата политика спрямо българското население в Македония и Одринска Тракия. Изложението завършва с призив за бързи и неотложни мерки от страна на българската държава за прекратяване на репресиите и за спасяване на българите в Османската империя.

³³ Освободителната борба на българите в Македония и Одринско 1902–1904. Дипломатически документи. С., 1978, с. 191–192.

На 4 юни 1903 г. екзархът изпраща лично изложение със сходно съдържание и до княз Фердинанд. И то носи отпечатъка от тревога заради новите тенденции в османската политика спрямо българите:

„Печалните събития, които на тая минута се развиват във вилаетите, и ужасите, на които е подложено българското население, заплашват сериозно съществуването на българската народност и на нейните културни институции в пределите на империята. Вън от изстреблението на българската народност правителството с ред мерки гони да окастри и ако условията помогнат, да унищожи автономните църковно-училищни права, които с толкова усилия се извоюваха... Повече от 200 хиляди войска и башибозуци, пръснати по българските села и паланки, грабят, безчестят, колят, разоряват безнаказано българските челяди, изкореняват българската народност, опустошават българските села. Българската църква стои пред най-ужасната и потресна картина: изстребата на българската народност във вилаетите. Тази изстреба става пред очите на света, описва се от западния периодичен печат, търпи се от силите и насърчава от равнодушието на Европа“.³⁴

В този документ Екзарх Йосиф изрично посочва горчивия пример на арменците в контекста на една възможна война между Османската империя и България.³⁵

Още по-ярко се откроява арменският синдром като същност и съдържание на новата османската политика спрямо българите в Македония и Одринска Тракия в изложението на Екзарх Йосиф до МВРИ в София от 23 юни 1903 г., един ме-

³⁴ Пак там, с. 213–214.

³⁵ Пак там, с. 217.

сец преди избухването на Илинденско-Преображенското въстание:

„Преследван от години и дебнат с постоянство от ръководещите съдбините на империята, психологическият момент дохожда в помощ на турските държавници изневиделица да даде преднина на една идея, която от години съставя основа на турската политика и простор на всички жестокости, които ще й дадат път. Идеята се характеризира само с три думи: християните са рана, а българите – гангрена за империята. От тук и принципът в усвоената особено през последните години турска политика: колкото по-малко християни, толкова повече империята е обезпечена, а колкото по-малко българи, толкова повече е гарантирано дълговечието ѝ отсам Босфора. От този именно принцип се точат и нишките на всички мерки, които от няколко години се вземат срещу християните в империята, а предимно срещу българите и арменците“.³⁶

По-нататък Екзарх Йосиф прави паралел между османската политика в Армения и Македония, като стига до извода, че тя съзнателно, планомерно и целенасочено се повтаря. Заслужава си и тази част от неговото изложение да бъде цитирана дословно, защото подобно очевидно сравнение между съдбата на арменците и българите и такова проникновено изобличение на геноцидната политика на Високата порта срещу тях дотогава не са правени:

„Събитията в Армения, това трябва и може да се каже, днес, речи, се повтарят в Македония. Познато е какво стана и какво става още в Армения. Ползвани от въстанието в Армения и насърчени от равнодушието на силите, от хуманизма на които озлочествените християнски народи на Изток толко-

ва очакват, турските държавници постигнаха една степен от своята държавническа идея: част от арменското население се изкла, друга част се заточи, трета се затвори, по-яките и събудени села и паланки се ограбиха, опустошиха и изгориха, имотните и интелигентни арменци се избиха или заточиха. Срещу оцелялото пък от ятаганите на кюрдите население се взеха ред сурови мерки, които систематично и усилено още се прилагат. Арменският народ се тури извън законите. Вzetите мерки, не ще дума, довършват онова, което избягна от ятагана и куршумите: те прокудиха част от арменците в чужбина, друга част принуди да промени вярата си и да се потурчи, трета под вид на помощ отрупаха с дългове и сега продават къщите и нивите ѝ на турци, а четвъртата обезличиха, за да се асимилира по-лесно. По този начин Високата порта постигна една политическа победа над ония, които ратуваха за автономни права на Армения. Арменското население в Мала Азия, което и тъй не се представляваше навред в компактна маса, се разреци, намали и докара до степен на малцинство. Като малцинство спрямо турския елемент то естествено губи и право на засебни автономни права. Дори и при едни евентуални реформи в бъдеще арменското население, отслабено и изнемощено, ще бедствува да бъде удавено от по-многобройния турски елемент. Така турските държавници подровиха почвата за всякакви реформи или автономни права в Армения. Додето Европа се намери да предложи предвидените в трактатите реформи, те изстребиха арменците и промениха етнографичния лик на Армения“.³⁷

Като описва близкото минало и настоящето на Армения, Екзарх Йосиф всъщност прогнозира каква ще бъде предстояща-

³⁶ Пак там, с. 260.

³⁷ Пак там, с. 260-261.

та съдба на Македония. Той е наясно, че „еднаквите причини имат и еднакви следствия“, и знае, че използваните срещу арменците репресивни мерки „се прилагат с някои ограничения днес срещу българите във вилаетите“. Тъкмо затова българският църковно-народен водач е убеден, че ръководителите на външната политика на България трябва да познават методите, с които си служи турската репресивна машина. И той ги описва и систематизира в два вида, като за всеки след това дава подробна и конкретна фактология от ежедневието на българското население в Македония и Одринска Тракия.³⁸

Изложенията на Екзарх Йосиф не говорят за обикновени контрачетнически мерки и репресии, те крещат за етническо прочистване и геноцид. Вярно, българският църковно-народен водач никъде не е използвал тези думи, но това е по простата причина, че тогава те все още не съществуват в ежедневния или политическия език на българите, пък и на когото и да било друго по света. Явлението обаче, което Екзарх Йосиф описва с речника на книжовния български език от своята епоха като „*крушение и гибел*“, „*рушение и изстребление*“, „*клане и съсипване*“, „*омаломощаване и разреждане на българското население*“ и пр., е същото, което днес ние описваме с понятията „*етническо прочистване*“ и „*геноцид*“.

Това, за което пише през пролетта и лятото на 1903 г. Екзарх Йосиф, е описано по сходен, ако не и идентичен начин, и от Вътрешната организация в нейния Мемоар „Македония и Одринско (1893–1903)“, издаден през 1904 г. Като правят своята равностойка след въстанието, революционните дейци са убедени, че новата турска политика за изстребление и унищожение на българщината, която те също не назовават „етни-

ческо прочистване“ и „геноцид“, е започнала да се осъществява под прикритието на т. нар. „пъдарски реформи“, а главният ѝ ръководител е бил Хилми паша, назначен за инспектор на македонските вилаети със султанско ираде през ноември 1902 г.

„Същинската мисия на Хилми паша, обаче – заявяват авторите на Мемоара, – не бе да реформира турското управление и да подобри участието на християните, а да тури в изпълнение пъкленически план на своя господар, който план, под закрилата на европейската санкция, обещаваще бляскави резултати. Тоя план се състоеше в *смазването и изстреблението на християнския елемент*.“

С ред мерки, които нямат нищо общо с реформите, той предприе една безпощадна и изстребителна война против християнското население и преобърна страната в арена на лудо турско беснуване, на диво и фанатизирано турско изстъпление“.³⁹

Също както Екзарх Йосиф в изложението си до МВРИ от 23 юни 1903 г., така и авторите на Мемоара от септември 1904 г. разкриват и описват методите на новата турска политика – блокади и обискиране на селата, физически и морален терор. Както при Екзарх Йосиф, така и в Мемоара всичко е документирано и подкрепено с факти и статистики.⁴⁰

Вътрешната организация смята клането на българите в Солун веднага след атентатите там и вълната от репресии, надигнала се в цяла Македония и Одринска Тракия след него, като повратна точка в турската политика за смазване и изстреб-

³⁹ Македония и Одринско (1895–1903). Мемоар на Вътрешната организация. 1904. С.. Фототипно издание. 2003, с. 96.

⁴⁰ Пак там, с. 110-114.

³⁸ Пак там, с. 261-271.

ление на българите: „Прочее, смазването и изстреблението на християнския елемент в Македония и Одринско получаваше официални санкции и стремително вървеше към своя ужасен край“!⁴¹

Следователно, присъствието на точката № 3 в стратегическото планиране на Илинденско-Преображенското въстание, в която се прави аналогия с положението в Армения, не е случайно. Опитите на османските власти да използват „арменския модел“ за разправа с българите в Македония и Одринско не са приумица на революционните дейци за оправдание на предстоящото въстание, а реално осъществявана политика, забелязана и подробно засвидетелствана както от Екзарх Йосиф, така и от Вътрешната организация. Това съвпадение в преценките и анализите на най-якия привърженик на еволюционните културно-просветни методи, от една страна, и на революционния авангард на организираното националноосвободително движение в лицето на ВМОРО, от друга, само по себе си доказва реалното съществуване на опити за провеждане на геноцид и етническо прочистване от страна на османските власти през първата половина на 1903 г.

По всичко изглежда, че този ускорен преход на традиционната репресивна политика по отношение на българите в Македония и Одринско от станалата вече обичайна репресия към непознатите дотогава форми на геноцида и етническото прочистване се дължи на неточен анализ за състоянието на македоно-одринското революционно движение от страна на Високата порта. Много е вероятно османските власти напълно погрешно да са изтълкували експериментите на някои дейци на ВМОРО с терористичните средства и методи като доказа-

телство, че българите са възприели тактиката на индивидуалния терор по подобие на арменците, и от това да са си извадили заключение, че организацията се е разпаднала на отделни терористични ядки и е загубила масовата си опора. Една такава погрешна преценка лесно би могла да съблазни Високата порта да се възползват от момента и да се опита да пренесе „арменския модел“ на репресия от Анадола на Балканите.⁴²

Вместо да чакат да ги бият и унищожават поотделно, през 1903 г. ръководителите на ВМОРО респектират турските власти с повсеместно и масово въстание. За военен неуспех изобщо не може да се говори, след като въстаническата армия дава около 1000 убити, а турската войска близо 6000, или три пъти повече от жертвите ѝ в Гръцко-турската (Тесалийската) война от 1897 г. При това тези данни не са събрани по обичайния начин, по който е направена анкетата на Задграничното представителство, а фигурират в документ на българското военно разузнаване от 1903 г.⁴³ От невъоръженото население според статистиката на ВМОРО падат 4 694 убити, които наистина са непрежалими свидни жертви за техните семейства и за цялата българска общност, но все пак са несъизмерими с жертвите на арменците, изчислявани с десетки и стотици хиляди.⁴⁴

В цитираното предаване от поредицата „История.бг“ беше направено и още едно неточно твърдение, свързано с бежанците от 1903 г. – че след въстанието македонските българи

⁴² Елдъров, Св. Военнополитическа стратегия на Илинденско-Преображенското въстание. – Македонски преглед, 4, 2013, 37-56.

⁴³ Илинденско-Преображенското въстание от 1903 г. Военна подготовка и провеждане. С. 1992, с. 152.

⁴⁴ Македония и Одринско (1893–1903). Мемоар на Вътрешната организация..., с. 296.

⁴¹ Пак там, с. 115.

се завърнали по родните си места, а тракийските не. Всъщност, става точно обратното. По този повод и тук следва да се направи известно разяснение.

Броят на бежанците след потушаването на Илинденско-Преображенското въстание се оценява на 30 000 души, от които около 10 000 от Македония и 20 000 от Одринска Тракия.⁴⁵ Приблизително толкова ги изчисляват и данните на Министерството на вътрешните работи и народното здраве (МВРHZ). Основната цел на българската политика по бежанския въпрос е да репатрира тракийските българи по родните им места с убедителни гаранции за сигурността им от Високата порта и под контрола на Великите сили. Още на 9 септември 1903 г., при първите си контакти с турската страна в лицето на османския комисар по вакъфите (т.е. официалният османски дипломатически представител) в София българското правителство настоява пред Високата порта бежанският въпрос да бъде уреден в полза на пострадалите като условие за каквито и да били преговори за преодоляване на кризата.⁴⁶ Този въпрос е уреден в сравнително приемлива и за двете страни рамка с турско-българското споразумение от 26 март 1904 г. Благодарение на него от затворите и заточенията са освободени 1 640 българи, немалка част от които са учители. Общо броят на учителите, възползвали се от политическата амнистия, възлиза на около 200 души и повечето от тях успяват да се върнат на старите или да получат нови назначения. По сходен начин е решен и проблемът със свещениците. Получават право да се върнат по родните си места и бежанците

⁴⁵ Райчевски, Ст. Етническото прочистване на българите от Източна и Западна Тракия и Мала Азия (1903–1913–1923). С., 2013, с. 14.

⁴⁶ Миграционни движения на българите..., с. 237–238.

и голяма част от тях се възползва от него. По този въпрос българското правителство води упорита дипломатическа битка с Високата порта и въпреки нейното нежелание и противодействие, в крайна сметка успява да се наложи.

На 8 април 1904 г. министър-председателят и министър на външните работи и изповеданията Рачо Петров изпраща подробни инструкции на дипломатическия агент в Цариград Григор Начович какви са приоритетите на българската политика по репатрирането на бежанците: „Да се определят преди всичко точно датите и пунктовете, през които ще се завръщат бежанците, като се вземат предварително и всички мерки, които са необходими, за да им се обезпечи свободно и безопасно преминаване на границата и настаняването по жилищата им“. Като се определят датите на заминаването им, групово или поотделно, желателно е те да бъдат придружавани от български чиновник, който да контролира тяхното настаняване. В случай че домовете и имотите им са разрушени или заети, турските власти трябва да им гарантират свободното и безпрепятствено влизане във владение. Това се смята за особено важно, тъй като времето за сеитба вече изтича“.⁴⁷ На същата дата и Високата порта изпраща окръжно до своите органи за реда и организацията при приемането на бежанците, които до голяма степен удовлетворяват българските искания.⁴⁸ Разбира се, на хартия всичко изглежда добре, но практиката показва, че на местно равнище органите на османската власт полагат немалко усилия да саботират постигнатите споразумения. Затова българската страна особено държи на условието бежанците да се придружават от чиновник на българската държава

⁴⁷ Пак там, с. 318–319.

⁴⁸ Пак там, с. 320–321.

или поне това да се извършва под надзора на европейските дипломатически представители.⁴⁹

Технически репатрирането се извършва по следния начин. За връщането на бежанците в Македония и Одринска Тракия са определени десет гранични пункта. С телеграма на МВНР до окръжните управители се препоръчва преминаването да се извършва по възможност на групи бежанци от едно село или една нахия. Всяка група трябва предварително да се снабди със списък с имената и други данни на бежанците, заверен и подпечатан от околийския началник или местния кмет. До границата групите се придружават от околийския началник, полицейски пристав или друго длъжностно лице. В пограничните пунктове турските власти са длъжни да им издадат тескерета и да им осигурят безпрепятствено пътуване до родните им места с охрана от органите на властта. Имуществото и добитъкът им се освобождават от мито. От българска страна на бежанците, които нямат никакви средства, се осигурява финансова помощ да се снабдят с най-необходимото за път.

Когато на 24 април 1904 г. МВРНЗ изпраща тези инструкции, очевидно правителството все още е гледало твърде оптимистично на репатрирането, защото предвижда от 1 май помощите за бежанците да бъдат преустановени, „защото дотогава всички ще могат да се завърнат“.⁵⁰ В действителност този процес се проточва три години, като на няколко пъти по взаимно съгласие между двете страни е постигано съгласие за удължаване на крайния срок. И все пак като значим дипломатически успех за България може да се оцени обстоятелството, че по-голямата част от бежанците от Илинденско-Преобра-

женското въстание (с това право се ползват и бежанците от периода след 1901 г.) успяват да се завърнат по родните си места. Тук трябва да се подчертае, че от 1903 г. в Македония (както впрочем и в България) започва интензивен процес на трудова миграция към САЩ. Най-силен е той в районите, в които въстанието е най-масово и повсеместно – Битолско, Костурско, Леринско. Затова и немалко бежанци от Македония след завръщането по родните си места поемат пътя към Новия свят. Одринска Тракия обаче остава незасегната от тези процеси. Здравословно свързани със своите домове, ниви и имоти, тракийските българи преживяват последиците от потушаването на въстанието и само жестокото разорение през 1913 г. и неблагоприятните клаузи на Ангорския договор от 1925 г. ги изтръгват от родния край.

Същото може да се каже и за материалните щети, претърпени от българската общност при потушаването на Илинденско-Преображенското въстание. За няколко години благодарение на жертви от страна на местните църковно-училищни общини или с подкрепата на българската държава те са възстановени напълно. Въпреки трудностите, Българската екзархия успява да изправи църковно-училищното дело на крака. Само за първите пет години след въстанието субсидията на българската държава за Екзархията се удвоява – от 49 000 златни турски лири през учебната 1902-1903 г., на 83 374 през учебната 1907-1908 г. Мобилизира своите морални и материални сили и българското население в Македония и Одринска Тракия. Така още през 1907 г. Екзархията успява да възстанови училищното дело в предишните му статистически размери. В навечерието на въстанието тя разполага с 958 основни и класни училища с 1 621 учители и 46 128 ученици. През учебната

⁴⁹ Пак там, с. 322.

⁵⁰ Пак там, с. 328-329.

1906–1907 г. броят на училищата вече възлиза на 940 с 1 620 учители и 43 174 ученици. В следващите години българското църковно-народно дело още повече напредва. С подкрепата на България и с лишения от собствения си залък българите от Македония и Одринска Тракия буквално успяват да издигнат върху пепелищата на турските опустошения нови, по-просторни и още по-хубави училища и храмове.⁵¹ По-добър материален символ за триумфа на българската солидарност и саможертва над турските планове за етническо прочистване едва ли може да се намери.

Балканската война през 1912–1913 г., увенчана с Лондонския мирен договор, на практика реши Тракийския въпрос. Линията „Мидия – Енос“ беше справедлива в етническо отношение и оптимална за България от стратегическа и икономическа гледна точка. Престъпното безумие от 16 юни 1913 г. обаче потъпка не само постигнатите военни и политически успехи, но и обезсмисли десетилетната българска политика по изселническия тракийски въпрос. Междусъюзническата война даде възможност на Османската империя само за броени дни да направи онова, към което тя се стреми в продължение на 35 години – окончателно решение със средствата и методите на етническото прочистване и геноцида. От него пострадаха най-много българите в Одринска Тракия, които платиха най-скъпата цена на „престъпното безумие“ от 16 юни. Това е трябвало да знае и Симеон Радев, когато през 1925 г. слага подписа си под Ангорския договор, или в края на 50-те

⁵¹ Елджоров, С. Българската екзархия в борбата за Македония и Одринска Тракия. – В: Държава и църква – църква и държава в българската история. Сборник по случай 135-годишнината от учредяването на Българската екзархия. София, 2006, с. 326–343.

години на XX в., когато пише своите спомени. Това трябваше да знаят и участниците в предаването „История.бг“, когато безкритично преповтаряха неговите субективни, неточни и незаслужени оценки за Преображенското въстание като „безсмислица“ и „катастрофа“.

Илинденско-Преображенското въстание в Македония и Одринска Тракия показва на Османската империя цялата мощ на българските революционни организации и респектира турската войска. Високата порта разбира, че има пред себе си не изолирани терористични ядки и безпомощна неорганизирана маса, а цял един народ, обладан от воля за борба и предан на своите лидери. Още по-многозначително, респектиращо и смразяващо за нея е присъствието на десетки български офицери, които всъщност превръщат въстаналия народ във въстаническа армия. След 1903 г. вече не само Високата порта, но и последният турски войник сигурно е потръпвал при мисълта, че някога може да се окаже лице в лице с нейния вдъхновяващ оригинал – редовната българска армия. Най-вече по тази причина, а не заради някакво съобразяване с европейското обществено мнение и с твърде въздържаната реакция на Великите сили Османската империя не се осмелява да приложи докрай срещу македонските и тракийските българи „арменския модел“ на организирано и целенасочено етническо прочистване и геноцид. Въплъщение на добре премислена военнополитическа стратегия, Илинденско-Преображенското въстание в своя цялост – както в Македония, така и в Одринска Тракия – има своето заслужено място в българската история и заслужава да се чества и прославя не като поражение, безсмислица или катастрофа, а като национален подвиг.

БИБЛИОГРАФИЯ

1. *Биярски, Ц.* Планът на Илинденско-Преображенското въстание 1903 година. – Военноисторически сборник, № 6, 1987, 213-222.
2. *Дойнов, Д.* Кресненско-Разложкото въстание 1878–1879. София, 1979.
3. *Елдъров, С.* Българската екзархия в борбата за Македония и Одринска Тракия. – В: Държава и църква – ц и дърква Държава в българската история. Сборник по случай 135-годишнината от учредяването на Българската екзархия. София, 2006, с. 326-343.
4. *Елдъров, Св.* Борбите за национално освобождение, обединение и независимост в огледалото на Българския национален календар. – В: Дупница и Дупнишко в борбите за национално освобождение, обединение и независимост. С., 2009, с. 21-35.
5. *Елдъров, Св.* Военнополитическа стратегия на Илинденско-Преображенското въстание. – Македонски преглед, 4, 2013, 37-56.
6. Енциклопедия Тракия. Т. 1. Българско национално движение. С., 2022.
7. Илинденско-Преображенското въстание от 1903 г. Военна подготовка и провеждане. С., 1992.
8. *Кьосев, Д.* (Съст.) Гоце Делчев. Писма и други материали. С., 1967.
9. *Макдермот, М.* Свобода или смърт. Биография на Гоце Делчев. С., 1979.
10. Македония и Одринско (1895–1903). Мемоар на Вътрешната организация. 1904. С.. Фототипно издание. 2003.

11. Миграционни движения на българите 1878–1941. Том 1 1878 – 1912. С., 1993.
12. Освободителната борба на българите в Македония и Одринско 1902 – 1904. Дипломатически документи. София, 1978.
13. *Петров, Т.* Нелегалната армия на ВМОРО в Македония и Одринско (1899 – 1908). С., 1993.
14. *Радев, С.* Лица и събития от моето време. Спомени. Т. 4. Подготвили за печат Красимир Каракачанов и Цочо Биярски. С., 2015.
15. *Райчевски, Ст.* Източна Тракия. История, етноси, преселения XV – XX век. София, 1994.
16. *Райчевски, Ст.* Етническото прочистване на българите от Източна и Западна Тракия и Мала Азия (1903 – 1913 – 1923). С., 2013
17. *Силянов, Хр.* Освободителните борби на Македония. Т. I. Илинденското въстание. С, 1933.
18. *Силянов, Хр.* Писма и изповеди на един четник. Спомени от Странджа. От Витоша до Грамос. Съставител и редакция Михаил Неделчев. С., 1984.
19. *Спиров, Н.* Преображенското въстание. Борбите на тракийските българи за национално освобождение 1878 – 1903. С., 1983.

WAS THE PREOBRAZHENIE UPRISING "STRATEGIC NONSENSE", OR MORE ABOUT THE SELF-SACRIFICES OF THE THRACIAN

SVETLOZAR ELDAROV

Abstract: The article is an extended version of a paper presented by the author on August 19, 2023 at the traditional scientific conference of the Union of Thracian Societies in Bulgaria and the Thracian Scientific Institute in the locality "Petrova Niva" near Malko Tarnovo, dedicated to the 120th anniversary of the Ilinden-Preobrazhensky Uprising. It provides a critical analysis of an episode of the television programme "History. bg", dedicated to the same topic, in which gross factual and conceptual errors were made regarding the preparation and implementation of the Preobrazhensky phase of the uprising in the Strandzha region. Instead of being an integral and equal part of the common and unified from a national, ideological, political and organisational point of view uprising of the Macedonian and Thracian Bulgarians, it was commented on the basis of opposition, as something different and unequal compared to the uprising in the Macedonian Vilayets, or literally as a "strategic nonsense", as one of the participants put it, referring to Simeon Radev's memoirs "Faces and Events of My Time". On the basis of a comparative analysis of a number of memoirs, documentary and scholarly publications, the author of the article categorically refutes this claim as baseless and untrue.

Keywords: the Ilinden-Preobrazhenie Uprising, TV show "History. bg", Adrianople Thrace, Strandzha, Internal Macedonian-Adrianople Revolutionary Organization, refugees.

ЦЪРКОВНОТО ДЕЛО НА ТРАКИЙСКИТЕ БЪЛГАРИ И РОЛЯТА МУ В БОРБАТА ЗА НАЦИОНАЛНО ОСВОБОЖДЕНИЕ

ГЕНОВЕВА МИХОВА¹

Резюме: Като се отбелязва значимостта на църковното дело на тракийските българи и отстояването на източното православие по време на османското робство за съхраняването на народностната им идентичност, се акцентира върху друг един съществен момент. Става дума за ролята на този духовен фактор през XIX век в съзряването на националното съзнание на тракийските ни сънародници в борбата за отхвърляне на османския гнет и възстановяване на българската държавност. Затова допринася изграждането на български православни храмове с доброволни средства и труд, което сплотява общността им и мотивира у нея стремеж за богослужения на роден български език. Борбата срещу елинизма калява съпротивителните сили на тракийските ни предци и ги подготвя за бъдещото им участие в националноосвободителното движение. Зад идеята за църковна независимост по същество се прокарва политическата цел за национално освобождение и отвоюване на държавна независимост. Изтъкнат е и приносът на църковните служители за духовното пробуждане на народа и непосредственото му участие във въоръжената борба. Това са все основания църковното дело за независима Българска църква да се приема като първи етап на националната революция за освобождение от османско робство.

Ключови думи: тракийски българи, църковно дело, Възраждане, борба за църковна независимост, Българска екзархия, национално-освободително движение.

¹ Доц. д-р Геновева Михова – Директор на Тракийския научен институт – филиал Варна; Център за демографски изследвания и обучение, председател. E-mail: g.mihova@abv.bg; genoveva.mihova@abv.bg

Въведение

По време на османското владичество християнството като официална религия на българите преминава през много изпитания. Но отстояването на тези изпитания го превръщат в стожер на българщината, в щит срещу загубата на национална идентичност. Изповядването на религията слага отпечатък върху народностните традиции, в които се вписва отбелязването на религиозните празници и обреди. Спазването на десетте Божии заповеди е в основата на морала на българската общност и нейните социални норми, техен естествен регулатор. Изграждането на християнските храмове по време на робството става по волеизявлението на населението на отделните селища и с доброволен труд и средства, предоставяни като дарения. След посегателства от различно естество – разрушаване, изгаряне, ограбване – църквите и манастирите, иконите, църковната утвар бързо са възстановявани, за да възвърнат ролята си на духовни центрове. Свещениците в тях, обикновено просветени хора, се възприемат като духовни стожери, призвани да пазят народността, да сеят просвета и нравственост.

Тези и други заслуги на християнското вероизповедание по време на османското робство се ползват със заслужено признание от историческата наука и в подкрепа на тях са приведени достатъчно аргументи. Това, което в недостатъчна степен е изтъквано и разработвано, е обстоятелството, че с борбата за независимост на Българската църква се поставя началото и се проправя пътя на националноосвободителното движение за отхвърляне на чуждото владичество и за възстановяването на българската държавност.

Борбата за църковна независимост като начален етап на националната революция

За да се потопим в атмосферата, характерна за териториите, населени с българи в състава на Османската империя през 30-те години на XIX век, ще се позовем на наблюденията на сътрудника Р. Уолш² на английския посланик в Константинопол лорд Странгфорд, пребивавал там от 1821 до 1827 г., както и на впечатленията му, придобити при завръщането му в Англия по време на предприетото продължително пътешествие през Балканския полуостров, което документирал в книга (Валш,

² Робърт Уолш (Robert Walsh, 1772–1852), получава образованието си в колежа Тринити в Дъблин, откъдето излиза с бакалавърска степен през 1796 г. През 1802 г. е ръкоположен за свещеник. През 1820 г. му е предложен постът свещеник при английското посолство в Цариград. През 1821 г. придружава новоназначения британски посланик Странгфорд към османската столица. За кратко време се озовава в британското посолство в Санкт Петербург. Най-известният му труд е *Narrative of a Journey from Constantinople to England*. London, 1828. Още през 1828 г. книгата претърпява две английски издания и е преведена на немски и френски. На руски език е частично публикуван през 1828 г. в двете най-четени тогава списания – „Вестник Европы“ и „Сын отечества“, издаван от Н. Греч и Ф. Булгарин. Друго издание е Валш, Р. Пътешествие по Турции из Константинополя в Англия, чрез Вену. Соч. Р. Вальша, бывшаго при Английском Посланнике, Лорде Странгфорде. Перевел с французскаго С. де Шаплет. Спб., в типографии вдовы Плюшар, 1829. [4], IV, 356 с.; 9 л. илл. и карт. 19,4 x 12 см. Тези публикации са превод от френски. Пътуването на Р. Уолш от османската столица обратно до Англия, започнато на 28 октомври 1827 г., е познато на българската общественост. През 1908 г. К. Стоянов публикува съобщение за пътеписа на Уолш, превеждайки избрани пасажии от него – Пътуване от Цариград през България в 1827 г. от R. Walsh. – Периодическо списание на Българското книжовно дружество в София, год. 20, кн. 69, св. 3-4, Пловдив, 1908, с. 238-250; през 1911 г. Симеон Табаков публикува Опит за история на град Сливен: принос за изучаване на Юго-източна България. Т. 1. История-хорография. София, К-т историята на гр. Сливен, 1911, XXIII, 620 с. с включени анализ и текстове от публикацията на Р. Уолш; Доосвободенски пътеписи : [сборник] / състав. Георги Клисаров; ред. Любомир Динев. София: Наука и изкуство, 1969; Робърт Уолш (1827).

Р., 1829). В контекста на изследвания от нас проблем той подчертава, че приемайки християнската вяра и бидейки оттогава верни членове на гръцката църква, българите са подчинени на гръцкия патриарх в Константинопол, който им назначавал по свое предпочитание църковните служители, винаги гърци, които въвеждат в служенията своя език. Ако богослуженията не се водят на гръцки – отбелязва той – то тогава те се водят на древния еврейски език, но и в двата случая те се водят на език, който за българите е непознат. Макар че гръцкият език не се говори от народа – утвърждава той – всички учебни книги в малкото училища в градовете са на гръцки, от което следва, че българите продължават да бъдат в невежество. Р. Уолш изтъква, че езикът, който българите говорят, никога не е бил приведен в граматически правила и че при тях не се намират нито черкви, нито училища, нито книги и вероятно никой от жителите на селата, през които той е преминавал, не е знаел нито да чете, нито да пише (Вальш, Р., 1829, с. 168-173).

Такова е преддверието на българското Възраждане, призвано да изведе българите от Средновековието. Мисия на Възраждането е да преосмисли съхраняваната през вековното робство народностна идентичност и да я трансформира в идеята за възстановяване на българската държавност и независимост. В този процес се откроява значимото място и роля на църковното дело във формирането на българската нация и националното съзнание. В ранното Възраждане изразители на новото обществено и личностно съзнание стават Паисий Хилендарски, Софроний Врачански, Неофит Бозвели, както и други духовни лица, които с посланията си възстановяват историческата памет и мотивират сънародниците си да отстапят правото си на самостоятелно съществуване, да се съпро-

тивляват на всякакви опити „...за обезличаване и изгубване на народностното и личностното православно съзнание на българския свят“ (Анчев, П., 2022, с. 42). Опитите за освобождаване от опеката на Константинополската патриаршия и стремежът за извоюване на самостоятелна Българска православна църква се квалифицира от визираният по-горе автор като първи етап на националноосвободителното революционно движение. Тук Панко Анчев внася безспорен принос в идентифицирането на естеството и същността на този етап. „И макар движението да се определя като борба за „църковна независимост“, за чистотата на вярата и отхвърляне на порочните и корумпирани гръцки духовници и установяване на самостоятелна българска църковна йерархия...“ в така формулираната му историческа мисия той открива и политическия му характер и акцентира върху истинската му цел – извоюването на държавна независимост (Анчев, П., 2022, с. 50). В нея той съзира идеята да се установят териториалните граници на българската общност и чрез църковните настоятелства по места и епархийските съвети да се утвърди праобразът на българската държавна власт. Под понятието „църковна независимост“ според П. Анчев е закодирано нещо по-различно – възстановяване на държавността и независима България, което може да се постигне чрез мощно националноосвободително движение. Далновидността на подобно тълкуване и реализацията му като политика може да се проследи по-напред във времето, когато обстоятелствата налагат да се търсят и прилагат възможни и деликатни легални форми за национално единение.

Съгласно Берлинския договор (1878 г.) Българската православна църква осъществява дейност както на територията на

Княжество България, така и на Османската империя в земите, обитавани от българи. Новоосвободената българска държава отрежда на Българската екзархия специална мисия, залегнала в Търновската конституция от 1879 г.: да изпълнява ролята на национална институция, обединяваща българите в Княжество България с техните събратя в Източна Румелия, Македония и Одринска Тракия (чл. 39). От 1880 до 1912 г. Българската екзархия със седалище Цариград е със статут на единствената общобългарска институция, която представлява и защитава пред султана българите, останали в пределите на Османската империя. По дълбокото убеждение на българския Екзарх Йосиф I националната ни църква има „мисия божествена“: за религиозно-нравственото усъвършенстване на българския народ и за „душевното спасение на паството“. Оттук той извежда като призвание на духовенството да „...пази вярата, нравствеността и всичко, що съставлява българинът“. За да се изпълни тази повеля са необходими богослужение, проповед и училище на роден език, устройство на екзархийските епархии с български архиереи и свещеници, които да допринасят за духовното и културно обединение на народа в една православна общност. Съгласно поверената ѝ мисия „...църквата трябва да държи будна народната съвест, да се грижи за умственото развитие и за културния възход на българското население...“, да спомага „...за организиране на българската народност в официално призната и утвърждаваща се религиозна и национална общност...“ и по този път да съдейства „...за политическо обединение и икономически придобивки на народа“ (Български екзарх Йосиф I, 1992, с. 15-16). Възползвайки се от правото да имат училища, което турските закони дават на народите с официално призната църква, Екзархията

става инициатор за изграждане на широка училищна мрежа за българите в Македония и Одринска Тракия. Тя поема цялата издръжка, организация и върховен надзор над тази училищна система (Михова, Г., 2013, с. 45). Тази мащабна дейност се осъществява от 15 епархии, 35 архиерейски наместничества, 1331 черкви, параклиси и 73 манастира в Македония и Одринска Тракия.

Развитие на църковното дело в Тракия чрез изграждане на български православни храмове и въвеждане на богослужения на български език

За развитието на църковното дело в Одринско допринася фактът, че там са родени и развивали дейност изтъкнати водачи за църковна независимост и национално възраждане. От Лозенград е бъдещият първи български Екзарх Антим I. От възрожденския печат научаваме: „Священословеснейший г. Антим, болгарин от Карклисия, проповедува по черквите в Измир с голямо красноречие....“ (Цариградски вестник, г. II, бр. 79, 22 март 1852 г.). Пак там през 1857 г. е отбелязано завръщането му в Цариград от шестгодишно пребиваване в Москва, където продължава образованието си след предишното си обучение в Халки училище. След като подчертава усъвършенстването на славянския и еврейския му език е изказана надеждата, че великата църква ще отреди пристойно място за учения българин (Църковен вестник, г. VIII, бр. 348, 28 септември 1857 г.). Одринският митрополит Кирил използва славянски език в богослужението още в средата на XIX век, далеч преди признаването на независимостта на българската църква, с което привлича народното внимание и уважение. По повод неговото апостолското дело във възрожденския печат

се отбелязва като достойнство, че той „... с прилежание от-лично потруди се и сам он славянски език доволно добре да научи, защото он поиска да поучава и советува стадото си не чрез други уста и на чуждий език, но со собствените него-ви, и на език, който стадото му проумяваше“. Показателно за отклика на тези смели тогава прояви е коментарът, че когато по време на едно богослужение той прочел няколко молитви на славянски език, присъстващите православни християни „... като чуха да чете на езикът им толико се възхитиха, щото на неговото от църквата излизане затекоха се към него, целува-ха с дълбоко благоговение десницата му и сопроводиха го с благодарения и сердечни хвалби“ (Цариградски вестник, г. III, бр. 119, 2 май 1853). Противоположна е реакцията на гърци-те, които се оплакват по този повод в Патриаршията, че бъл-гарският митрополит осквернявал църквите им с произнасяне молитви на славянски език.

Този епизод е типичен за периода, предшестваш признава-нето на независимостта на българската църква и създаването на Българската екзархия, когато църковните ѝ дейци и насе-лението не искат да се примирят с подчиненото ѝ положение на Вселенската патриаршия и открито се противопоставят на дейността на гръцкото духовенство, насочена против идентич-ността на тамошното население като българи. Българите все повече се чувстват онеправдани да търпят гръцкия гнет, след като численото превъзходство категорично е на тяхна страна. В Одринска каза от 360 села само 40 са гръцки и то бащите на тамошните гърци по всяка вероятност са били българи. От причисляващите себе си към гърците в Одрин трудно можело да се намери такъв с гръцко потекло. По време на Възражда-нето изграждането на християнски храмове в селищата, насе-

лени изцяло или частично с българи, се възприема като бла-городно дело в подкрепа на духовното израстване на народа ни, като бариера срещу загубата на национална идентичност и като принос за укрепването на българщината. Заможни ро-долюбиви българи щедро предоставят дарения за закупуване на терени, строителство на черкви, зографисването им, доста-вяне на камбани и църковна утвар. В 1855 г. българинът Хад-жи Дмитрий Демироглу сам започва градежа на великолепно черква в Одрин, за която похарчва 500 хиляди гроша, като оста-вя само 200 хиляди дълг на църквата. Едновременно с това завещава къщата си за българско училище, превозва деца от Илдъръм да се обучават на родния си език в българското учи-лище в Одрин (в-к България, г., бр. 86, 9 ноември 1860 г.).

Установената практика да се служи само на гръцки език, непонятен за голямото мнозинство от българската общност, се възприема като потъпкване на езика ѝ и обида за национал-ното ни достойнство. С още много други неудобства са свър-зани угнетенията, които българите търпят от гръцкото духо-венство. С големи усилия за отделни празници и конкретни случаи те са успявали да получат разрешение в някой храм да се отслужи Божествена литургия на български език. За тези тегоби свидетелстват редица случаи, описани във възрож-денския печат. През редица митарства преминават джелепите от Одрин, за да издействат разрешение на празника Сретение в черквата „Св. Йоан Кръстител“ да слушат Божието слово на матерния си език. Тази традиционна божествена литургия те по свой обичай правят ежегодно, „...та да споменуват всич-ките блаженопочивши свои братя, които не са си пожалили имението нито за богоугодни здания църкви, нито за общепо-лезни народни училища“. За първи път тогава, през 1857 г. те

слушат „...божествената служба, апостолските и евангелските истини на старобългарски език, от които досега не са разбирали ни слово на гръцко наречие“ (Цариградски вестник, г. VII, бр. 316, 16 февруари 1857 г.). Но малка част от прошенията на българите за служби на български език има благоприятен изход, макар че те не изключват четенето и на гръцки, т.е. богослужението да се води един път на гръцки и един път на български. В някои прошения се предлага една седмица служението да е на гръцки, а другата – на български. Въпреки това отговорите най-често са отрицателни.

Отказ на отправена молба с подобно искане се случва в Кърклия (Лозенград). Християнските къщи в него към средата на XIX в. са до 1400, от които 1000 български, а останалите – гръцки. В града тогава има 4 черкви, 4 взаимни гръцки училища, 1 елинско и нито едно българско. В 1857 г. българската общност в махала „Каракаш“, в която имало 350 къщи на българи и само 20 на гърци, решава да съгради нова черква, за което са събрани само от българите 340 хиляди гроша. След завършването на строежа фанариотският владика на града „...запретил на поповете да дръзнат да продумат български в черкова, дори и да не помислят...“, което принуждава окаяните ни съотечественици да растат отделени от народността си, която и да не е напълно угаснала, не можела да има външен израз (в-к „България“, г. I, бр. 44, 23 януари 1860 г.). След като неколцина българи били оклеветени от гърците пред правителството, работата завършва с вкарването им в тъмница. Когато в едно българско село около Одрин млад българин успява да въведе българския език в черквата и училището, селяните стават свидетели на драматични събития. Специален пратеник от Кърклия пристига с мисия, „... за да запрети българския

език да се чува в това село“. Той си позволява да гони и бие селяните и учителя им, а когато те отиват да се оплачат на владиката, той ги изгонва, без да ги изслуша (в-к „България“, г. I, бр. 49, 27 февруари 1860 г.). През 1867 г. в черквата „40 мъченици“ в Лозенград е нанесен побой на дете, което по време на службата станало да прочете на български Апостола. Това послужва като повод българите да се организират и да започнат подготовка за построяването на отделна черква в Куле махлеси, открита след три години, когато преодоляват перипетиите за придобиване на императорски ферман.

Дори когато Патриаршията разрешава на големите християнски празници освен на гръцки, да се служи и на български, гърците в съответното селище или махала отказват да се съобразят с него. Българската народност в Източна Тракия е притеснена много повече от елинизъм от всяко друго място, където живеят българи, тъй като тукашните гърци плетат различни лукавства с цел да потъпчат и да погълнат тракийските българи и системно ги клеветят пред турските управници (Тракийските..., 2014, с. 65). На тази база отношенията между гръцките духовници и българското паство често прерастват в конфликти, които се разпространяват в цяла Европейска Турция. Заклучват се черкви, в които прозвучава българска реч, стават побоища между българи и гърци, черквите се обграждат от потери заптиета, когато има сигнал, че там може да има благословия на български език. На Великден 1860 г. само в Лозенградска околия възникват разпри между гърци и българи в 40 черкви (Тракийските..., 2014, с. 71). Между тях е големият българо-гръцки конфликт за езика на богослужението в този ден в Лозенград. След получено разрешение от Н. П. Кирил Одрински, гръцкият архиепископ в Одрин, „...който

одобрява прощението им и заповядва ... на епитропа църковен да свободно въведат от лява страна бълг. език...“ гърци, надъхрани от сънародника им епитроп Ангелакия, пристигат в черквата и не позволяват да се чуят прочетените на български текстове от Евангелието. Нещо повече, двайсет гърци отвличат двама българи, единият от които учител и певец в черквата, нанасят им жесток побой и кървави ги предават на заптиетата, след което те са затворени и хвърлени в тъмница. Със специална мисия да погоди гърци и българи пристига епископ Хрисант Евдоксиадос. Тя по същество се изразява в това да убеди българите, че „... няма полза да се чете на български, а само на елински“, да им внуши „... да се оставят от безумните си искания и да се наслаждават на елински“, и „... че в гръцкия се крие ползата им религиозна и нравствена“. Това се случва в българска черква, построена само с волни пожертвования на българите, за която само един от лозенградските първенци българи е дарил 60 хиляди гроша (в-к „България“, г. I, 23 и 30 април 1860 г.). Протосингелът на Н. П. Кирил, като ходел по селата, изземвал българските Евангелия, Неделника на Софроний Врачански и др. църковно-славянски книги, а който свещеник провеждал службите на български, е обявяван за законопрестъпник (в-к „Македония“, г. I, бр. 23, 6 май 1867 г.). На българските ученици в правителственото средно училище в Одрин „Мектеби Иддадие“ им е позволено да посещават черква само в митрополията, а не българска черква, което засяга народното им честолубие и предизвиква острата им реакция. Протестите на българите и демонстрираната от тях решимост да се противопоставят на действията на гръцкото духовенство, проявени едновременно в 40 храма, се очакват от възрожденския печат като разбуждане на нашите

съотечественици и стремеж да отстояват народните си права, присвоени от гърците (Тракийските..., 2014, с. 75).

Когато българите с волни пожертвования решават да построят нова черква в квартала „Каик“ в Одрин и успяват да отвоюват разрешение в нея да се чете и на гръцки, и на български и когато се събира потребното количество за отпочване на строежа, гърците им поднасят следната изненада – без да ги питат и без да се съветват с тях, събарят намиращата се на закупения терен къща и започват да строят гръцка черква на българското място, като се отричат и от обещанието си в нея да се служи и на гръцки, и на български. Гърците с лукавство превземат черкви, които българите с потта и с труда си съграждат, като присвояват всичко, което принадлежи на българите (Тракийските..., 2014, с. 61-63). Показателен в това отношение е и примерът в Бунар Хисар. Там българите, които са преобладаващата част от населението, си построяват черква и училище, но тъй като още не е въведено обучение на български език, се принуждават да учат на гръцки в училището и да пеят на гръцки в черквата. След години гърците присвояват и училището, и черквата им. Българите немало що да правят, примирили се и си построили нова черква. Но тъй като до тях още не била достигнала искрата на българското учение, в нея отново е въведено служенето на гръцки език. След три години, като научават, че вече в черквите на някои селища навлиза използването на българския език, българите бунархисарчани намират даскал, който да учи децата им на майчиния език и да им пее в черквата на български. В една къща те си отварят ново училище с обучение на български. Що се отнася до службите в черквата, българите се съгласяват те да се водят на двата езика в интерес на добросъседството. След време при

посещение на протосингела на Едирненския митрополит Кирил спорът отново е възобновен. Протосингелът обявява, че черквата е гръцка и изгонва певците, които пеят на български. Българите правят отчаяни опити да се защитят, като доказват, че сами са строили черквата, че в нея няма вложена нито една гръцка пара, но напразно. Протосингелът заключава, че щом в нея се е служело на двата езика, тези смесени черкви остават на гърците, а ако българите искат служба на български, трябва да си построят нова черква. Те така и не се съобразяват с новата ситуация, съгласно която българите получават право да имат свои духовни водачи, и все повече се приближават към времето, когато ще извоюват свое си народно духовенство и свое си черковно управление (в-к „Македония“, г. IV, бр. 6, 4 декември 1869 г.).

Интересът на гръцкото духовенство не се изчерпва с това да властват над българите в духовната област. От особено значение за тях е материалната им заинтересованост. В много градове и села българите се оплакват от злоупотребите на гръцкия владика Герасим от Одрин при събиране на данъците. Чрез свои настоятели, разпръснати в християнските села, българите са изнудвани с незаконно събирани суми (Тракийските..., 2014, с. 20-21, 84). Гръцките свещеници получават таксите за бракосъчетанията на българите, за кръщенията на децата и др. религиозни обреди. Вземат подкупи, за да посредничат за освобождаването от затвора на българи, набедени за противодържавна дейност. Редовна практика е събирането на данък от българите в полза на Гръцката патриаршия. Размерът на този данък в с. Енидже през 60-те години на XIX в. достигал 31 хиляди гроша. След като изхвърлят гръцкия език от училището и черквата, този данък е увеличен на 40 хиляди

(в-к „Македония“, г. IV, бр. 31, 7 март 1870 г.). Когато борбата за църковна независимост навлиза в решаващата си фаза, наред с исканията за богослужение на български език българите отказват да плащат данък на Одринския митрополит Кирил. Най-напред се противопоставят българските първенци от Свиленград. Последват ги през 1866 г. влиятелните българи от Лозенград. По примера на другите си съотечественици те отказват на владиката всяко право за събиране на пари от българите, за което гръцкият владика ги хвърля в тъмница. Голямо упорство в отказа си да плащат данъка воития проявяват селяните от с. Дерекьой. Когато и други села в Лозенградско започват да им подражават, Едренският владика нарежда да доведат с жандарми предводителите на дерекьойци, затваря ги в тъмница, но не успява да ги пречупи и да получи исканите суми.

В началото на шейсетте години на XIX в. в Одринско се заражда движение за присъединяване на изповядващите източното православие българи към католическата църква. Първоначално около 100-150 българи от Одрин проявяват готовност да подпишат акт за приемането на Унията. За това се съобщава в кореспонденция на в-к „Курие д,Ориан“ от 16/28 февруари 1861 г., оповестена от в-к „България“.

Показателно от гледна точка на интереса на българите към унията е уведомлението, отправено към новите унии – „...вие не ще бъдете безпокоени в изпълнение на религиозните ви работи и вашите каити и нуфузи ще се отделят тутакси от гръцките каити и нуфузи“. Съществен момент е уверението, че с припознаването на католическата църква те се освобождават от управлението и йерархията на гърците и общината им се отделя като самостоятелна. В писмото на Съединената

българска църква в Галата се изтъква, че униятството е „... спасителен път за нашата иерархия и за нашия народ, които гръцката патриаршия беше ги поробила“ (в-к „България“, г. III, бр. 105, 22 март 1861 г.). Разпространението на униатското движение сред българите от Източна Тракия до голяма степен е реакция срещу духовното им заробване от гърците.

Гръцкото духовенство посреща враждебно появата и разширяването на униатското движение. Негови представители правят многократни опити да върнат обратно българите униати в лоното на Гръцката патриаршия. С такава цел се предприемат акции в отделни селища. Подобна акция се е състояла през м. юни 1862 г. в Търноваджик (Малко Търново), където в продължение на три дни се създават размирици на религиозна основа между униати и православни, принадлежащи към една и съща народност – българската. На отделни лица се предлагат пари или други привилегии с оглед подкупването им да сменят вярата си.

В такава противоречива среда българите успяват да отбележат редица пробиви, които свидетелстват за подем в църковното дело и борбата за църковна независимост. На 14 август 1866 г. е отслужена първата литургия в новооткритата българска черква „Св. Константин и Елена“ в квартал Киришхана в Одрин. Службата е проведена в две съединени стаи на ново-закупените къщи в парцела, където се предвижда изграждането на новия храм. Пред внушително множество, което залата не е можела да побере, богослужението се извършва на старобългарски език при общо въодушевление от вестта, че започва изграждането на нов български храм и при готовност всички да се притекат на помощ на това благородно дело. Такъв апел се отправя и към другите българи, които минават

по различни поводи през града (Тракийските..., 2014, с. 205-206). Българите продължават вече четири години да упорстват в отказа си да не плащат данък на гръцкия владика, докато не се реши църковният им въпрос. Постепенно намалява влиянието на униятството. Част от присъединилите се започват да се съмняват в уверенията, че унията не е друго освен чисто българска църква и йерархия и че в нея никаква промяна във вероизповеданието не става, както и да съжеляват, че са се отцепили от братята си.

След като две години одринските българи се черкуват в една килия под името Папаз Еви, те най-после се сдобиват с ферман, позволяващ да бъде въздигнат български църковен храм. При общо въодушевление през м. април 1869 г. започва строителството му в квартала „Киришхана“. Подобно дело се захваща и в Каишката махала, но там черквата се изгражда заедно с незначителния брой гърци и гърчеещите се в района българи при изричното условие в нея да се пее на български език. По това време в Лозенград, Малко Търново, Бунархисар, Дерекьой, Енидже, Коево, Каваклия и др. селища в Одринска Тракия имат вече уредени и училища, и черкви, в които се наслаждават на матерния си език (в-к „Право“, г. IV, бр. 9, 28 април 1869 г.). През 1870 г. в Лозенград започва подготовка за отваряне на нова българска черква в махала „Кьопек Яйласъ“. Това предизвиква затварянето на 2 гръцки черкви и на централната гръцка черква, тъй като в района има 500 къщи на българската общност, които предпочитат да ходят в народната си българска черква (в-к „Македония“, г. IV, бр. 34, 17 март 1870 г.).

След упорита и последователна борба за църковна независимост, най-после излиза дългоочакваният султански ферман

за решение на църковния въпрос, отнасящ се до българите от Тракия и Македония. Според него българската църква получава полусамостоятелност и полуавтономност, като ѝ се предоставя „...да има един архиепископ, който да споменава името на Н. Б. Всесветейшество Вселенский патриарх в священодействията, когато, всичките други българи владици и свещеници ще споменуват името на архиепископа си“. Ферманът дава правото на чисто българските епархии да подлежат под ведомството на българина архиепископ, а там където в Тракия и Македония две трети от населението са българи и подписат съединението си с Българската църква, също така да подлежат под нейното ведомство. Там, където българите са по-малко, тези места ще принадлежат към Гръцката патриаршия (в-к „Отечество“, г. I, бр. 29, 13 февруари 1870 г.).

Възстановяването на самостоятелната Българска църква е тържествено отбелязано в областния град Едрене на 8 март 1870 г. в българската черква на Кирешханата. За отпразнуването на това дългоочаквано решение на българския въпрос се е състояло многолюдно тържество. След като е изпято славословието в знак на признателност на султана, с особен възторг е посрещнато възпоменанието за независима Българска църква. В литургията официално е изхвърлено името на одринския митрополит Кирил и е заменено със Светейшия Български Синод. В същия ден представителство от 15 по-лични българи се отправят към Негово превъзходителство Одринския валия Асим паша, на когото връчват благодарствен адрес. На другия ден българските първенци в Одрин пристъпват към изграждането на епархиална община, която да се заеме с българските дела. В българските черкви в областта също стават светли славословия за здравето и многолетствието на Него-

во императорско величие султан Абдул Азис хан за голямото благодаяние към българския народ. Многочислени делегации от пратеници изразяват пред местните управители своята признателност към царското правителство. Така с всенародни тържества българите отпразнуват решаването на Църковния въпрос (в-к „Македония“, г. IV, бр. 34, 17 март 1870 г.).

На 20 март 1870 г. в Одрин е съставено „Епархиално българско църковно настоятелство“, в което са включени способни и дейни лица в тази област. Членове на настоятелството стават: Г. Г. Георгаки ага Карамихалов, Х. Михаил Х. Иванов, Янако Берков, Яковаки Табакоглу, Х. Димитър Х. Иванов, Георгий Х. Георгиев Пинтеоглу и Христо Доганоглу под председателството на Негово преподобие отец Данаил (в-к „Македония“, г. IV, бр. 37, 28 март 1870 г.). Те заседават ежедневно върху текущи църковни въпроси и истинските народни интереси. Българска църковно-гражданска община е създадена и в Лозенград, състояща се от 13 членове, избрани от петте български махали в града (в-к „Право“, г. V, бр. 10, 4 май 1870 г.).

Извоюваната църковна независимост и създадената църковно-гражданска община дават ново самочувствие на българите в Лозенград. Израз на демонстрираната национална идентичност става празнуването за пръв път на Деня на Св. Св. Кирил и Методий в града. На 11 май 1870 г. свещениците от българските черкви се събират в черквата „Св. Атанас“, за да извършат службата в памет на народните светци. Събраният там народ за пръв път чува да се удари клепало в тяхна чест и че на този ден има празник (в-к „Македония“, г. IV, бр. 53, 28 май 1870 г.). На следващата година празникът на народните просветители е отбелязан в новопостроената черква „Св. Спиридон“. Негово свещенство поп Георги и учителят Андон

повеждат народа на шествие от горепосочената черква, както и от черквата „Св. Николай“. Проведена е Божествена литургия в чест на светците Кирил и Методий. Обект на разговорите е просветителският им живот, подчертано и в словото на учителя Георги Попович (в-к Право, г. VI, бр. 14, 31 май 1871 г.).

Заклучение

Понастоящем, когато отбелязваме 120-годишнината на Илинденско-Преображенското въстание, е логично и необходимо да отдадем по достойнство признание на ролята на църковното дело в Тракия в националното осъзнаване на българите, обитаващи тези земи. Отстояването на източноправославното вероизповедание и движението за самостоятелна и независима Българска църква подготвят националното им съзряване и решителността им за участие във въоръжена борба в името на единението със сънародниците им в освободена България, извън която остават изконно техни територии, населявани с българи.

Доказателство за силата на религиозното съзнание са мъчениците на вярата по време на османското робство, които не са се поколебавали да изгубят живота си в името на вярата като символ на принадлежност към българската народност.

Изложените факти са показателни, че българската общност в Тракия е виждала в Източното православие надеждна опора за съхраняването и отстояването на националната си идентичност. Българите са били свидетели как при насилственото налагане на исляма на техни сънародници с времето се задълбочава процесът на ислямизация с ориентация към крайната му

цел – загубата на народността. Затова упорито са отстоявали християнското си вероизповедание, независимо от предизвикателствата, които са ги съпътствали.

Същевременно те са били особено чувствителни към налагането на елинизма като не по-малка заплаха относно запазването на българската си принадлежност. В сложна атмосфера и безброй препятствия, създавани от дейците на Гръцката патриаршия, те са строили църковните си храмове, воювали са за правото на проповядване на български език и са успявали да постигнат и отстоят църковната си независимост. Дейците за църковна независимост проявяват далновидност относно зловредната роля на Константинополската патриаршия българите да бъдат държани в безпросветност и невежество, да им се създават всевъзможни пречки в усилията им да се просвещават и издигат културно. Самата съпротива срещу гръцките свещенослужители и проявяваните от тях неморални действия – надменност, коварство, интригантство, клеветничество и др., както и за налагането на религиозните послания на разбираем български език е натрупване на социален опит, прилаган в националноосвободителното движение. Тези усилия се превръщат в част от подготовката на българския дух и нацията за изпълнението на историческата задача – отхвърлянето на вековното османско робство и поемане пътя на свободното икономическо и духовно развитие.

Борбата за църковна независимост подготвя бъдещите революционери с посланията си, че властта следва да принадлежи и служи на народа. Тук са закодирани редица демократични постановки в представите за бъдещо управление на възстановената държава. Църковните служители са непосредствени членове на революционните комитети и участници

във въоръжените схватки по време на въстанието. Нейните монаси, свещеници и архиереи са страстни просветители и радатели на освободителната революция. Колкото и да е непривично, те са привърженици това да става не чрез молитви и религиозни проповеди, а чрез различни форми на съпротивата, на първо време чрез прогонване на гръцките духовници, а по-късно и с оръжие в ръка (Анчев, П., 2022, с. 120). В църквите се извършва ритуалното заклеване на бунтовниците, наред с камата и револвера се целува Евангелието като гаранция за вярна служба на революционното дело. За революционната си дейност църковните служители са арестувани, съдени, въдворявани в затворите и крепостите, малтретирани, заточвани в Мала Азия и Анадола.

За приносите им във възраждането на българския дух и извоюването на свободата и независимостта на България на всички тях дължим дълбок поклон и преклонение.

БИБЛИОГРАФИЯ

Литература:

1. *Анчев, П.* 2022. Преподобни Паисий Хилендарски. София, Изд. „Захарий Стоянов“, 221 с.
2. Български Екзарх Йосиф I. 1992. Дневник. София, Военноизд. Комплекс Св. Георги Победоносец: Унив. изд. Св. Климент Охридски, 919 с.
3. *Вальш, Р.* 1829. Путешествие по Турции из Контантинополя в Англию, через Вену. С. Петербург, 356 с.
4. *Михова, Г.* 2020. Застинали огнища на българщина. Село Девлетли-агач, Лозенградско. Варна, Изд. „Славена“, 335 с.
5. *Михова, Г.* 2013. Родова принадлежност. Марин Георгиев Стоянов и неговата фамилия. Варна, Изд. „Славена“.

6. Тракийските българи във възрожденския периодичен печат: сборник с материали за българската възрожденска история. 2014. София, Институт за исторически изследвания – БАН, 328 с.

7. *Уоли, Р.* (1827). 1987. В: Английски пътеписи за Балканите (края на XVI - 30-те год. на XIX в. / Увод, състав. и комент. Мария Н. Тодорова; Прев. от англ. Росица Градева и др. София: Наука и изкуство, с. 614-661.

Периодичен печат:

1. *България*, г. I, 23 и 30 април 1860 г.; г. I, бр. 44, 23 януари 1860 г.; г. I, бр. 49, 27 февруари 1860 г.; г. I, бр. 86, 9 ноември 1860 г.; г. III, бр. 105, 22 март 1861.
2. *Македония*, г. I, бр. 23, 6 май 1867 г.; г. IV, бр. 6, 4 декември 1869 г.; г. IV, бр. 31, 7 март 1870 г.; г. IV, бр. 34, 17 март 1870 г.; г. IV, бр. 37, 28 март 1870 г.; г. IV, бр. 53, 28 май 1870 г.
3. *Отечество*, г. I, бр. 29, 13 февруари 1870 г.
4. *Право*, г. IV, бр. 9, 28 април 1869 г.; г. V, бр. 10, 4 май 1870 г.; г. VI, бр. 14, 31 май 1871 г.
5. *Цариградски вестник*, г. II, бр. 79, 22 март 1852 г.; г. III, бр. 119, 2 май 1853 г.; г. VII, бр. 316, 16 февруари 1857 г.; г. VIII, бр. 348, 28 септември 1857 г.

THE ECCLESIASTICAL WORK OF THE THRACIAN BULGARIANS AND ITS ROLE IN THE STRUGGLE FOR NATIONAL LIBERATION

GENOVEVA MIHOVA

Abstract: Noting the significance of the church work of the Thracian Bulgarians and the defense of Eastern Orthodoxy during the Ottoman rule for the preservation of their national identity, another significant point is emphasized. This is the role of the spiritual factor in the 19th century in the maturation of the national consciousness of the Bulgarians in Thrace in the struggle to reject Ottoman oppression and restore Bulgarian statehood. Therefore, the construction of Bulgarian Orthodox churches with voluntary funds and labor united their community and motivated its aspiration for worship service in the native Bulgarian language. The struggle against Hellenism tempered the resistance forces of Thracian Bulgarians and prepared them for their future participation in the national liberation movement. Behind the idea of ecclesiastical independence, the political goal of national liberation and the winning of state independence was essentially pushed forward. The contribution of church officials to the spiritual awakening of the people and their immediate participation in the armed struggle is also highlighted. These are all reasons to accept the struggle for an independent Bulgarian Church as the first stage of the national revolution for liberation from Ottoman rule.

Keywords: Thracian Bulgarians, church work, Revival, struggle for church independence, Bulgarian Exarchate, national liberation movement.

ЗА ПРЕОБРАЖЕНСКОТО ВЪСТАНИЕ – ПРЕДИ И СЛЕД НЕГО, ПРЕЗ ПОГЛЕДА НА ДИМИТЪР КАТЕРИНСКИ

ВАНЯ СТОЯНОВА¹

Резюме: Статията разглежда „случая Катерински“ в Преображенското въстание от 1903 г. – участието му в българското революционното движение в Тракия и позицията му против въстанието, изразена на конгреса на Петрова нива. Анализирани са спомените на революционера и на неговите съратници за събитията. Проследено е как през годините той защитава и осмисля своята позиция, но от дистанцията на времето променя становището си за въстанието като висша проява на патриотизъм и саможертва и оценява значението му за революционното израстване на българите в борбата им за свобода и независимост. Спомените и автобиографичните бележки очертават образа на човека и революционера Димитър Катерински. Същевременно, субективният му поглед допълва картината на епохата, в която живее, разкрива същностни черти на тракийското националноосвободително движение, предизвиква към размисъл за ролята на водачите, за тежестта на избора им, за нееднозначността на вземаните от тях решения и за многоизмерността на великите събития в историята.

Ключови думи: Димитър Катерински, конгрес на Петрова нива, Преображенско въстание, спомени, автобиография.

¹ Доц. д-р Ваня Стоянова – Институт за исторически изследвания – Българска академия на науките; Тракийски научен институт. E-mail: vaniapstoyanova@abv.bg

Всяка годишнина е повод за припомняне и преосмисляне на историческото събитие, което се чества, опит да се погледне на него от дистанцията на времето. Този поглед понякога потвърждава стари, известни истини или пък открива в него ново значение и смисъл. Преосмислянето може да е резултат от натрупването на ново познание, от идейната еволюция на оценяващия го или от разглеждането му в по-широк контекст и исторически рамки, които времето впоследствие е очертало.

Отбелязването на 120-годишния юбилей на Илинденско-Преображенското въстание ни връща към един от участниците в националноосвободителните борби на тракийските българи – Димитър Катерински. На свой ред и в своето време, десетилетия по-късно той също е поглеждал назад, за да припомни, обясни и осмисли отношението си към въстанието на конгреса на Петрова нива (28–1 юли 1903 г.) и да даде оценка за значението му в българската история. Този епизод от националноосвободителните борби на тракийските българи и героят в него, участието му (или по-скоро неучастието му във въстанието) и спомените му за случилото се на конгреса са обект на внимание в настоящата статия. Анализът на събитията от 1903 г. и на ретроспективния поглед към тях от страна на революционера Димитър Катерински ще ни насочи към размисли за самото въстание, за характера на тракийското движение, за перспективата, от която се оценява то с течение на времето, за ролята на водача и неговата отговорност – всички те част от голямата тема за историята, паметта и идентичността.

Ако за българското националноосвободително движение след 1878 г. има натрупана огромна по обем литература, то

за Димитър Катерински историографията е оскъдна.² С оглед темата на настоящата статия, важни като източник на информация и основа за анализ са неговите публикувани³ и непубликувани спомени⁴ за участието му в революционните борби и конкретно за присъствието му на конгреса на Петрова нива; статията му, поместена в сборника „Преображенското въстание 1903“⁵ и собствените му ръкописни бележки към нея; някои публикувани текстове (спомени, писма) на негови съратници, както и кратката биография и характеристика на Д. Катерински, представени от неговите колеги от Тракийската организация по повод предложението им за награждаването му с орден „Кирил и Методий“ във връзка с неговата 80-годишнина.⁶

² *Николов, Б.* Вътрешна македоно-одринска революционна организация. Войводи и ръководители (1893–1934). Биографично-библиографски справочник. С., 2001, 74–75; *Елджров, С.* Катерински, Димитър Николов (1879–1972) – Енциклопедия Тракия. Т. 1. Българското национално движение в Тракия. София: СТДБ, ТНИ, 2023, с. 220–221. За по-късния, „цариградски“ период от живот на Д. Катерински пишат в книгите си Х. Мевсим и В. Стоянова – *Мевсим, Х.* Никола Фурнаджиев и Истанбул. Пловдив: Жанет-45, 2015; *Стоянова, В.* Българите в Турция (1913–1945). София: ИИИИ – БАН, 2022.

³ *Орманджиев, И.* (Съст.). Приноси към историята на въстаническото движение в Одринско (1895–1903), кн. III. Революционното движение в Малкотърновския район. С., 1933. с. 258–260, 262.

⁴ Спомени на Димитър Катерински за събития и лица, свързани с революционните движение в Тракия и Македония. – НА на БАН, Сб. XVIII, ф. 27, а. е. 1496, л. 21–25.

⁵ *Катерински, Д. Н.* Преображенското въстание. – В: Преображенското въстание 1903. Статии и документи. (Отг. ред. А. Примовски). София: Изд. на НС на ОФ, 1955, 79–84.

⁶ ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а. е., л. 1–8.

За повечето запознати с борбите на тракийските българи за национално освобождение името на Димитър Катерински се свързва, на първо място, с участието му в конгреса Петрова нива – той е единственият делегат, който гласува против решението за въстание през лятото на 1903 г.⁷ За живота и революционната му дейност преди и след въстанието дават сведения архивните документи и на първо място – автобиографичните му бележки, които пише за подготвяния от Иван Орманджиев, но неиздаден пети том от неговите „Приноси към историята на македоно-одринското революционно движение в Тракия“.⁸

Димитър Катерински е роден на 26 октомври 1879 г. в Свиленград и по време на конгреса няма навършени 24 години. Не по-възрастни от него са и мнозина от присъстващите делегати и четници. Той представя Мустафашанския (Свиленградски) околийски комитет на Одринския революционен окръг, чийто председател е от една година. Учил е в Одринската българска мъжка гимназия „Д-р Петър Берон“, която напуска след един ученически бунт, работил е като учител, а после е продължил образованието си в българското педагогическо училище в Скопие. Междувременно е привлечен в редовете на Вътрешната македоно-одринска революционна организация (ВМОРО).

През учебната 1902/03 г. отново е учител в Мустафа паша, като същевременно е и председател на околийския комитет на

⁷ Вж напр. *Панайотов, Л.* и др. Илинденско-Преображенското въстание от 1903 г. Военна подготовка и провеждане. София: Военно издателство, 1992, с. 75

⁸ Спомени на Димитър Катерински за събития и лица, свързани с революционните движение в Тракия и Македония. – НА на БАН, Сб. XVIII, ф. 27, а. е. 14-96, л. 1-55.

ВМОРО. На конгреса на Одринския революционен окръг на Петрова нива на 28 юни – 1 юли 1903 г. единствен от всички се обявява против решението за въстание, с какъвто мандат е упълномощен от околийския комитет. Аргументите му, заявени от името на революционната организация в Мустафа паша, са, че то е преждевременно, недобре подготвено, без достатъчно оръжие, без достатъчно подготвен военен кадър, без политическа и икономическа подготовка. След изказването му Катерински е отстранен от заседанията на конгреса, напуска Одринска Тракия и се установява в София. Следва педагогика и философия в Софийския университет. Не прекъсва връзките си с революционните среди. Включва се в дейността на Студентската македоно-одринска група. Връща се в Турция след Младотурския преврат. Активно участва в подготовката и провеждането на Одринския окръжен конгрес на Одринския революционен окръг на 31 август – 1 септември 1908 г., за който изготвя резолюциите по аграрния и националния въпрос.⁹

През 1909–1911 г. Д. Катерински е учител в Цариград. През 1911–1913 г. е назначен в Одринската българска гимназия, откъдето през 1913 г. е арестуван от турската власт и изпратен на заточение в Измит. След освобождаването му, от 1914 г. до 1919 г. е член на Окръжната постоянна комисия в Гюмюрджина, тогава под българско управление. През 1920 г. е областен училищен инспектор в Гюмюрджински окръг по време на режима на Антантата. През 1921–23 г. е училищен инспектор в Смолянски окръг. От 1923 до 1939 г. е директор на българската прогимназия в Цариград, след което се пенсионира. След 9 септември 1944 година Д. Катерински се включва отново в

⁹ Пак там, л. 23-42; *Елджеров, С.* Цит. съч., с. 221. .

работата на Тракийската организация, участва активно в научноизследователската и редакторска дейност на Тракийския научен институт. Умира в София на 25 февруари 1972 г.¹⁰

Макар и съвсем бегла, кратката биографична справка очертава живот, наситен с работа в полза на революцията и просветата, на личност неслучайна, макар и не широко известна, оставила трайна диря в българската история и по-специално – в живота на тракийските българи. Бидейки навътре в делата на революционната организация в Тракия, със съзнанието, че трябва да отстоява нейните принципи и познавайки добре обстановката в момента, той има дързостта да изкаже мнение, различно от това на мнозинството делегати.

За решението за въстание през лятото на 1903 г., за конгреса на Петрова нива и позицията на Димитър Катерински свидетелстват и други участници в него.

В своите спомени за дейността си в Одринско Михаил Герджиков¹¹ обяснява причините за конгреса на Петрова нива. Изненадан през май 1903 г. от решението на Смилевския конгрес за въстание Западна Македония, той не посмява сам да вземе становище по въпроса и свиква конгрес на Петрова нива с участието на всички войводи, четници, окръжни и околийски пунктови началници. Конгресът, продължил четири дни, обсъжда въпроса за обявяване на въстание и за готовността на организацията за него. Д. Катерински се обявява против,

¹⁰ Пак там, с. 221; ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а. е., л. 4-8.

¹¹ От април 1902 г. Михаил Герджиков е ревизор на източната част на Одринския революционен окръг на ВМОРО, а на конгреса на Петрова нива е избран за член на Главното ръководно боево тяло на въстанието. – *Недкова, Н., Е. Петрова* (Съст.). Михаил Герджиков и подвигът на тракийци 1903 г. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2002 - www.promacedonia.org/giliev/mg/mg_predg.htm

защото счита, че ще бъде катастрофално за населението. Отговорът на Герджиков е също убедителен: одринци са пред дилемата да вдигнат въстание в този момент или никога да не го направят. Ако македонците въстанат сега, съмнително е, че одринци ще могат да въстанат сами след две-три години. Красноречивите слова обаче не замъгляват притесненията: „Всички намерихме опасенията на Катерински за основателни, ала пред дилемата да въстанем сега или никога предпочетохме да въстанем от братска солидарност и в помощ на македонците.... Аз в тесен кръг се изказах против въстанието. Пред дилемата обаче, обявих се за, за да може да се повдигне наред с македонския и въпросът за Одринско. А убеден бях, че въстанието няма да има дълготраен успех. Според мене Одринско морално беше подготвено за въстание, но не и материално...“¹²

Думите на М. Герджиков ясно и пълно отразяват възможните доводи „за“ и „против“ въстанието в Тракия през лятото на 1903 г. и обясняват мотивите за взетото решение от делегатите на Петрова нива.

За конгреса на Седми (Одрински) въстанически окръг пише и Анастас Разбойников, делегат и представител на Бунархисарския околийски революционен район и заедно с Христо Силянов – негов секретар. Сведенията му не се различават от тези на М. Герджиков, а и на самия Д. Катерински, за ко-

¹² Спомените на М. Герджиков са записани в Цариград през 1925 г. и са публикувани за първи път в: *Орманджиев, И.* (Съст.). Приноси към историята на въстаническото движение в Одринско (1895–1903), кн. III. Революционното движение в Малкотърновския район. С., 1933, 140-151. Цитатът е по: *Панайотов, Л., К. Пандев, Н. Недкова* (Съст.). Михаил Герджиков. Спомени, документи, материали. София: Наука и изкуство, 1984, с. 53.

гото той лаконично съобщава: „След поставянето на въпроса за въстанието на разискване и решение, само един делегат се обяви против, като се мотивира с неподготвеност на района, който представлява, неподготвеност и на Одринско. Това бе Д. Катерински. Всички други единодушно гласуваха за въстанието.“¹³

За мотивите за взетото решение Разбойников е единодушен с Герджиков: делегатите считат, че моментът за въстание, за което е агитиран народът по време на подготовката му, е настъпил; такава е и целта, записана в устава на организацията; Одринско е неделимо от Македония; ако одринци не въстанат сега, сами няма да могат да въстанат по-късно. Той обаче добавя още един елемент към възможните опасения за развоя на въстанието, премълчани от другите делегати – бъдещите жертви. Според него, в онзи момент този въпрос не стои пред тях и дори да го предвиждат, не го обсъждат явно: „Тогава никой не мислеше за разорения и страдания поради въстанието, както мнозина от участниците в конгреса говорят в спомените си след въстанието. Конгресът знаеше и за разорените села в Чокенско и особено в Лозенградско поради аферите там и следователно не можеше да не се очакват подобни афери и в останалите добре организирани части на Одринско. Стамат Икономов, който изобщо бе реалист, посочи последствията за населението по-късно, в Боевото тяло, в навечерието на въстанието, обаче на конгреса нищо не каза по това“.¹⁴

¹³ *Разбойников, Ан.* Сп. Конгресът на Петрова нива и въоръжението на въстаниците. – В: Преображенското въстание 1903. Статии и документи. Отг. ред. *Ан. Примовски.* София: Изд. на Националния съвет на Отечествения фронт, 1955, с. 62

¹⁴ Пак там.

В изказването си пред конгреса Д. Катерински подчертава, че това е не само негова позиция, но и на свиленградската организация, чийто председател е той. А нейните най-добри сили, според Велко Думев¹⁵, се увличат по социалистически идеи, които искат да приложат и в революционното дело. В писмото си до М. Герджиков от 30 март 1903 г. във връзка с подготовката за въстание Думев ги упреква в предпочитание на дългосрочното нравствено въздействие върху масите пред въоръжаването и четническите действия, в стремеж за постигне на солидарност между всички роби в Турция без разлика на вяра и нация, в името на общо действие срещу всеки тиранин спрямо всяка нация и вяра и най-сетне – в слабост на духа. В същото време отчита, че в и в Мустафашанско, и в Одринско са възможни само терористични акции: „плоската им равнина и крайно прибраните турски сили пречат на всяко масово подготовление и движение.“¹⁶

Самият Д. Катерински се връща нееднократно към 1903 г., като във всяко свое изявление потвърждава позицията си и допълва информацията за случилото се. Подготвяйки кн. 3 от своите „Приноси“, през май 1925 г. в Цариград Иван Орманджиев го „разпитва“ и записва спомените му за конгреса на Петрова нива. Катерински не пропуска да подчертае реакцията на останалите делегати на неговото изказване, в противоречие с доминиращата воля: „Конгресът ме изслуша спокойно, въпреки че бе горски, революционен, с всички одрински вой-

¹⁵ Като председател на Одринския окръжен революционен комитет, Велко Думев участва в конгреса в Солун през януари 1903 г. и гласува за курс към въстание. *Филчев, И.* Тракийският въпрос и тракийското движение в България. София: Изд. „Захарий Стоянов“, 2018, с. 95.

¹⁶ Преображенско въстание..., 215-216.

води, които можеха да ме застрелят за непокорство и размислие. Тая толерантност правеше на всички не само чест, но и придаде на революционния конгрес вид на конференция“.¹⁷

През 1955 г. Тракийският научен институт подготвя и издава сборник с изследвания и документи за Преображенското въстание. Един от авторите в него е и Димитър Катерински. В статията, посветена на въстанието, той отново представя някогашната си позиция на конгреса на Петрова нива заедно с доводите, които я обосновават тогава. Изяснява, че е бил против въстанието, замислено за лятото на 1903 г. не само защото е имал такова поръчение от организацията, но и защото е бил лично убеден в неговата неподготвеност – военно, политически и икономически, и в негативните последици за българското население. Но също така добавя, че от историческа гледна точка Преображенското въстание е голям актив за Тракия и тракийските българи. То е огромен техен капитал и голям исторически факт с важни исторически последици. В бележка, писана по повод на същата статия, той изрично отбелязва, че именно тази положителна позиция по отношение на въстанието, която той заема по-късно, няма да е безинтересна на читателите.¹⁸

Най-аргументиран Катерински е в автобиографичните си бележки, записани по същото време (в края на 1955 г.) за подготвения от Орманджиев пореден том със спомени за революционното движение в Тракия. В тях той отхвърля обвиненията

¹⁷ Орманджиев, И. (Съст.). Приноси към историята на въстаническото движение в Одринско (1895–1903), кн. III. Революционното движение в Малкотърновския район. С., 1933. с. 259.

¹⁸ ЦДА, ф. 2100к, оп.1, а.е.25, л. 1; Катерински, Дим. Н. Преображенското въстание, с. 83

на В. Думев в цитираното по-горе писмо, без да се възползва от възможността да си припише със задна дата удобни за времето политически и идеологически заслуги: „Ние, макар и социалисти, не сме мислели през онова време да осъществяваме „социалистическия един идеал“. Не отрича, че „солидарността между всички роби в Турция“ би подсигурила успеха на въстанието, но е категоричен – за него и другарите му е било пределно ясно, че „всички роби“ не са имали съзнание и интерес за едно общо солидарно дело. Въпреки уставното положение, революционната организация по състав е останала изключително българска. И в своя български състав тя е отишла твърде далече, за да чака, да отлага въстанието, докато в нея се включат „всички роби“. Истинската причина за несъгласието на свиленградчани да участват във въстанието е неговата неподготвеност и преждевременност. „Едно слабо и краткотрайно въстание пред вратите на Цариград не може да предизвика намесата на европейската дипломация в полза на въстаналите българи от Тракия. То ще донесе само разорение на тракийските българи и тяхното изгонване от родните им места.“ Затова още през април 1903 г. свиленградската организация изразява писмено своето мнение пред Окръжния комитет в Одрин относно солунското решение за въстание, но за жалост този документ не е запазен.¹⁹

В автобиографичните бележки, предвидени за непубликувания от И. Орманджиев том пети от „Приносител“, Катерински включва и един „пресен“ разказ, преплетен със спомена за въстанието отпреди петдесет години, и двата – провокирани от неотдавнашното му посещение на местата в Странджа, свидетели на някогашните събития. Пишейки за честването

¹⁹ НА на БАН, Сб. XVIII, ф. 27, а.е. 1496, л. 22-23.

на Петрова нива през 1955 г., развълнуван да посети без страх от турска потеря пътеките, по които е крачил през юли 1903 г., той отбелязва: „Непосредствено след това въстание на почвата на злополуката от опожарени села, изгорени къщи, обездомени, убити, заклани и изселени бежанци се създаде силна реакция сред участници и неучастници във въстанието. Обаче след 52 години тези печални последствия будят възторг за саможертвата на въстаналия през онова страшно и славно време народ!“²⁰ Патината на времето не е заличила спомена за жертвите, но е очертала образа им на герои, каквито те действително са били. И саможертвата им, сама по себе си, придава значение на стореното от тях в „страшното и славно време“.

Разказаната история навежда към разсъждения в няколко посоки. Първата е за характера на конгреса на Петрова нива и по-точно – за неговата демократичност, за отношението на мнозинството към малцинството, когато несъгласните открито и честно представят своите аргументи. Както самият Д. Катерински пише, че макар и отстранен след гласуването, „към мене все пак се отнасяха със симпатия“.²¹ Другарите му не го обвиняват в малодушие, не го осъждат за предателство. Да се изправиш срещу своите в присъствието на близо 400 въоръжени мъже се иска не по-малко кураж и твърдост от това да се противопоставиш на врага. Впрочем, присъдите за предателство, изпълнени по късата процедура, съвсем не са рядкост и в средите на тракийското движение. Делегатите обаче приемат с разбиране позицията му и в частни разговори някои споделят, че са на неговото мнение.

²⁰ Пак там, с. 26.

²¹ Катерински, Дим. Н. Преображенското въстание, с. 81.

Втората посока на размисли е за еволюцията във възгледите и оценките. Всъщност Д. Катерински не се отрича от своите думи, не омаловажава някогашните си аргументи. Не търси доводи „за“ и „против“ въстанието извън сферата на революционното движение (каквато е напр. тезата за ролята на въстанието за спиране на пълзящия геноцид в Одринско²²), нито привежда нови факти, които обръщат гледната точка към него. От статията му за въстанието, писана през 1955 г., се подразбира, че в сферата на практическите действия и последици от въстанието той оценява високо значението му за революционното израстване на народа. Въпреки поражението и изтеглянето на въстаналото население към България „при страшни изпитания и ужаси“, той подчертава, че: „Не минаха пет години и това население, след завръщането си в родните пепелища, пак бе готово да се включи отново в революционната борба. И сега, след повече от половин век, ние преценяваме Преображенското въстание като величествено надигане на тракийските българи за освобождение от турското феодално и политическо робство. Преценяваме го като проява на огнена вяра и безпределна любов на народа към родната земя в борбата срещу петвековния поробител“.²³

Най-важното признание на Катерински за значението на въстанието като свършен исторически факт е в измеренията на подвига, на героизма и саможертвата, които имат отношение към националния дух и манталитет. Но за такава оценка е нужна дистанцията на времето.

²² Вж напр., Елджеров, С. Илинденско-Преображенското въстание или смисълът на саможертвата. – Известия на Тракийския научен институт, кн. 11-12, 2015, с. 60-75.

²³ Пак там, с. 83.

В късните си размисли за въстанието и неговото значение Катерински засяга и друг въпрос, от който тръгва третата посока в разсъжденията ми: за решенията, които взима един лидер и за способността му да приеме последиците от тях. Както в посочената статия, така и в цитираната ръкописна бележка той пише за песимизма, с който някои от водачите на въстанието отиват на Петрова нива и който не ги напуска през цялото време, а угнетението от неуспеха тегне над тях дълги години. За Д. Катерински, който през 1903 г. се обявява против въстанието в този конкретен момент, не е трудно по-късно да признае неговото величие. Трудно е за онези, които го вдигат: „И се случи това: ония, които стягаха организацията, които подготвиха технически въстанието, които го обявиха, които уреждаха вътрешно освободената област през 20-те дни и когато напуснаха областта и се прехвърлиха в България – те останаха дълги години под гнета на поражението и не отдадоха на своето дело онова историческо значение, каквото то имаше и има и днес. Те чувстваха, с ясно съзнание за своята отговорност, не искаха и десетилетия след въстанието да придадат историческо значение на своето дело, т.е. на народното Преображенско въстание.“²⁴

Бях провокирана да напиша този текст именно от последното противоречие в самооценката, която един революционен лидер може да даде на своето дело под тежестта на отговорността. Навярно такава е цената за всяко съдбоносно решение, което променя хода на историята. А миналото, както и паметта за него, са многопластови и сложни. Събития като Илинденско-Преображенското въстание и участниците в него

ще продължават да предизвикват историците и потомците, които, разлиствайки страниците, изписани от тях, и разсъждавайки над избора им, ще търсят своя път в историята.

БИБЛИОГРАФИЯ

1. *Елдъров, С.* Илинденско-Преображенското въстание или смисълът на саможертвата. – Известия на Тракийския научен институт, кн. 11-12, 2015, с. 60-75.
2. *Елдъров, С.* Катерински, Димитър Николов (1879 – 1972) – Енциклопедия Тракия. Т. 1. Българското национално движение в Тракия. София: СТДБ, ТНИ, 2023, с. 220-221.
3. *Катерински, Д. Н.* Преображенското въстание. – В: Преображенското въстание 1903. Статии и документи. (Отг. ред. А. Примовски). София: Изд. на НС на ОФ, 1955, 79-84
4. *Мевсим, Х.* Никола Фурнаджиев и Истанбул. Пловдив: Жанет-45, 2015.
5. *Николов, Б.* Вътрешна македоно-одринска революционна организация. Войводи и ръководители (1893 – 1934). Биографично-библиографски справочник. С., 2001, 74-75.
6. *Недкова, Н. Е. Петрова (Съст.).* Михаил Герджиков и подвигът на тракийци 1903 г. София: УИ „Св. Климент Охридски, 2002.
7. *Орманджиев, И.* (Съст.). Приноси към историята на въстаническото движение в Одринско (1895-1903), кн. III. Революционното движение в Малкотърновския район. С., 1933. с. 258-260, 262.
8. *Панайотов, Л., К. Пандев, Н. Недкова (Съст.).* Михаил Герджиков. Спомени, документи, материали. София: Наука и изкуство, 1984.
9. *Панайотов, Л.* и др. Илинденско-Преображенското въс-

²⁴ ЦДА а РБ, ф 2100, оп. 1, а. е. 25, л. 1-2; *Катерински, Дим. Н.* Цит. съч., с. 82.

тание от 1903 г. Военна подготовка и провеждане. София: Военно издателство, 1992.

10. *Разбойников, Ан.* Сп. Конгресът на Петрова нива и въоръжението на въстаниците. – В: Преображенското въстание 1903. Статии и документи. Отг. ред. Ан. Примовски. София: Изд. на Националния съвет на Отечествения фронт, 1955, 54-78.

11. *Стоянова, В.* Българите в Турция (1913–1945). София: ИИСТИ – БАН, 2022.

12. *Филчев, И.* Тракийският въпрос и тракийското движение в България. София: Изд. „Захарий Стоянов“, 2018.

ABOUT THE PREOBRAZHENIE UPRISING – BEFORE AND AFTER, THROUGH THE EYES OF DIMITAR KATERINSKI

VANIA STOYANOVA

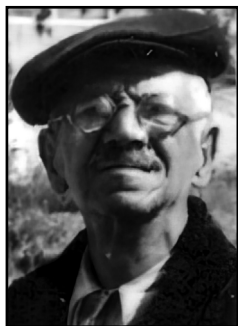
Abstract: The article discusses the "Katerinski case" in the Preobrazhenie Uprising of 1903 – his participation in the Bulgarian revolutionary movement in Thrace and his position against the uprising expressed at the Petrova Niva Congress. Recollections of the revolutionary and his associates about the events are analyzed. It is traced how over the years he defended and reflected on his position, but from the distance of time changed his opinion of the uprising as the supreme manifestation of patriotism and self-sacrifice and appreciated its importance for the revolutionary growth of the Bulgarians in their struggle for freedom and independence. The memoirs and autobiographical notes outline the image of the man and revolutionary Dimitar Katerinski. At the same time, his subjective view completes the picture of the era in which he lived, reveals essential features of the Thracian national liberation movement, provokes reflection on the role of leaders, the weight of their choices, the

ambiguity of the decisions they made and the multidimensionality of the great events in history.

Keywords: Dimitar Katerinski, Petrova Niva Congress, Preobrazhenie Uprising, memories, autobiography.

СПОМЕНИ НА ЕДИН ПРЕОБРАЖЕНЕЦ¹

ГЕОРГИ МИХОВ²

През 1984 г., специалистът-архивист Борис Иванов Аврамов издирва и комплектува спомени на Георги МИХОВ Георгиев – участник в Преображенското въстание през 1903 г., който в годините 1944–1962 живее в гр. Кърджали. Спомените са записани на пишеща машина през 1956 г., като не е известно от кого. Настоящият материал предава автентичния текст на спомените, при което коментарът на записващия спомените и осъвременяващите пояснения са дадени по-долу с курсив.

СПОМЕНИ

От Георги Михов Георгиев – ПОПЕТО, 78 г., родом от с. Стоилово, Малкотърновско. По професия учител. Учил в Одрин – Католическата класическа гимназия, постъпил ученик 1904 г., завършил VII клас (дн. II кл.) 1905, а другите години учил в Бургас – реалната гимназия „Св. Кирил и Методи“.

¹ Личен спомен на Георги Михов Георгиев – Попето, род. в село Стоилово, Малкотърновско, за дейността му като четник в четата на Георги Кондолов през 1902 – 1903 г. Издирил и комплектувал Борис Иванов Аврамов специалист, архивист в Окръжен държавен архив – Кърджали през 1984 г. – Държавен архив – Кърджали, арх. № 600, 5 стр.

² *Чл.-кор., д.т.н. Георги Михов* – Технически университет – София; Тракийски научен институт. E-mail: gsm@tu-sofia.bg

Първа година учителствува в с. Вулгари, Малкотърновско, на около 20 клм. от Стоилово. Учителствувал (там) до 1913 г.

„1902 г. като ученик Бургаската гимназия напуснах през м. юни и постъпих като четник в четата на Георги Кондолов. От Бургас с Георги Кондолов и двама души други /не помня имената им/ отидохме в с. Аланкая (*Аланкайряк – дн. Ясна поляна*). Там ме записа лично Георги Кондолов в списъка на четниците и положих клетва на „Иванова чука“, Зеберско землище (*землище на с. Заберново*) на около 30 клм. от с. Аланкая, Бургаско. Аланкая беше в България. Тогава четата на Кондолов наброяваше 98 души. Дадох ми оръжие една карабина и 50 патрона, вече знаех да стрелям от „Юнашкото дружество“ в Бургас, на което бях член.

До юни, когато се свика конгресът на „Петрова нива“ бях четник, а след конгреса ме прехвърлиха в четата на Дико Георгиев Джелебов, от Малкотърново /на около 30-32 г./. В четата му останах като секретар.

Нашата, чета бе определена да нападне гарнизона на с. Стоилово вечерта на Преображение господне и открием огън през нощта в 2 ч. Но турците ни усетиха и те откриха огън преди нас в 12 ч. Войводата Дико Джелебов бе отишъл до самия окоп на турците. Като видя, че те ни предвариха започна да действа.

Нашата чета състояща се от 120 души бе определена първа да даде сигнал с хвърляне на първата бомба, понеже нашият пункт беше най-висок и другите пунктово щяха да чуят сигнала за започване на сраженията. При това положение войводата хвърли бомба в 12 ч. сред полунощ, или два часа по-рано от определеното време. Започна се жестоко сражение. От 12 ч. до другия ден на обед трая сражението. От нашите никой

не падна, нито ранени, нито убити имахме. На турците пристигна подкрепа от кавалерия и артилерия. Тя дойде зад гърба ни и ни обкръжи, но отдалече. Артилерията, започна да дава (*стреля*) снаряди към с. Стоилово. Но селото беше евакуирано от нас в България и горите. Границата ни бе само на 4 ч. път.

В този момент, съдбоносен за нас, дядо Киро Самоковлията – четник – се изправи прав и стреля с пушка срещу турската кавалерия. Кавалерията се обърна назад бегом и отиде при артилерията. Тогава артилерията започна да стреля срещу нас в „Стоиловските гробища“, първият вистрел (*изстрел*) падна всред нас, но не експлодира. Тогава подвойводата Жеко Праматаров даде заповед да се оттеглим, тъй като сме открити. Той беше много смел и викаше: „Теслим, теслим (*предай се – турски*)“, та цяла Странджа кънтеше. Чули го чак в Граматиково на 4-5 клм. от мястото дето бяхме. Оттеглихме се към Петрова нива. Четата ни беше на три части, вторатата ръководеше Дико Желебов и третата водеше Петър Горов. Подвойводи бяха Жеко Праматаров и Петър Горов. В този момент Г. Кондолов беше в с. Паспалово, дето падна и ранен, още същата вечер от гръцки предател.

Петрова нива представлява едно високо плато заобиколено от реките - река Велека и река Карамлък. От бреговете на реките, особено от р. Велека от всички страни са високи и скалисти стръмнини, непроходими. Има само един път Стоилово – Петрова нива. Пространството на „Петрова нива“ е 2 часа в диаметър. Равнището е от ниви на с. Стоилово. На две места има няколко колиби на стоиловци. За пиене, има студена и пивка вода – чешми и извори. Има грамадни дъбови

и габерови (*габър*) дървета. Там дете заседавахме имаше само един дъб, другите бяха габер.

Храна имахме в изобилие през конгресните дни от складовете които бяха естествените пещери. Спяхме на поляната. Имахме повече цивилно облекло, а някои четници бяха в четническо облекло.

Най-авторитетните войводи бяха Георги Кондолов, който беше висок едър, рус, хубав, красив мъж, с мустаци и брада и тежеше 120 кг. Бутът му беше колкото моя кръст. Пък лек, бръз, пъргав. По характер беше много добър, весел, приказлив и комик, храбър и безстрашен. Родом е от с. Велика, Малкотърновско (*дн. с. Балабан в Турция*). Беше на около 45 г. Михаил Герджиков среден на ръст. С брада, хубав, сериозен, горд и анархист по идея – храбър решителен. Стамат Икономов също беше висок, беше облечен като капитан с военните си дрехи. Строг и мълчалив. Висок и едър, широкоплещест войвода. Като крачеше вземаше по един метър крачки.

При отдиш и хранене се събирахме на хълма по 20-30 души. Подхвърляха се шегички, песни се пееха. Аз обичах да пея „Явила се грозна чума“. Димитър Катерински беше делегат и все ми викаше: „Запей Явила се грозна чума“ и аз започвах:

„Явила се грозна чума,
в жална Македония.
Кой ще чумата прогони,
ут тая жална Македония?
Наел се Гоце войвода,
съ своята верна дружина,
да си чумата изгони“.

Яне Попов изпя песента:

Ясен месец веч изгрява, зад балканската гора. В цяла Странджа роб запява песен нова юнашка. През потоци реки бърда, нещо върви застава, дали Юда самодива, или луда гидия? Не е Юда самодива, ниту луда гидия, но е чета от юнаци плашило за читаци. Вървят бързат да пристигнат преди петли в Сармашик, да ги никой не усети	и тирану издаде. Но шпионско око подло, от негде ги зърналу, тоз час отива и предава четата на турците Турците окръжили къщата от вси страни, Бой се почна, бой ужасен между турци и четници. Юнаци са десетина, един срещу стотина. Куршум пищи бомба треши, цяла Странджа в бой ечи. „Ура викат четниците“ „Аллах викат турците“
---	--

Чута на 15 август 1956 година от Георги Михов Георгиев – Попето, четник в четата на Дико Джелебов. Той е чул песента от нейния автор – Яни Попов, през 1903 г. на връх „Петрова нива“ и когато Яни пеел, Михаил Гердижиков му се обадил и рекъл: „И на тебе Дели (прякор на Яни) ще изпеем някои ден една песен“.

„1926 г. бях учител в М. Търново и с Лефтер Мечев и Георги Генчев отидохме на един български пост на границата, взехме един български войник, минахме границата и отидехме на „Паспаловската могила“, където бе погребан войводата Георги Кондолов. Изкопахме костите му с копачи и лопата, които носехме със себе си, защото границата е само не 4-5 клм.

далече от могилата. Като ги изкарахме поставяхме ги в един чувал и ги пренесохме в Малко Търново в църквата. И оттам (от „Паспалова могила“) незабелязано се върнахме. Идеята де вземем костите на Г. Кондолов, Главния войвода на Странджанското въстание, даде Лефтер Мечев.

Съжалявам много, че и до днес няма нито паметник, нито гробница направена за този голям революционер.

Воеводата Дико Джелебов е погребан в гр. М. Търново Бургаски окръг, и за него няма паметник.

На 3.I.1909 г. повика ни архиерейския Наместник – Слав Шернков и ни каза: „Има три места вакантни за учители. Едното е в с. Ятрос (дн. с. *Къзълагач в Турция*), другото с. Велика (дн. с. *Балабан в Турция*), а третото е с. Вулгари (дн. *Българи*). Кой в кое село ще пожелае де отиде за учител, за да запазим авторитета на българите?“.

Тогава войводата Дико Джелебов каза на мене: „Георги ти ще отидеш в с. Вулгари. Селото е чисто българско, наоколо има гръцки села затова ще бъдеш предпазлив“. А на Дико Русев му каза: „Ти ще отидеш в с. Велика, пък аз ще отида в с. Ятрос да мога се оправя с гърците, защото гърците изгонили нашия учител и свещеник и привлекли българите към тях“.

С отиването си в с. Ятрос заплашил гръцкия учител, бил го и събрал всички български деца в българското училище. Заплашил и гръцкия свещеник и наредил българите да ходят в българска църква, като докарал и свещеник. Преди великденската ваканция, той с още един българин бил на кафенето. Гърците от засада му стреляли да го убият, обаче вистрел пронизал само шапката му. Той свалил шапката поогледал я и си я надянал на главата. Другарят му казал: „Войводо да си

отидем, ще те убият“. Той рекъл: „Втори път няма да стрелят“ и си пил спокойно кафето. След това си отишли.

На ваканцията се събрахме в М. Търново. Българите в с. Ятрос научили, че гърците готвят засада – да убият войводата когато се завърне след ваканцията. Пишат писмо до Вълчо Георгиев в М. Търново, че гърците готвят засада за убиването на Дико Джелебов и затова да не отива в с. Ятрос. Пред нас Вълчо Георгиев – търговец – издърпа чекмеджето и даде писмото на самия войвода и му каза: „Прочети това писмо“. Той го прочита на ум, усмихна се, заплю и рече: „Пу, аз съм се борил против една Турска империя, та не се уплаших, сега от пет попикани гърци ли ще се уплаша – ще отида пък, ако ще да ме убият“. Ние го молихме да не отива, но той вика: „Не, аз не мога да откажа от поста си и ще отида“. И отиде.

На път минава през с. Паспалово (дн. с. Армутверен в Турция). Зима едно момченца 18 г. със себе си. Дико си носи чифтетото и продължават пътя за с. Ятрос. Парабела си дава на момчето. Казва му: „Ще вървиш след мен толкова далече, колкото да ме виждаш и ако ме видиш, че падна убит, ще се върнеш в М. Търново, да намериш брат ми Тодора, да му дадеш револвера и да му кажеш че съм убит“. Като наближили с. Ятрос със залп гърците стреляли и той пада надупен на земята. Окопитил се, изправил се прав да са отбранява с чифтетото, но втори залп го поваля и пада мъртъв. Момчето се връща.

По искане на нашето архиерейско наместничество, прибирават трупа и с файтон го донесоха в М. Търново, с охрана от полиция и войска. Съобщено бе в околията на всички български села и дойде много народ на погребението и го погребяхме тържествено. Но и за него нищо не бе направено до днес, нито паметник, нито гробница – лежи в М. Търново с

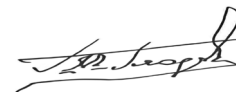
един дървен кръст. Тоя голям герой и патриот трябва да бъде увековечен и служи за пример на идващите поколения. Това е моето желание като четник и секретар в четата му.”

Разказал Георги Михов Георгиев, 78 г. родом от с. Стоилово М. Търновско, сега живее в Кърджали, ул. „Антим Първи“, 5

„Дико Джелебов беше не само храбър, но и добър човек. Едър, рус, с брада и мустаци – внушителен. Той остави жена си млада вдовица.”

Тъй завърши разказа си дядо Георги Михов, на 15 август 1956 година, Кърджали.

Подписва се саморъчно след прочитането настоящето:

БИБЛИОГРАФИЯ

Попгеоргиев, К. Страници от миналото. Преображенец в Кърджали – В. Нов живот, брой 98, 16 август 1980.

СЪДЪРЖАНИЕ

УВОД

Васил Проданов ОТ ВЪСТАНИЕТО ЗА СВОБОДА ПРЕЗ СЪБДНАТИЯ БЛЯН ДО ПРОГОНВАНЕТО, ГЕНОЦИДА И БИТКАТА ЗА ПАМЕТТА И ИСТИНАТА НА ТРАКИЙСКИТЕ БЪЛГАРИ	5
---	---

...

ПЪРВА ЧАСТ.

БАЛКАНСКАТА ВОЙНА И ОСВОБОЖДЕНИЕТО НА ТРАКИЯ 1912-1913 Г.

Трендафил Митев ДЕЙНОСТТА НА ГЕНЕРАЛ ГЕОРГИ ВАЗОВ КАТО ГЕНЕРАЛ ГУБЕРНАТОР В ОДРИНСКА ТРАКИЯ ПРЕЗ 1912-1913 ГОДИНА	28
---	----

Георги Митринов ОЩЕ ДАННИ ЗА СФОРМИРАНЕТО НА ДОБРОВОЛЧЕСКА ЧЕТА ОТ С. КАРЛУКОВО (ДН. СЛАВЕЙНО, СМОЛЯНСКО) И ЗА УЧАСТИЕТО ѝ В БАЛКАНСКАТА ВОЙНА (1912-1913)	49
---	----

Слави Славов ВЛИЯНИЕТО НА ХОЛЕРАТА ВЪРХУ БОЙНИТЕ ДЕЙСТВИЯ В ТРАКИЯ ПО ВРЕМЕ НА БАЛКАНСКАТА ВОЙНА	63
---	----

Виолета Костова БАЛКАНСКАТА ВОЙНА И ОСВОБОЖДЕНИЕТО НА ТРАКИЯ НА СТРАНИЦИТЕ НА ВЕСТНИК „МИР”, 1912-1913	90
---	----

Павел Демиров, Веселина Александрова, Милена Иванова КОМУНИКАЦИОННИ АСПЕКТИ НА ОДРИНСКАТА ЕПОПЕЯ ЗА ОСВОБОЖДЕНИЕ НА БЪЛГАРИЯ	115
---	-----

Владимир Калоянов ТАВРИЧЕСКА БОЛНИЦА В СВИЛЕНГРАД	151
--	-----

Георги Стефанов Илиев 110 ГОДИНИ ОТ ВТОРОТО БЪЛГАРСКО СЪЕДИНЕНИЕ. ГЕНОЦИДЪТ НАД БЪЛГАРИТЕ ПО ВРЕМЕ НА ПРЕГОВОРИТЕ В ЛОНДОН 1912-1913 Г.	169
--	-----

Иванка Мечева ПОГЛЕД КЪМ УЧАСТИЕТО НА БЪЛГАРСКИТЕ ЖЕНИ В БАЛКАНСКИТЕ ВОЙНИ. По повод на 90 години от създаването на Тракийския женски съюз	193
--	-----

Георги Янков ДИМИТЪР СТАМАТЕВ (ТЕРЗИЯТА) – ПРЕДСЕДАТЕЛ НА РЕВОЛЮЦИОННИЯ КОМИТЕТ (1901–1912), МУХТАР И КМЕТ НА СЕЛО САЧАНЛИ ..	207
Станислав Иванов МАКЕДОНО-ОДРИНСКО ОПЪЛЧЕНСКО ДРУЖЕСТВО – ГР. ЯМБОЛ (1949–1952 Г.) ..	232

ВТОРА ЧАСТ. ВЪНШНОПОЛИТИЧЕСКИ, СТОПАНСКИ И ДЕМОГРАФСКИ АСПЕКТИ НА ТРАКИЙСКИЯ ВЪПРОС

Антон Желев Иванов ПРЕДЛОЖЕНИЯТА ЗА ОСМАНО-БЪЛГАРСКИ ДУАЛИЗЪМ КАТО ОТЧАЯН ОПИТ НА ЛИБЕРАЛНИТЕ БЪЛГАРИ ЗА ПРОБИВ НА ПРЕВЪЗХОДЯЩОТО ХЛАДНО ОБКРЪЖЕНИЕ (1867-1876, 1886 1894) ..	245
Иван Винаров ИЗТОЧНА РУМЕЛИЯ ВЪВ ВЪНШНАТА ПОЛИТИКА НА КНЯЖЕСТВО БЪЛГАРИЯ И ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ (1879–1885) ..	262
Георги Стоянов СТОПАНСКИЯТ ОБЛИК НА БЕЛОМОРСКА ТРАКИЯ ДО БАЛКАНСКИТЕ ВОЙНИ ..	285

Геновева Михова ДЕМОГРАФСКИ И ТРУДОВ ПОТЕНЦИАЛ НА ТРАКИЙСКИТЕ БЪЛГАРИ ..	303
--	-----

Пенка Найденова ДЕМОГРАФСКИ ПАРАМЕТРИ И ПРИНОСИ НА ТРАКИЙСКИТЕ БЪЛГАРИ В БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ 1903-1920 Г.	323
---	-----

ТРЕТА ЧАСТ. 120 ГОДИНИ ОТ ИЛИНДЕНСКО-ПРЕОБРАЖЕНСКОТО ВЪСТАНИЕ

Светлозар Елдъров БЕШЕ ЛИ ПРЕОБРАЖЕНСКОТО ВЪСТАНИЕ „СТРАТЕГИЧЕСКА БЕЗСМИСЛИЦА“, ИЛИ ОЩЕ ЗА САМОЖЕРТВИТЕ НА ТРАКИЙСКИТЕ БЪЛГАРИ ..	356
Геновева Михова ЦЪРКОВНОТО ДЕЛО НА ТРАКИЙСКИТЕ БЪЛГАРИ И РОЛЯТА МУ В БОРБАТА ЗА НАЦИОНАЛНО ОСВОБОЖДЕНИЕ ..	399
Ваня Стоянова ЗА ПРЕОБРАЖЕНСКОТО ВЪСТАНИЕ – ПРЕДИ И СЛЕД НЕГО, ПРЕЗ ПОГЛЕДА НА ДИМИТЪР КАТЕРИНСКИ ..	423
Георги Михов СПОМЕНИ НА ЕДИН ПРЕОБРАЖЕНЕЦ ..	440

CONTENTS

INTRODUCTION

Vasil Prodanov FROM THE REBELLION FOR FREEDOM THROUGH THE DREAM COME TRUE TO THE EXILE, GENOCIDE AND THE BATTLE FOR THE MEMORY AND TRUTH OF THE THRACIAN BULGARIANS	5
--	---

PART 1.

THE BALKAN WAR AND THE LIBERATION OF THRACE 1912–1913

Trendafil Mitev THE ACTIVITY OF GENERAL GEORGI VAZOV AS GOVERNOR GENERAL IN ARDRIANOPOLE THRACE IN 1912-1913	28
---	----

...

Georgi Mitrinov MORE DATA ON THE FORMATION OF A VOLUNTEER BAND FROM THE VILLAGE OF KARLUKOVO (TODAY'S SLAVEYNO, SMOLYAN REGION) AND ON ITS PARTICIPATION IN THE BALKAN WAR (1912-1913)	49
---	----

Slavi Slavov THE IMPACT OF CHOLERA ON FIGHTING IN THRACE DURING THE BALKAN WAR	63
--	----

Violeta Kostova THE BALKAN WAR AND THE LIBERATION OF THRACE ON THE PAGES OF "MIR" NEWSPAPER, 1912-1913	90
---	----

Pavel Demirov, Veselina Alexandrova, Milena Ivanova COMMUNICATION ASPECTS OF THE ODRIN EPIC FOR THE LIBERATION OF BULGARIA	115
---	-----

Vladimir Kaloyanov TAVRIAN HOSPITAL IN SVILENGRAD	151
--	-----

Georgi Stefanov Iliev 110 YEARS OF THE SECOND BULGARIAN UNIFICATION. THE GENOCIDE AGAINST THE BULGARIANS DURING THE LONDON NEGOTIATIONS 1912-1913.	169
---	-----

Ivanka Mecheva A LOOK AT THE PARTICIPATION OF BULGARIAN WOMEN IN THE BALKAN WARS. On the Occasion of the 90th Anniversary of the Thracian Women's Union	193
---	-----

Georgi Yankov DIMITAR STAMATEV (TERZIATA) – CHAIRMAN OF THE REVOLUTIONARY COMMITTEE (1901–1912), MUKHTAR ANS MAYOR OF SACANLY VILLAGE	207
---	-----

Stanislav Ivanov	
MACEDONIAN-ADRIANOPLE VOLUNTEER	
SOCIETY OF YAMBOL (1949-1952)	232

..

PART 2.
FOREIGN POLITICAL, ECONOMIC AND
DEMOGRAPHIC ASPECTS OF
THE THRACIAN QUESTION

Anton Zhelev Ivanov	
THE PROPOSALS FOR OTTOMAN-BULGARIAN	
DUALISM AS A DESPERATE ATTEMPT	
OF THE LIBERAL BULGARIANS	
TO BREAK THE SUPERIOR COLD	
ENVIRONMENT (1867-1876, 1886-1894)	245

Ivan Vinarov	
EASTERN RUMELIA IN THE FOREIGN POLICY OF THE	
PRINCIPALITY OF BULGARIA AND THE OTTOMAN	
EMPIRE (1879–1885)	262

Georgi Stoyanov	
ECONOMIC CHARACTERISTICS OF AEGEAN	
THRACE UNTIL THE BALKAN WARS	285

Genoveva Mihova	
DEMOGRAPHIC AND LABOUR POTENTIAL OF	
THRACIAN BULGARIANS	303

Penka Naydenova	
DEMOGRAPHIC PARAMETERS AND	
CONTRIBUTIONS OF THE THRACIAN	
BULGARIANS IN BULGARIA IN 1903-1920	323

PART 3.
120 YEARS OF THE ILINDEN-PREOBRAZHEN
UPRISING

Svetlozar Eldarov	
WAS THE PREOBRAZHENIE UPRISING	
"STRATEGIC NONSENSE", OR MORE ABOUT	
THE SELF-SACRIFICES	
OF THE THRACIAN BULGARIANS	356

Genoveva Mihova	
THE ECCLESIASTICAL WORK OF	
THE THRACIAN BULGARIANS AND	
ITS ROLE IN THE STRUGGLE	
FOR NATIONAL LIBERATION	399

Vania Stoyanova	
ABOUT THE PREOBRAZHENIE UPRISING –	
BEFORE AND AFTER, THROUGH	
THE EYES OF DIMITAR KATERINSKI	423

Georgi Mihov	
MEMORIES OF A PARTICIPANT IN	
THE PREOBRAZHENIE UPRISING	440

